

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul IX, 1998

3 – 4

Martie – Aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), VENERA ACHIM,
PAUL CERNOVODEANU, VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN
CONSTANTINIU, EUGEN DENIZE, ANDREI EȘANU,
GEORGETA PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU, APOSTOL STAN

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.

În țară, revista se poate procura pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 9008, Tel./Fax 401-410 39 83; 401-410 34 48; **RODIPET S.A.**, Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București, România; **ORION PRESS IMPEX 2000**, P.O. BOX 77-19, București 3 – România, Tel. 653 79 85, Fax (401) 324 06 38

La revue „Revista Istorică” paraît 6 fois l'an en numéros doubles.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 9008, Tel./Fax 401-410 39 83; 401-410 34 48; **RODIPET S.A.**, Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 6407, Tel. 401-618 5103; 401-222 4126, București, România; **ORION PRESS IMPEX 2000**, P.O. BOX 77-19, București 3 – România, Tel. 401-653 79 85, Fax (401) 324 06 38

REDACȚIA:

NAGY PIENARU
VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb,
precum și orice corespondență se vor trimite pe
adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ”,

B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247-București,
tel. 650.72.41.

©, 1999, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, RO-76117, București, Tel. 410.32.00, Tel./Fax 410 39 83; 410 34 48
București, România

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL IX, NR. 3-4
Martie – Aprilie

S U M A R

OMAGIU LUI PETRE Ș. NĂSTUREL – LA ÎMPLINIREA A 75 DE ANI

PAUL CERNOVODEANU, Constantin Brâncoveanu și Muntele Athos	115
CONSTANTIN BĂLAN, Portretul din 1846 al lui Hrisant Penetis, egumenul mănăstirii Horezu	123
NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, Din istoria „chestiunii aromânești”: o încercare eșuată de compromis între elenism și românism în eparhia Grebeniei în anul 1867	129

STRUCTURI SOCIALE ȘI DEMOGRAFICE – ELITELE

RADU G. PĂUN, Două familii de „clienți” domnești în Moldova secolului al XVII-lea	143
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Structura domeniului boieresc: Nestor Ureche și proprietățile lui	153
ȘAROLTA SOLCAN, Structuri ale familiilor marilor dregători din secolul al XVII-lea	169
LOUIS ROMAN, Românii transilvăneni în secolele XVI–XVIII: o abordare demo-istorică.	185

STUDII DOCUMENTARE

ELENA MUSCĂ, Posesiuni ale domnului Petru Rareș al Moldovei în Transilvania: Cetatea Almaș	207
VASILE V. MUNTEAN, Cuvinte românești în acte neromânești	213

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Atelierul de cooperare regională: „Analyse critique des discours identitaires, les enjeux du droit,
les enjeux de la langue, les enjeux de l'histoire”, Ljubljana, 6–8 noiembrie 1997
(*Mirela-Luminița Murgescu*); Sesiune de comunicări: „Ecosinteze și etnosinteze

„Revista istorică”, tom IX, nr. 3–4, p. 111 – 236, 1998

carpatine", Muzeul Județean Argeș, Pitești, 13–14 noiembrie 1997 (*George Georgescu Șuici*)

NOTE ȘI RECENZII

- ∴. *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, Transcrierea textului, prefața și postfața de Ioana Constantinescu. Cu un studiu introductiv de Matei Cazacu, București, Edit. Fundației Culturale Române, 1997, 204 p. (*Constantin Bălan*); STEPHEN PAUL BENSCH, *Barcelona and its rules, 1096–1291*, Cambridge, University Press, 1995, 458 p. (*Eugen Denize*); PAUL CERNOVODEANU, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, Edit. Silex, 1997, 170 p. (*Constantin Bălan*); OLGA CİCANCİ, *Presa de limba greacă din România în veacul al XIX-lea*, Cuvânt înainte Dan Berindei, București, Edit. Omnia, 1995, 190 p. (*Antonina Kuzmanova*); PAUL DANCU, *Kolonizovanie slovâkov do Sâtmârskej, Ugočskej a Marmarošskej župy v 18 a začiatkom 19 storocia (Colonizarea slovacilor în comitatele Satu Mare, Ugocea și Maramureș din secolul XVIII și începutul secolului XIX)*, Nădlac, Edit. Societății Culturale și Științifice Ivan Krasko, 1997, 98 p. (*Florin Anghel*); PETER LOCK, *The Franks in the Aegean 1204–1500*, London and New York, Longman, 1995, 400 p. (*Ovidiu Cristea*); SILVIU SANIE, DUMITRU VİTCU, *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, vol. II, Academia Română – Filiala Iași, Federația Comunităților Evreiești din România, Centrul pentru studiul istoriei evreilor din România, București, Edit. Hasefer, 1997, 220 p. (*Betinio Diamant*).....

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES

TOME IX, Nos. 3-4

March - April 1998

CONTENTS

IN HONOREM PETRE Ș. NĂSTUREL

PAUL CERNOVODEANU, Constantin Brâncoveanu and Mount Athos	115
CONSTANTIN BĂLAN, The 1846 Portrait of Hrisant Penetis, Hegoumenos of the Monastery of Horezu	123
NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA, From the History of the "Macedo-Romanian Question": A Failed Attempt to Reach a Compromise between Hellenism and Romanianism in the Diocese of Grebena in 1867	129

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC STRUCTURES - THE ELITES

RADU G. PĂUN, Two Families of "Prospective" Princes in Seventeenth-Century Moldavia	143
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, The Structure of the Boyar Estate: Nestor Ureche and his Land Properties.....	153
ȘAROLTA SOLCAN, The Structure of the Higher Boyars' Families in the Seventeenth Century.....	169
LOUIS ROMAN, The Transylvanian Romanians in the Sixteenth-Eighteenth Centuries: A Demo-Historical Approach	185

DOCUMENTARY STUDIES

ELENA MUSCĂ, The Transylvanian Possessions of the Moldavian Voivode Petru Rareș: The Fortress of Almaș	207
VASILE V. MUNTEAN, Romanian Words in Non-Romanian Deeds	213

SCIENTIFIC LIFE

Workshop of Regional Cooperation: "Analyse critique des discours identitaires, les enjeux du droit, les enjeux de la langue, les enjeux de l'histoire", Ljubljana, 6-8 November

„Revista istorică”, tom IX, nr. 3 - 4, p. 111 - 236, 1998

1997 (*Mirela-Luminița Murgescu*); Scientific Session: "Carpathian Ecosyntheses and Ethnosyntheses", the Argeș County Museum, Pitești, 13–14 November 1997 (*George Georgescu Șuici*)

219

NOTES AND REVIEWS

221

OMAGIU LUI PETRE Ș. NĂSTUREL LA ÎMPLINIREA A 75 DE ANI

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU ȘI MUNTELE ATHOS

PAUL CERNOVODEANU

Printre domnii ce au făcut milostenii la sfintele lăcașuri de la Muntele Athos, figura lui Constantin Brâncoveanu se reliefează ca aceea a unui mare binefăcător, alături de un Neagoe Basarab sau Matei Basarab. Luminatul voievod – protector al Bisericii, tiparului, școlilor și meșterilor artiști, ziditori, zugravi și sculptori – s-a îngrijit cu deosebită pietate de creștinii din Orientul ortodox, aflați sub directa stăpânire otomană, interesându-se de buna lor stare materială și spirituală, prin înzestrarea cu tot felul de bunuri¹. Din *Condica Marei Logofeții de toate cărțile lui Constantin Brâncoveanu voievod* între 1692–1713 ca și din *Anatefterul* domnului se pot constata numeroasele danii făcute bisericilor și mănăstirilor din Balcani², inclusiv a celor de la Muntele Athos. Iată, acum, în ordinea lor cronologică, pomenile făcute Sfântului Munte de milostivul voievod:

1. *Mănăstirea Sf. Pavel*, cu hramul Sf. Gheorghe, ctitorie sârbească, omenită de despotul Semendriei și al Belgradului, Gheorghe Branković, care a înnoit în 1447 „katholikonul” lăcașului³. La 30 mai 1694 (7202) Constantin Brâncoveanu întărește cartea mitropolitului Teodosie, a episcopilor de Buzău și Râmnic, și a

¹ T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu pentru Orientul Ortodox* în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXII (1964), nr. 9–10, p. 931–944.

² Cum ar fi mănăstirile Capinul, Prisoi, Racovița „din susul Belgradului turcesc”, biserica din „Saraiu den Țarigrad”, mănăstirea Halki „din ostrovul Mării Albe”, „lângă cetatea Țarigradului”, mănăstirile Pogoniani din Rumelia, Sf. Troiță din „munții Târnovului”, Policiani „ce să chieamă Brodeț”, Ravanița pe Dunăre „din jos de Belgrad”, Trebinie din Hertegovina, Lipnicul „de peste Dunăre” și Sosino „de la Ianina”, cf. *Condica Marei Logofeții ...*, f. 26 v° – 27, 76–77, 118–118 v°, 119–120, 237–237 v°, 239 v° – 240, 267 v° – 268, 316, 331 v° – 332, 333 v° – 334 v°, 339–340 v° și 375–376; Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a Vistieriei lui Constantin Brâncoveanu* în „Studii și materiale de istorie medie”, V(1962), p. 443–444, nr. 197 (*Hrisoavele de m<v>la ci li să dă pre la mănăstirile den Țara Turcească și de la S<ve>tagorea care iau pre ani, după cum scriu în jos, anume, ghen<arie> 30 dni<=>zile<=>, leat 7210 <=>1702*) menționează în plus și mănăstirile din insula Patmos („Patnul”), Sumela „dă la Anadol” (Anatolia), „Panaghia Dorahani” lângă Ianina, Mileșevo („Mileșăva”) și Studenița „den Țara Sârbească”.

³ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 258; Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986 („Orientalia Christiana Analecta”, 227), p. 242–243, n. 12.

marilor boieri dată la 6 mai a acelui an, prin care se dăruiesc amintitei mănăstiri athonite moșiile Gârcovul (Romanai) cu rumâni, Babici și Ubiți (Olt) și 10 sălașe de țigani, confiscate de la răposatul mare agă Constantin Bălăceanu pentru hainie, deoarece la întoarcerea sa de la Moscova, unde fusese trimis după milostenii de Șerban Vodă Cantacuzino, arhimandritul Isaia de la Sf. Pavel a fost prins în Transilvania în 1689 de pomenitul Bălăceanu, aflat atunci acolo pe lângă trupele generalului imperial Donat Heissler și, sub pretext că ar fi iscoadă, l-a prădat și l-a aruncat în temniță. Cu acest prilej Bălăceanu l-a jefuit „de bani gata, galbeni dă aur, opt sute; scule și odoară: 23 icoane cu 10 taleri icoana; 3 icoane mai bune de 70 taleri; șase blane de lupi albe; opt blane de sângepi; șase samuri de 230 taleri; 12 samuri vii de 35 taleri perechea” ș.a. de 4100 taleri. Prin daniile făcute, Brâncoveanu a încercat să despăgubească lăcașul pentru pagubele suferite de emisarul unchiului său⁴.

În *Condica Marei Logofeții* se mai menționează „Hrisovul Sf<i>ntii mănăstiri a lui S<ve>ti Pavel de la S<ve>ta Goră, hramul S<ve>tii Gheorghe” din 11 mai 1698 (7206) prin care domnul a făcut „milă Sf<i>ntei mănăstiri ca să aibă a luare părinții călugări în toți anii den banii domnești după sare de la V<e>l Ocnă =<Ocnale Mari, jud. Vâlcea> pre an an t<a>leri 150 la vreme la luna lui octo<m>vrie, ca să-i fie Sf<i>ntii mănăstiri de-ntărire și de ajutoru și sfinților părinți călugări de acolo de hrană și de-mbrăcăminte, iar Domnii Noastre și răposăților părinților Domnii Noastre vécinică pomenire”; hrisovul a fost întărit de boierii din Sfatul domnesc⁵. Tot odată Brâncoveanu a mai înălțat la mănăstirea Sf. Pavel și turnul clădit de voievozii anteriori, reparând chiliile, trapeza și adăugând un paraclis al Sfinților Împărați Constantin și Elena la 1708⁶.

2. *Marea Lavră*, cu hramul Sf. Atanasie, veche ctitorie bizantină din secolul X, păstrând moaștele Sf. Mihail Mărturisitorul, episcopul Sinadelor, căruia i se atribuia puterea de a apăra ogoarele de pustiirea lăcustelor⁷.

⁴ T.G.Bulat, *O danie neobișnuită făcută de Constantin Brâncoveanu mănăstirii Sfântului Pavel de la Athos* în „Glasul Bisericii”, XXIV (1965), nr. 9–10, p. 850–855. Pentru misiunea arhimandritului Isaia la Moscova în 1688–1689 vezi Dan Pleșia, *Noi contribuții la cunoașterea legăturilor dintre Rusia și Țara Românească în veacul al XVII-lea* în „Biserica Ortodoxă Română”, XXXI (1963), nr. 9–10, p. 951–958; Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, 1997, p. 7–8.

⁵ Arhiva națională, Arh. St. Buc., ms. 705 (*Condica Marei Logofeții* ...), f. 131–132 v°. Cf. și Ioanichie Bălan, *Mărturisiri românești la locurile sfinte*, Eps. Roman și Huși, 1936, p. 457; T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu* ..., p. 935–936. La 15 mai 1698 (7206) Vodă Brâncoveanu porunca marelui cămăraș „de la Vel Ocnă” să respecte donația domnească, dând în fiecare, în luna octombrie, călugărilor de la Sf. Pavel „din vânzarea sării, taleri 150”, cf. Marcel D. Ciucă – Dan Livezeanu, *Documente de la Athos privitoare la mănăstirea Jitianul (Dolj), 1654–1813* în „Revista Arhivelor”, anul LVI (1979), vol. XLII, nr. 2, p. 198, doc. 6.

⁶ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 261–162.

⁷ *Ibidem*, p. 88 și 98.

Condica Marei Logofeții cuprinde „Un hrisov al Sfintei Mănăstiri de la Athos unde să prăznuiește S<ve>ti Athanasie și iaste și Sfântul cap a lui Mihai Sinadschii”, datând din leatul 7204<=1695–1696>, unde se arată că în vremea lui Matei Vodă Basarab ivindu-se în Țara Românească „lăcuste stricătoare de roduri” ce au făcut „multă lipsă și scăderé bucatelor”, domnul a trimis „de au adus cinstitul cap al Sfântului și marelui Mihail episcopul Sinadului și scoborându-se pre pământ cu cinste cuvioasă întâmpinându-l l-au priimit și pohta sa de grab<ă> de la D<u>mnezeu dobândind pentru rugăciunile aceuia, lătu-s-au izbăvire, cât toți s-au minunat de spăimata minune aleasă, că lăcustele dă pre p<ă>mânt au fost nevăzute și oamenii de o primejdie ca aceia fură mântuiți”⁸. Drept recunoștință pentru acea „minune ce s-au fost arătat”, strămoșul lui Brâncoveanu, „Matei Vod<ă>”, cu cea despre puțință, au fost cinstit sfântul cap cu stemă dă argint” și a dăruit ca mertic pe an „bani șase mii la Sf<ă>nta mănăstire” și „călugărilor trăpădători pentru cheltuiala de cale bani 600”⁹. Apoi se arată că sub Brâncoveanu, „la al 4^{lea} <!> an den domniia noastră, aflându-se țara iar la mare lipsă și foamete dă stricăciunea lăcustelor ci i-au fost, care încă din zilele răposatului unchiului Domniei Mele Io ȘerbanVoevod venită era acea urgie d<u>mn<e>zeiască pre acest pământ de au pedepsit 7 ani cu dânsle dă făcea multă stricăciune și pagubă”¹⁰. Și atunci „pentru acea urgie d<u>mn<e>zeiască ce venise asupra acestui pământ trimis-am Domniia Mea la S<ve>ta Goră de am pohtit pre părinții de acolo cu rugăciune de au adus

⁸ Din pricina dereglărilor climatice, între 1638–1645 s-au produs în Țările Române invazii succesive de lăcuste care au pustiit atât Țara Românească și Moldova, cât și Transilvania, cf. Paul Cernovodeanu – Paul Binder, *Cavalerii Apocalismului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 83–84. Aducerea capului Sf. Mihail al Sinadelor în principatul muntean de către călugării de la Marea Lavră, în frunte cu egumenul Ioasaf, într-o procesiune pentru izgonirea lăcustelor, a avut loc la cererea lui Matei Basarab, în leatul 7051<=1643>, indictionul XI; drept mulțumire domnul și cu soția sa, Elina, au dăruit mănăstirii două prețioase evangheliare, ferecate în argint și pietre scumpe, cf. T. Bodogae, *op. cit.*, p. 98; P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 80.

⁹ Arh. St. Buc., ms. 705, f. 80; pentru a preveni sau combate invaziile de lăcuste, Matei Basarab și doamna Elina achiziționaseră încă de la 5 noiembrie 1641 (7150) de la amintita mănăstire athonită, mâna Sf. Mihail al Sinadelor, ferecată în argint aurit și dăruită ctitoriei de la Arnova, iar la 5 noiembrie 1646 (7155), cuplul domnesc a mai cumpărat, de la același lăcaș din Sf. Munte, și mâna Sf. Apostol Filip, ferecată în chip identic și oferită tot mănăstirii Arnova, cf. Al. Elian, C. Bălan, M. Chirică, Olimpia Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București*, vol. I 1395–1800, București, 1965, p. 599, nr. 818 și p. 600, nr. 819; P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 81. Pentru alte danii de odore și îmbunătățiri aduse Marei Lavre de Matei Basarab și Elina doamna, vezi T. Bodogae, *op. cit.*, p. 98–99; P.Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 80–82.

¹⁰ Flagelul lăcustelor își făcuse reapariția în Țara Românească prin anii 1683–1684, după cum atestă cronicarul Radu Greceanu în termeni aproape identici cu cei întâlniți în hrisovul de dănie brâncovenesc: „Când au fost la al treilea an den domniia Mării Sale, aflându-se țara la mare lipsă și foamete de stricăciunea lăcustelor, care încă din zilele lui Șerban Vodă venise acea urgie dumnezeiască pre acest pământ de au pedepsit 7 ani cu dânsle, de să făcea multă sticăciune și pagubă”, cf. Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688–1714)* (ed. Aurora Ilies), București, 1970, p. 90; P. Cernovodeanu–P. Binder, *op. cit.*, p. 100.

capul lui S<ve>ti Mihail Sinadschii și după ce l-au adus aici în țară au făcut aici la București rugăciune cu litanii și eșiri afară. După aceia și în țară s-au trimis sfântul acela cap pre unde era lăcustele cu arhieriei, cu preoți dă cinste de s-au umblat făcând rugăciuni și osfeștanii pren toate locurile pre unde era lăcustele și așa detr-acel an cu vrerea și cu mila lui D<u>mn<e>zeu și cu ajutoriul Sfântului s-au rădicat lăcustele și au perit toate duple pământul acesta care s-au cunoscut ciudă aiave”¹¹. Apoi „Domniia Mea, după ce au adus capul Sfântului aice la scaunul Bucureștilor, l-am cinstit cu mulțumită, fiind dator pentru atâta faptă și izbăvire bună ce ne-au făcut noao. Care și noi duple putere cunună de aur, cu pietri scumpe, asupra sf<â>ntului cap am făcut și s-au făcut și cutie de argint frumoasă de s-au așăzat sf<â>ntul cap într-ânsa”¹² întărind călugărilor merticul anual de 6 000 bani împreună cu boierii din Sfatul domnesc¹³.

3. *Mănăstirea Dionisiu*, cu hramul Nașterea Sf. Ioan Botezătorul, ctitorie chinovială a călugărului macedonean Dionisie din Koritsa de pe la 1366, în vremea împăratului Ioan al V^{lea} Paleologul¹⁴. În *Condica Marei Logofeții* este inserată „O carte a unii mănăstiri ce să chiiamă Dionisiati(!) den Măgura Athosului” din leatul 7204 <=1696>¹⁵ ce specifică cum au venit la Vodă Brâncoveanu „frații trimiși dă la aciastă Sfântă mănăstire și au adus blagoslovenie după obicéi și scripturi și

¹¹ Cronicarul Radu Greceanu relevă pe larg episodul aducerii capului Sf. Mihail în țară la 1691, pentru alungarea lăcustelor: „Și așa Măria Sa Costandin Vodă pentru acea mânîe dumnezeiască ce era asupra acestui pământ, trimis-au la Sfetagora și au pohtit pre părinții de acolo cu rugăciune de au adus capul lui Sfeti Mihail Sinadschi. După ce l-au adus aici în țară, au făcut aici la București mai întii rugăciune cu litanie și eșiră afară. După acéia și în țară au trimis sfântul acela cap de l-au purtat pre unde era lăcuste, cu arhieriei și preoți”[...] de umbla făcând rugăciuni și osfeștanii prin toate locurile unde era lăcuste. Și așa dintr-acel an, cu vrerea și cu mila lui Dumnezeu și cu ajutoriul Sfântului, s-au rădicat lăcustele și au perit dupe pământul acesta, de s-au cunoscut ciudă mare aiave” (R. Greceanu, *op. cit.*, p. 90–91). De asemenea și cronicarul Radu Popescu amintește, mai rezumativ, despre acest flagel: „D<umne>zeu iar au dat bătae țărări cu lăcuste, că atâtea au venit de multe, cât toată țara au umplut de mânca toate bucatele și au clocit și au puiat în câțiva ani, cât primejduia țara să piară de foame. Însă aducându-se niște moaște de la S<ve>ta Gora și făcând osfeștanie în toată țara s-au milostivit D<umne>zău și le-au rădicat de nu s-au mai văzut”, cf. Radu Popescu vomnicul, *Istoriile domnilor Țării Românești* (ed. C. Grecescu), București, 1963, p. 193. Vezi și P. Cernovodeanu–P. Binder, *op. cit.*, p. 100–101.

¹² Tot Radu Greceanu consemnează: „Pentru acéia și domnul, după ce au adus capul Sfântului aici la scaun în București, au făcut cunună de aur cu pietri scumpe asupra capului, și au făcut cutie de argint frumoasă de au așăzat capul Sfântului. Și făcând și cătră sfinții părinți carii au venit aici cu sfântul cap de la Sfetagora mulțumită și cel după puțință ajutor Sfintelor mănăstiri, s-au dus cu capul iar la Sfetagora” (*op. cit.*, R. Greceanu, p. 91).

¹³ Arh. St. Buc., ms. 705, f. 79 v°–81; D.C. Giurescu, *Anatefterul ...*, p. 443, nr. 197, menționează, la rândul său, „Un hrisov dă la o mănăstire ce iast<e> în măgura Athonului, hramul *Sveati* Mihail Sinadului, care sfântu său cap au izbăvit (!) lăcuste<le>, pre an <să primească> bani <aspri> 6 000 și ostenitorilor <călugări> bani 600”. Vezi și Ioanichie Bălan, *Mărturii românești ...*, p. 395; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 101; T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu ...*, p. 933–934.

¹⁴ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 160; P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos ...*, p. 141.

¹⁵ Precizare făcută de P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 151, n. 31, care atestă prezența originalului în arhivele mănăstirii Dionisiu.

făgăduințe dă la alți răposați domni mai denainte, și hrisovul pomenitului stremoșului Domnii Méle, Io Matei Bas<a>rab Voevod¹⁶. Drept acéia văzând pre sfinții părinți ai Sfintei mănăstiri i-am priimit cu toată inima și m-am făgăduit ca să ne chemăm și noi ctitori Sfintii mănăstiri cum ctitorii domni cei mai de nainte, să vie frații de la aciastă Sfântă mănăstire, pre an cându va fi la vrême, să ia merticul Sfintii mănăstiri câte bani optu mii”. Hrisovul a fost întărit și de boierii din Sfatul domnesc¹⁷. Tot odată aceiași *Condică* mai cuprinde și „O carte a mănăstirii ce să chiiamă Dionisiu de la mănăstirea Sfetagora, pentru mila ce i-am făcut Domnia Mea ca să ia pe an t<a>l<eri> 100 de la cămara Domnii mele” din 6 martie 1713 (7221). În document se precizează că domnul s-a învrednicit „a vedea cu ochii și a săruta cu buzile cinstitele și presfințitele moaște alé preslăvitului și înnainte mérgători Proroc și Botezător Ioan, carele întru închinăciune și întru priivință de sfințire s-au adus noao” de la „Sfânta și Dumnezeiasca mănăstire [...] care să numéște Dionisiu, ce se află în Sfântul și Dumn<e>zeescul munte al lui Athon. Că socotind Domnia Mea că nu iaste cu cădère părinților dentr-aceia Sfânta mănăstire să scoată și să poarte într-o parte în într-alta acéste preacinstite și de multe daruri izvoritoare moaște, ca să nu să întâmple vreun lucru fără cuviință și de pagubă au pe mare au pe uscat, pe cum pururea să întâmplă de la făcătorii de rău și pierzând<u>-să să va lipsi un odor ca acesta vrédnic a multor bunătăți de Sfânta aceasta mănăstire și de obște de la toți prévoslavnicii creștini, făgăduit-am dar, de cea cătră sfânta a Domnii Mele evlavie să să dea milă necurmat acestor părinți, care într-această Sfântă mănăstire să vor afla, pe an t<a>l<eri> 100, pentru a lor puțintică chieverniseal<ă> și iară t<a>l<eri> 20, celor de vor trimite déacolo să ia și să dea acești bani de aicea la Sfânta mănăstire pentru a lui <!> osteneală și pentru chieltuiala călătorii [...] luându-se pe an această orânduită domnească milă”. Dar domnul condiționa dania, ca „să nu aibă voe <călugării>, cu nici un fel de pricină, să scoată afară din mănăstirea lor a acéste présclăvite moaște, să le ducă prin locuri depărtate cu pricini de milostenie și de evlaviia creștinilor pentru întâmplările céle înfricoșate ce pă vremi să întâmplă” ci doar în cazuri excepționale când „să va cére de la vreun domn prévoslawnic au de la alte obraze cinstite ...”, dania fiind întărită de toți boierii din Sfatul domnesc¹⁸.

4. *Mănăstirea Vatopedi*, cu hramul Buna Vestire, veche ctitorie bizantină din secolul X¹⁹. În *Condica Marei Logofeții* se arată, după „Un hrisov al Sfintei mănăstiri ce să chiamă Vatopedi adecâte Marea Lavră” din 12 noembrie 1696

¹⁶ Prin hrisovul său din 20 mai (7148), întărit la 4 mai 1642 (7150), Matei Basarab a dăruit lăcașului athonit 4 000 de aspri, cf. T. Bodogae, *op. cit.*, p. 167; P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 150.

¹⁷ Arh. St. Buc., ms. 705, f. 78 v° – 79 v°; D.C. Giurescu, *Anatefterul ...*, p. 443, nr. 127; T. Bodogae, *ibidem*; T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 933. Brâncoveanu a dublat suma donată față de cea hotărâtă de Matei Basarab, ridicând-o la 8 000 de aspri, poate, însă, și din pricina devalorizării acestei monede.

¹⁸ Arh. St. Buc., ms. 705, f. 541 v° – 543; T. Bodogae, *ibidem*; T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 942–943.

¹⁹ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 112–113.

<7205>, cum „bunul credincios întru H<risto>s D<u>mn<e>zeu și adevărat creștin și de H<risto>s iubitor, Io Costandin Băsărab Voevod, cu m<i>la lui D<u>mnezeu Domnu și oblăduitoriu (!) a tot pământul Țării Rumânești, dentru toată pohta inimii Domnii Méle răvniț-am [...] și către Sf<â>nta și D<u>mn<e>zeiasca mănăstire ce să chiamă Vatopedi [...] ca să mă chem nou ctitor și am miluit și am adaos Domniia Mea aciaștă Sf<â>ntă mănăstire ce s-au zis Marea Lavră cu acest hrisov al Domnii Méle ca în toți anii vieții noastre să ia de an po bani 20 000 și trepădătorilor bani 1 000, precum au fost miluit aciaștă Sf<â>ntă mănăstire Vatopedi cu aciaștă milă și alți pravoslavnici răposai domni, cum am văzut Domniia Mea și hrisovul răposatului stremoșului Domnii Méle Io Șerban B<asarab> Voevod²⁰ și hrisovul pomenitului unchiului Domnii Méle Io Șerban Cantacuzino Voevoda²¹. Așijdere și Domniia Mea încă am înnoit și am întărit mila aciaștă cu acest hrisov al Domnii Méle ca să fie Sf<i>nteii mănăstiri acest mertic ce scrie mai sus de ajutoriu și părinților călugări dă hrană și stătătoriu în véci iar Domnii Méle și răposaiilor Domnii Méle vécinică pomenire, Amin”, cu întărirea boierilor din Sfatul domnesc²².

5. *Mănăstirea Pantocrator*, cu hramul Schimbării la față, ctitorie bizantină datând după 1350²³. În *Anatefterul* ... domnului Constantin Brâncoveanu se menționează printre hrisoavele de milă ce se dau mănăstirilor „de la S<ve>tagorea”, la 30 ianuarie 1702 <7210>, și pe cel care acordă „mănăstirii Pandocrator bani 3 000 și ostenitorilor <călugări>, bani 300” anual²⁴.

6. *Mănăstirea Xenofon*, cu hramul Sf. Gheorghe, ctitorie bizantină din secolul XI²⁵. Lăcașului i se întărește de către Constantin Brâncoveanu la 30 octombrie 1703 vechea danie de 10 000 aspri anual și 1 000 aspri pentru călugării ostenitori²⁶, acordată încă din timpul domniilor Radu Șerban (3 august 1607), Matei Basarab (23 iunie 1636) și Constantin Șerban (13 mai 1654)²⁷.

²⁰ Se cunosc două hrisoave de danii de la Radu Vodă Șerban către mănăstirea Vatopedi; în cel dintâi, datând din 15 martie 1608 (7116) domnul întărea lăcașului stăpânirea unei mori cu două roți și două dârste pe apa Argeșului în orașul Curtea de Argeș iar în cel de al doilea, din 7 octombrie 1609 (7118), tot posesiunea unei mori, însă, „cu vaduri” la Târgul de Floci (Piua Pietrei) pe Dunăre, cf. P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 96–97.

²¹ Hrisovul de danie de la Șerban Vodă Cantacuzino nu îmi este cunoscut, nefiind menționat în lucrările consultate.

²² Arh. St. Buc., ms. 705, f. 89 v° – 91; I. Bălan, *Mărturiile românești* ..., p. 430; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 123; T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 935.

²³ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 186–187.

²⁴ D.C. Giurescu, *Anatefterul* ..., p. 443, nr. 197; I. Bălan, *op. cit.*, p. 420.

²⁵ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 269–270.

²⁶ E. de Hurmuzaki, *Documente* ..., vol. XIV₁ (ed. N. Iorga), București, 1915, p. 490, n. 4; I. Bălan, *op. cit.*, p. 440; T. Bodogae, *op. cit.*, p. 274; T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 944.

²⁷ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 273–274; P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 264–266.

Din izvoarele analizate mai sus se poate constata mărinimia dovedită de Constantin Vodă Brâncoveanu pentru mănăstirile de la Sf. Munte, ajutate cu substanțiale danii spre a se număra printre ctitorii lor înnoitori. Astfel învățatul Sevastos Kymenites (†1702), director al Academiei domnești din București, amintea, cu oarecare emfază, că istoria n-a cunoscut vreun împărat <=bizantin> mai darnic decât voievodul muntean²⁸, iar cărturarul medic Ioan Molivdos Comnen (1658–1719) de la Curtea din București, în prefața „ghidului” său alcătuit pentru lăcașurile de la Muntele Athos, intitulat *Προδκυνήταριον τοῦ Ἀγίου Ὁρους τοῦ Ἀθῶνος* (*Proskinitariul Sfântului Munte Athos*) și tipărit la Snagov în 1701, își exprima speranța ca piosul domn să viziteze cândva Athosul căruia i-a fost un mare binefăcător²⁹, dorință ce nu și-a găsit, însă, împlinirea niciodată.

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU AND MOUNT ATHOS

Abstract

Constantin Brâncoveanu (1688–1714), among other Wallachian Voivodes such as Neagoe Bessarab and Matei Bessarab, was a patron to the monasteries of Mount Athos, upon which he bestowed many privileges and generous donations. In 1694, for instance, the monastery of St. Paul was endowed with estates, serfs, and gypsies in the districts of Romanăși and Olt, in reparation for the damages suffered by one of its hegoumenos sent on embassy to Russia by Voivode Șerban Cantacuzino; in 1648, the same monastery received 150 thalers, to be paid annually from the salt revenues of Ocnele Mari (District of Vâlcea). In 1695–1696, Brâncoveanu confirmed the annual revenue of 6,000 aspres to Marea Lavră, and of 600 aspres to its monks, bequeathed in the time of Matei Bessarab as a token of gratitude for the bringing in of the head of St. Michael, bishop of Sinada. Kept in the monastery, the relic would be carried in religious processions to avert the devastating locust invasions from the Wallachian Principality. The monastery of Dionisiu received in 1696 an annual donation of 8,000 aspres, and an additional one of 100 thalers to the monastery and of 20 thalers to the monks in 1713, for the bringing of the relics of St. John the Baptist into the Principality. The annual revenue of 20,000 aspres to the monastery of Vatoped, and of 1,000 aspres to its monks, was confirmed in agreement with the bequests previously made by Radu

²⁸ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 308; P. Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 329.

²⁹ Olga Cicanci, Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hiérothée) Comnène (1658–1719)* în „Balkan Studies”, Thessaloniki, vol. 12 (1971), part. I, p. 171; P.Ș. Năsturel, *ibidem*. În lucrarea lui Virgil Căndea, *Mărturii românești peste hotare*, vol. I *Albania-Grecia*, București, 1991, p. 475, nr. 1063, se menționează un hrsov de danie al lui Constantin Brâncoveanu din 1704 și către o a șaptea mănăstire athonită, Hilandar, dar fără nici o altă specificație sau indicarea surselor.

Șerban and Șerban Cantacuzino. The monastery of Pantocrator received in 1702 an annual donation of 3,000 aspres, and of 300 aspres to its monks; and the monastery of Xenofon received in 1703 an annual donation of 10,000 aspres, and of 1,000 aspres to its monks. A donation made in 1704 to the monastery of Hilandar is poorly documented. In the eulogy of the Greek scholars Sevastos Kymenites and John Molivdos Comnen, the Wallachian voivode was considered to be the greatest benefactor of the monasteries of Mount Athos.

PORTRETUL DIN 1846 AL LUI HRISANT PENETIS, EGUMENUL MĂNĂSTIRII HOREZU

CONSTANTIN BĂLAN

Personaj bine cunoscut în epocă, mai ales pentru activitatea sa ctitoricească, ca îngrijitor atât la lăcașul zidit de voievodul Constantin Brâncoveanu la Horezu¹, cât și la mănăstirile: Câmpulung, Bucovăț, Polovragi, la chinoviile de maici de la Dintr-un lemn, Surpatele² sau la Biserica Bucovățul Nou și Schitul Troian, Râmnicu Vâlcea, prezența sa pe acest tărâm este adesea amintită în sursele vremii³.

Actele de munificență ale arhimandritului Hrisant⁴, angajarea sa în atâtea acțiuni și în plan economic, al exploatării unor moșii mănăstirești, i-au sporit popularitatea și prestigiul între contemporani⁵. Nu întâmplător el avea să se numere printre marii demnitari ai țării propuși de domnitorul Gheorghe Bibescu, sultanului Abdul Megid, de a fi distinși cu un ordin al puterii otomane, în speță cu acel „Nișan İftihar” relevat de gazeta oficială din 1845⁶.

Pentru merite deosebite în raporturile prelatului cu lumea Eladei, în susținerea ortodoxiei, el primise și „decorația grecească Sfânta cruce”, așa cum

¹ Să se vadă N. Iorga, *Mănăstirea Hurezului. Dezvoltarea și viața ei*, Valenii de Munte, 1912, p. 53, remarcând că era „bun gospodar” și „amestecat în tot felul de afaceri”; de asemenea, T.G. Bulat, *Un stareț vestit al mănăstirii Hurezi. Hrisant Penetis (10 oct. 1832 – 30 mart. 1852)*, în „Mitropolia Olteniei”, XIV (1962), nr. 7–9, p. 434–448; Gabriel Cocora, *Alte știri despre arhimandritul Hrisant Hurezeanul*, *ibidem*, XV (1963), nr. 9–10, p. 791–799.

² Cf. C.N. Mateescu, [Acte și scrisori din trecut]. *Însemnări despre arhimandritul Hrisant năstavnicul mănăstirii Horez. Note și acte*, în „Arhivele Olteniei”, XI (1932), nr. 63–64, p. 369–370; T.G. Bulat, *art. cit.*

³ Fiind angrenat mai ales la susținerea unor lucrări de refaceri și anume la ctitoria Craioveștilor, mănăstirea Bistrița (cf. C.N. Mateescu, *art. cit.*, p. 372–374), la sprijinirea lăcașurilor de la Samurcășești sau de la Sibiu (cf. T.G. Bulat, *art. cit.*, p. 437).

⁴ Spre pildă, în 1844 își oferea sprijinul pentru Așezământul de ocrotire al fetelor sărace, organizat de Safta Știrbei, cu o contribuție de 1 000 lei (cf. „Vestitorul Românesc”, VIII (1844), p. 30–31 – apud *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, vol. 1, 1790–1850, partea a II-a, București, 1966, p. 621 = *Bibliografia periodicelor*). Ulterior, la 1847, egumenul Hrisant trimetea în dar 1 000 lei pentru „Vestitorul Românesc”, apreciat a fi demn de „toată lauda obștească” (*Bibliografia periodicelor*, I, partea I-a, p. 95).

⁵ Referitor la preocupările și prezența în epocă a năstravnichului Hurezean, T.G. Bulat, *art. cit.*, p. 434, precizează că a lăsat „amintiri bune și rele”, și că iubea atât „sompțuozitatea cât și fanfaronada” (*ibidem*, p. 437).

⁶ Să se vadă „Buletin gazetă administrativă”, XIV (1845), p. 385–386 – apud *Bibliografia periodicelor*.

rezultă din încuviințarea dată de asemenea de principele român mai sus menționat și comunicată prin Secretariatul de Stat, la 1847⁷, pentru ca acesta să o poată purta.

Sunt cunoscute însă și aprecieri făcute cu asprime, chiar de fețe bisericești, la adresa „călugărului de aur”, cum era privit din sfera monahismului Hrisant Penetis, pentru traiul și comportamentul său⁸, apropiat mai degrabă de al unui mirean.

Mărturia lăsată de vestitul zugrav Gheorghe Gherontie, într-o sursă epigrafică de la Schitul Troian, unde-i înfățișase și chipul în 1843, ni-l prezintă ca pe un ziditor care „au civilizat întru toate”⁹ lăcașurile refăcute, în special pe acela de unde își luase și numele de „Hurezeanul”.

Ca și la Troian, la fel și la biserica Bucovățul Nou, nu numai portretul lui Hrisant arhimandritul reprezentat în pronaos, dar și mențiunea numelor părinților săi Ioan și Irina¹⁰, al fraților¹¹ și moșilor lui¹², ca și alte date cuprinse în inscripțiile ctitoriilor lui îi amintesc locul de obârșie din insula Andros, în Arhipelagul Cicladelor, aparținând Greciei.

Valoros în ce privește informațiile pe care le conservă este totodată textul epigrafic de la portretul acestuia executat în 1844, la vârsta de 63 de ani, al 14-lea al egumeniei lui, când se afla la cura de ape minerale de la Arpatac – Araci – în Transilvania¹³, pictură realizată de Atanasie Istratescu zugrav și poleitor¹⁴. În linii generale el se aseamănă celui asupra căruia ne oprim în continuare.

Tabloul supus acum atenției noastre, rămas necunoscut specialiștilor, până la investigațiile desfășurate de colectivul de cercetători – muzeografi de la Oficiul Patrimoniului județean Vâlcea, ne referim la Paul Florea și Oana Iancovescu, care ni l-au semnalat și ne-au pus la dispoziție fotocopia după acesta¹⁵, a fost revăzut de noi în cadrul Muzeului mănăstirii Horezu*, jud. Vâlcea. Chipul egumenului Hrisant Penetis este lucrarea din 1846 a pictorului Isidor Neugasse, realizată tot la nord de Carpați, în vechea urbe a Brașovului – Corona – aflată atunci sub oblăduirea Imperialilor, fapt pentru care inscripția în limba greacă vădește că

⁷ Încuviințarea în „Vestitorul Românesc”, XI (1847), p. 65– apud *Bibliografia periodicelor*, I, partea III-a, București, 1967, p. 1185.

⁸ Să se vadă cele scrise cu asprime de protoereul Meletie Răușu, *Monografia ecleziastică a județului Vâlcea*, Rm. Vâlcea, 1908, p. 64.

⁹ Cf. inscripția pe steagul bisericesc de la Schitul Troian (1843), în *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Vâlcea (sec. XIV–1848)* – în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga”, Fond Horezu, IX, nr. 863 – piesa se află acum în Muzeul mănăstirii Horezu.

¹⁰ Să se vadă T.G. Bulat, *Inscripții din bisericile Olteniei adunate de ...*, în „Arhivele Olteniei”, I (1922), nr. 2–3, p. 245.

¹¹ Aceștia sunt: Dionisie ieromonah, Nicolae, Andrei, Maria (ibidem).

¹² Ibidem.

¹³ Comuna Vâlcele, jud. Covasna.

¹⁴ Inscripția ce-i amintește numele este cuprinsă într-un filacter, tabloul fiind păstrat în Muzeul mănăstirii Horezu (să se vadă C.N. Mateescu, art. cit., p. 370).

¹⁵ Fapt pentru care le aducem și aici mulțumiri. Tabloul, mărginit de o ramă aurie, are dimensiunile 127/103,5 cm.

* Cu sprijinul Maicii starețe Pavelina Gagea și a măicuțelor muzeografe, cărora autorul le mulțumește cu gratitudine.

opera s-a înfăptuit „εν Στεφανουπολει τῆς Αὐστρίας”, adică „în orașul Corona al Austriei”.

După mărturisirea prelatului, atunci în etate de 64 de ani, el se afla la Horezu din 1830. Fotocopia alăturată prezentei note îl înfățișează pe vârstnicul năstavnîc așezat pe un jîlt, sprijinit cu mâna dreaptă pe un toiag egumenic. Este înveșmântat în haine călugărești cu o rasă neagră sub care se disting antiriul de culoare verzuie și un brâu lat, roșcat, ce-i înconjoară trupul.

În câmpul superior al piesei, în dreapta, apare figurată silueta mănăstirii Horezu, iar colțul opus, este drapat cu pluș roșu cu franjuri și doi ciucuri din fir auriu.

Peste pieptul egumenului se remarcă o cruce pandantiv, din argint aurit și alte două distincții, de asemenea pandantive. Primul „Ordinul Salvatorul – tipul 1 –”¹⁶, în forma unei cruci de Malta, timbrată de o coroană, instituit în Grecia din 1829–1862, deci după ce a fost proclamată Republica (1824) și a devenit apoi regat sub Otto I de Bavaria (1832–1862)¹⁷. Distincția trebuie desigur identificată cu acea „decorație grecească Sfânta cruce”, căci și în câmpul ei central este figurat tot simbolul credinței – crucea – cu brațe egale, medalion înconjurat de un inel în care figurează sigle grecești sugerând legenda de tip liturgic caracteristică „Ordinului Salvatorul”¹⁸, așa cum se desprinde din lucrările de specialitate, ce ne-au fost puse cu bunăvoință la îndemână de regretatul specialist Radu Ocheșanu și d-na Liliana Nicoleta Hanganu, de la Cabinetul de Numismatică, al Muzeului de istorie și artă al Municipiului București (Casa Gheorghe Severeanu).

Cel de al doilea însemn susținut de o panglică roșie nu este altul decât „Ordinul Gloriei” – Nișan İftihar¹⁹, ce i-a fost conferit de sultanul Megid, ordin instituit încă din 1831 de Mahmud al II-lea²⁰. De formă ovală, probabil din aur și diamante, având în partea superioară drept timbru un „fleur de lis”, așa cum se poate desprinde, în parte, din fotografiile prezente, distincția purta, posibil, în câmpul central semnătura sultanului²¹, însemnul fiind așezat pe un suport asemănător panglicei roșii, dar circular și bordat cu franjuri.

¹⁶ Să se vadă Robert Werlich, *Orderes and decorations of all nations. Ancient and modern civil and military*, Second edition, Washington, 1990, p. 219–220; tot astfel Jules Martin de Montalbo et Raymond Richebe, *Armoiries et décorations par ...*, Paris, 1896, p. 326.

¹⁷ *Idem*.

¹⁸ Textul din câmpul inelului pare a fi „Χ(ε)ῖρ <Σου> Κ(υ)ρ(ι)ε δε(δ)ο(σασ)ται ε(ν) Ι(η)σ(ου) Κ(ρη)σ(τι) adică: Mâna <Ta> Doamne îndreapt-o către Iisus Christos. Formularul ce însoțește „Ordinul Salvatorul”, care are și un tip cu reprezentarea lui Iisus, în medalionul din câmpul central al crucii, prezintă următoarea inscripție: „† Η δεξιὰ Σου χεῖρ, Κυριε, δεδοσασται εν Ι(η)σ(ου) Χ(ρη)σ(τι)” adică „Mâna Ta cea dreaptă, Doamne, îndreapt-o către Iisus Hristos” (să se vadă și R. Werlich, *op. cit.*, p. 220).

¹⁹ Conferit și egumenului de la mănăstirea Horezu (cf. cele relevate *supra*, nota 6).

²⁰ Relativ la această distincție turcească să se vadă și unele considerații la R. Werlich, *op. cit.*, p. 420 și fig. 1261. – Order of Nishan İftihar – adică – Order of Glory.

²¹ Cf. *Idem*, fig. 1261.

În partea inferioară a tabloului, într-un filacter se desfășoară pe 14 rânduri următoarea inscripție: 'Αρχιμανδρίτης | Χρύσαντος Πενετης | ἐρ[ν]υς ἐκ νησου 'Ανδρου | ζῶν ἐν ἡγεμονία τῆς Ἱ Βλαχίας καὶ ἡγουμενευων | τῶς του 1830 ἔτους, κατὰ τὸ | αὐτότι ἱερὸν μοναστήριον | Χορέζι . Εξογραφίστη ἐν | ἔτει ἑξηκοστῶ τετάρτῳ τῆς |¹⁰ ἡλικίας μετὰ τῶν βραβευμα | των αὐτοῦ, ὑπὸ τοῦ κυ- | ρίον Ἰσίδωρος Νευγάσσε, | ἐν Στεφανουπόλει τῆς | Αὐστρίας; 1846.

Fig. 1. Tabloul din 1846 al egumenului Hrisant.

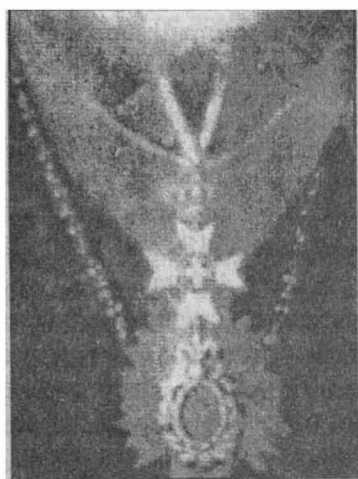

Fig. 2. Detalii cu cele două ordine și crucea pandantiv.

[Arhimandritul Hrisant Penetis de origine din insula Andros, trăind sub stăpânirea Țării Românești și egumenind din anul 1830, și la această mănăstire, Horezu. S-a zugrăvit la vârsta de șaiszeci și patru de ani, din vremea cârmuirii lui, de către domnul Isidor Neugasse, în orașul Coroana – Brașov – al Austriei; 1846].

În partea de sfârșit textul este timbrat cu sigiliul mănăstirii²² purtând inițialele egumenului „Hr(i)s(an)th \ arh(i)m(andrit) \ Hor(e)z(an)”, care încadrează elementele figurate în câmpul peceteii, acum însă neidentificabile.

Supus unei cercetări atente portretul din 1846 al năstravnicului de la Horezu ne oferă date ce nu privesc doar persoana sa, ci și epoca sau legăturile

²² Având diametrul de 4 cm. Pecetea este figurată cu culoare gălbuie, iar mobilele cu maroniu; siglele ce-i amintesc numele prelatului măsoară 0,3–0,4 cm.

cu vechiul centru de dincolo de munți – Brașovul – promovate de locuitorii de la sud de Carpați.

THE 1846 PORTRAIT OF HRISANT PENETIS, HEGOUMENOS OF THE MONASTERY OF HOREZU

Abstract

The portrait of Hrisant Penetis was painted by Isidor Neugasse in Brașov (Stefanopolis) in 1846 in recognition of the diligence and dedication of this archimandrite of the Monastery of Horezu, who was also the founder of many monasteries throughout the country, including those of Câmpulung, Bucovăț, Polovragi, Dintr-un lemn, Surpatele, Schitul Troian – Râmnicu Vâlcea, and Bucovățul Nou.

His merits at the service of Orthodoxy earned him the Order of the Savior, a Maltese cross stamped with a crown that must have been awarded by Otto I of Bavaria, king of Greece (1832–1862), and the Order of the Glory (Nișan İftihar), awarded in 1847 by Sultan Abdul Megid at the recommendation of Prince George Bibescu.

On the other hand, the personal life style of the “Hurezan”, also known as the “Golden Monk”, was a target of criticism among his contemporaries.

DIN ISTORIA „CHESTIUNII AROMÂNEȘTI”: O ÎNCERCARE EȘUATĂ DE COMPROMIS ÎNTRE ELENISM ȘI ROMÂNISM ÎN EPARHIA GREBENEI ÎN ANUL 1867

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

Documentele din Arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice referitoare la începuturile învățământului românesc pentru aromânii din Peninsula Balcanică, documente a căror editare în condiții științifice, inițiată cu decenii în urmă de profesorul Victor Papacostea, directorul Institutului de Studii și Cercetări Balcanice din București și de apropiatul său colaborator Mihail Regleanu, ne-am propus să o ducem la capăt¹, aruncă lumini noi asupra unui aspect încă insuficient cunoscut al istoriei Sud-Estului european: consecințele triumfului ideii naționale, ca temei de organizare politică și principiu de identitate culturală, în secolul al XIX-lea, asupra vieții lumii aromânești. Se știe că, în „secolul naționalităților”, aromânii, *vlahii* sau *cușovlahii* izvoarelor bizantine și neogrecești, asupra cărora istoricul Petre Șerban Năsturel a dat studii importante, au intrat într-un proces de accelerată deromanizare, de asimilare cu alogenii balcanici între care trăiau. Fără să țină seama de particularitățile lor lingvistice și etnice distinctive, grecii, bulgarii, sârbii, albanezii s-au străduit în această vreme să și-i asocieze, fie prin persuasiune, fie prin constrângere, la efortul lor de a-și încheia state naționale cât mai întinse și mai omogene etnic pe seama Imperiului Otoman în declin.

Majoritatea aromânilor au optat pentru elenismul sub influența spirituală și culturală a căruia trăiseră vreme de secole, în sfera de stăpânire politică a căruia au sfârșit prin a intra cei mai mulți și cu care aveau mai puternice și profunde afinități. S-a dezvoltat însă între aromâni, din inițiativa intelectualilor pașoptiști români și sub patronajul statului român și un puternic curent românizant, care năzuia la

¹ Victor Papacostea și Mihail Regleanu pregăteau editarea unui volum de documente ale redeșteptării naționale a macedoromânilor, care n-a ajuns niciodată să fie încheiat și să vadă lumina tiparului, așa cum fusese anunțat. O parte dintre izvoarele descoperite și transcrise au fost valorificate de Victor Papacostea în „*Revista aromânească (Revista macedoromână)*”. În arhiva lui Victor Papacostea se păstrează o mapă de *Documente macedoromâne*, transcrise după originalele aflate în Arhiva Națională a României, fondul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, pe care colectivul de istorie a romanității balcanice din Institutul de Studii Sud-Est Europene și-a propus să le valorifice și să le includă într-un viitor corpus complet de izvoare ale istoriei „chestiunii aromânești”. Documentele de care mă ocup aici fac parte din acest set.

redeșteptarea și dezvoltarea conștiinței identității lor naționale românești, în numele comunității lor de origine și limbă cu dacoromânii. În virtutea acestui curent, care a dus la crearea, pe spezele și sub controlul guvernului din București, a unei rețele de școli și biserici românești în zonele balcanice ale Imperiului Otoman locuite de aromâni, apoi la recunoașterea aromânilor ca minoritate națională românească, inițial de statul otoman, ulterior de statele succesoare ale acestuia, o parte nu neînsemnată dintre aromâni s-au integrat națiunii române, emigrând în cele din urmă din locurile lor de baștină și statornicindu-se în România. Cei dintâi și cei mai activi animatori a ceea ce s-a numit de istoriografiile balcanice „propaganda românească” iar de istoriografia românească „apostolatul național românesc” între aromâni au fost, ridicați din rândurile lor, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, arhimandritul Averchie și învățătorul Apostol Margarit, fondatorii și organizatorii rețelei de școli și biserici românești din Peninsula Balcanică a căror funcționare, sub tutela guvernului român, a durat neîntrerupt până în anii celui de al doilea război mondial².

Această mișcare de afirmare a individualității etnice a aromânilor ca români balcanici sau, cu termenul consacrat, deși nu tocmai corect, ca *macedoromâni*, a provocat tensiuni și momente de criză în relațiile româno-grecești, iar pe plan științific aprige polemici. În evul mediu, când naționalitatea nu avea sensul și ponderea politică pe care le-a dobândit în vremurile mai noi, grecii bizantini, asemenea altor balcanici, fără să manifeste o deosebită simpatie față de aromânii denumiți de ei, asemenea tuturor românilor, *vlahi*, priviseră cu indiferență și înregistraseră cu obiectivitate realitatea individualității etnice și lingvistice romanice a acestora, ba chiar dizertaseră erudit despre comunitatea lor de origine și limbă cu românii, *vlahii* din vechea Dacie³.

În epoca modernă însă, când principiul naționalității a început să legitimizeze frontiere și să inspire acțiuni politice, mulți învățați greci au încercat, mai mult sau mai puțin vehement, să conteste, dacă nu romanitatea graiului, în orice caz originea traco-romană a aromânilor, existența la ei a unei conștiințe naționale proprii care

² Pentru toate acestea și pentru bibliografie, a se vedea acum Max-Demeter Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la Pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*, traducere autorizată <de autor> de Nicolae-Șerban Tanașoca, București, 1994 (ediția germană, Viena, 1974), Neagu Djuvara și colaboratorii, *Aromânii. Istorie, limbă, destin*, București, 1996 (ediția franceză, Paris, 1989), *Bibliografie macedo-română* (cu un Cuvânt înainte de P.Ș. Năsturel), Biblioteca Română – Freiburg i. Br., 1984 și volumul *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, coordonat de Stelian Brezeanu și Gh. Zbucnea, Arhivele Naționale ale României, București, 1997. A se vedea și A.M. Koltsidas, *Ideologike sygkrotese kai ekpaideutike organose ton hellenoblachon sto balkaniko choro (1850–1913)*, Salonic, 1994.

³ Cf. de pildă Laonic Chalcocondyl, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, București, p. 453 și 485. V. acum și N.Ș. Tanașoca, *L'image byzantine des Roumains*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, t. XXXIV, 1996, 3–4, p. 255–263.

să-i separe de restul lumii elenice și, mai ales, identitatea lor cu românii, denumiți acum *Roumanoi*, de la nord de Dunăre⁴.

Nu altfel au procedat cei mai mulți dintre istoricii sârbi, bulgari și albanezi când era vorba de *vlahii* din cuprinsul sau din istoria statelor lor, fie aromâni, fie aparținători la alte grupuri de români balcanici⁵. Motivul acestei modificări de atitudine nu a fost nici incontestabila criză de identitate națională a aromânilor în epoca modernă, nici caracterul determinant al acțiunii intelectualității și a statului român pentru „redeșteptarea” unei conștiințe naționale românești la aromânii ruși de secole din trunchiul comun al românismului primitiv, ci temerea că aceștia ar putea deveni, prin adeziunea lor la ideea națională românească, un instrument menit să servească interesele României, poate chiar eventuala ei expansiune teritorială în Peninsula Balcanică, în detrimentul aspirațiilor naționale ale popoarelor de aici. Cei dintâi, grecii au combătut din această pricină propaganda românească între aromâni, socotind că ea va lipsi elenismul, cu deosebire în Macedonia, de unul dintre cei mai încercați și mai viguroși promotori ai săi. Pe măsura progresului ideii naționale românești în mediul aromânesc balcanic, încordarea și ciocnirile, uneori de o tragică violență, între greci și *vlahii grecomani* (aromânii care se socoteau greci) sau *Helenoblachoi* pe de o parte, români și *macedo-români* sau *Blachoi roumanizantes* (aromânii care se declarau români), pe de alta s-au înmulțit, iar conflictul politic a avut puternice ecouri în literatura științifică în care a generat pagini de maximă subiectivitate și încrâncenată polemică.

Acuitatea acestor înfruntări, întreținute și astăzi, din păcate, de spirite excesive, a dus la neglijarea unor realități greu de negat. Este depreciat, de pildă, adesea, în favoarea aromânilor romanizați, numărul impresionant de aromâni care, fără să-și renege particularitățile lingvistice și culturale proprii, considerate secundare, s-au identificat deplin și conștient cu națiunea greacă și au contribuit în chip decisiv, uneori cu grele jertfe, la afirmarea politică și culturală a elenismului modern. Se uită, de asemenea, faptul că a existat întotdeauna și în lumea greacă, după cum și în lumea românească a existat în alt fel, un curent caracterizat prin luciditate și moderație în „chestiunea aromânească” și că, prin biruința acestui curent, susținut de Elefterie Venizelos, Grecia a fost, totuși, în perioada interbelică a secolului nostru, singurul stat balcanic care și-a respectat angajamentele asumate față de statul român și a tolerat existența școlilor și a bisericilor românești pentru

⁴ În acest sens, a se vedea T.M.Katsoughiannis, *Peri ton Vlachon ton Hellenikon choron*, I, Salonic, 1964, cu istoria chestiunii și A. Lazarou, *He Aromounike*, Atena, 1976. Primul istoric grec care susține că aromânii sunt vechi elini romanizați este C. Koumas, *Historiai ton anthropinon praxeon*, Viena, 1832, p. 522. Această teorie a fost reluată și dezvoltată în vremurile mai noi de A. Keramopoulos, *Ti einai hoi Koutsoblachoi*, Atena, 1939. Cf. replica lui Th. Capidan, *Originea macedoromânilor*, București, 1939.

⁵ Cf. Anca Tanașoca, *Caracterul etnic al vlahilor nord-vest balcanici*, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană” (edite de Universitatea din București, Institutul de Studii Sud-Est Europene), t. V, 1988, p. 41–47.

aromâni. Sunt trecute cu vederea, în sfârșit, contribuțiile științifice ale unor eminente învățați greci, istorici și lingviști, care relevând conștiința națională elenică a *vlahilor*, nu s-au gândit nici un moment să conteste nu numai romanitatea aromânilor, dar nici chiar comunitatea lor de origine și limbă cu dacoromânii și ipotetica lor origine nord-dunăreană, susținută multă vreme de unii cercetători⁶. Am socotit potrivit să reamintesc aceste adevăruri în paginile de față, închinat unui român care, în vremea stăpânirii totalitarismului comunist în România, și-a găsit prin Grecia drumul către libertate și care și-a expus, chiar în publicații savante grecești, opiniile tranșante despre românitatea aromânilor, pentru a-mi exprima convingerea că este nevoie de un mare efort de obiectivizare și de foarte mult simț al nuanțelor din partea tuturor celor care tratează problemele complexe ale istoriei aromânilor.

În acest spirit, pe baza documentelor din Arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, la care mă referam mai sus, am putut, cred, să sesizez, cu mai multă vreme în urmă, existența unui curent moderat în tratarea „chestiunii aromânești” în rândurile clasei politice românești în primii ani ai domniei lui Carol I. Am arătat că generalul Christian Tell însuși, unul dintre inițiatorii programului de redeșteptare națională a aromânilor și cel dintâi care luase contact cu arhimandritul Averchie, primul apostol al românismului în Balcani, a socotit necesară reconsiderarea politicii statului român în chestiunea aromânilor din Imperiul Otoman. Scandalizat de exploatarea în beneficiu personal a „chestiunii aromânești” de către unele cercuri ale coloniei aromâne din România, dezamăgit de demisiunea de la datoria lor a unor tineri aromâni pregătiți în Institutul Macedono-Românesc din București, condus de arhimandritul Averchie, pentru a îmbrățișa cariera de învățători în comunele aromânești de la sud de Dunăre, ilustrul pașoptist a procedat, în calitate de ministru conservator al Cultelor și Instrucțiunii Publice, la măsuri radicale pentru reformarea sistemului de învățământ românesc din Peninsula Balcanică; el a desființat amintitul așezământ școlar special din Capitală, a dispus încadrarea bursierilor aromâni în școlile publice și internatele românești și a fixat drept scop al școlii românești din Balcani acela de a înlesni însușirea limbii române literare aromânilor dornici să obțină, în virtutea prevederilor constituționale care-i priveau, ca români etnici din afara hotarelor, „naturalizațiunea cea mare”, adică cetățenia română⁷.

De această dată, vreau să mă opresc, pornind de la același fond de arhivă, asupra unei schimbări de atitudine în sensul moderației față de „chestiunea aromânească” din partea unui înalt ierarh grec din Peninsula Balcanică, mitropolitul Ghenadie al

⁶ Mă refer la învățați ca Panaiotis Aravantinos, *Chronographia tes Epeirou*, Atena, 1856, II, p. 32–33 și *Monographia peri Koutsoblachon*, Atena, 1905, p. 25, C. Paparigopoulos, N. Veis, C. Amantos, pentru care v. T.M. Katsoughiannis, *op. cit.*, p. 21–23.

⁷ N.Ș. Tanașoca, *Christian Tell și „chestiunea aromânească” în lumina unor documente inedite*, în „Sud-Estul și contextul european”, Buletin editat de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, t. V, 1996, p. 7–16.

Grebenei⁸. Asemenea întregului cler grecesc, mitropolitul Ghenadie fusese un adversar al „propagandei românești” în eparhia sa, în care aromânii erau majoritari și încercase, fără succes, în 1865, să împiedice plecarea tinerilor recrutați de Averchie din Macedonia către România, unde aceștia urmau să se instruiască pentru a reveni în patria lor ca dascăli de română. În vara anului 1867, în timpul unei inspecții în eparhia sa, după conversații repetate cu propovăduitorii românismului între aromâni, Apostol Mărgărit, din toamna lui 1866 învățător la Avdela, unde ctitorise o școală românească și arhimandritul Averchie, Ghenadie își modifica însă radical atitudinea față de promovarea limbii române între aromâni. El ajunge acum la concluzia că instruirea aromânilor în limba lor națională este benefică, deoarece contribuie la ridicarea nivelului lor cultural și religios, reprezentând așadar o operă creștinească și civilizatoare, de pe urma căreia *vlahii* din eparhie, fiii săi duhovnicești, nu au decât de câștigat și se declară gata să o susțină. Motivele mărturisite ale schimbării sale de atitudine sunt două. Cel dintâi este de natură pedagogică. Instruirea tinerilor *vlahi* în propria lor limbă le va înlesni, socotește mitropolitul, nu numai însușirea învățăturilor necesare pentru viața în societate, dar și învățarea limbilor străine, printre care și a limbii grecești, a cărei cunoaștere este, crede el, indispensabilă în lumea răsăriteană. Nu altul fusese motivul pentru care, ca profesor de greacă în Vlaho-Clisura, la începutul carierei sale, Apostol Mărgărit însuși socotise necesar să predea această limbă copiilor aromâni folosindu-se și de dialectul aromânesc, spre scandalul înaltului cler grecesc al vremii care a cerut destituirea sa din învățământ⁹.

Al doilea motiv este de natură ceva mai pragmatică. Prin concesii față de folosirea limbii române, mitropolitul încearcă, într-o eparhie săracă și puțin civilizată, să-și asigure, pe de o parte, concursul unor oameni capabili, al aromânilor care doresc să se instruiască în limba națională și al intelectualilor care le servesc cauza și să beneficieze, pe de altă parte, de eventuale ajutoare bănești din partea statului român pentru împlinirea nevoilor bisericii pe care o păstorește. Invocând aceste motive, el adresează, de altfel, din Grebena, la 15 iulie 1867, o cerere de ajutor ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, V.A. Urechia, în vederea construirii unei școli centrale, în care să se predea limba română și a unei biserici cu hramul Sfântul Ahile¹⁰.

Mai mult decât atât. Ca o dovadă a bunei sale credințe, Mitropolitul Ghenadie invită pe Apostol Mărgărit să se strămute la Grebena și să predea acolo limba română în școala comună. Din raportul pe care învățătorul aromân îl înaintează ministrului V.A. Urechia reiese că el s-a grăbit să accepte această invitație și, pentru a se face agreabil

⁸ Principalele documente la care mă refer sunt: ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 102 (petiția lui Ghenadie către V.A. Urechia); ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 103 (raportul lui Ap. Mărgărit despre înțelegerea cu Ghenadie); ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 104 (certificatul mitropoliei și al eforiei școalelor din Grebena pentru Ap. Mărgărit); ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 126 (raportul arhimandritului Averchie asupra situației propagandei românești în Macedonia).

⁹ Cf. Peyfuss, *op. cit.*, p. 41–42.

¹⁰ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 102.

mitropolitului, în folosul cauzei naționale aromânești, s-a angajat să predea gratuit, pe lângă limba română, și limba greacă, câte o oră pe zi, „pentru copiii greci”. Mărgărit cere ca, în locul său, la Avdela, să fie titularizat ca învățător, subvenționat de statul român, Ioan Șomu Tomescu, un nepot al arhimandritului, care studiasse la București și fusese atestat cadru didactic. Această modificare în organizarea școlii românești din Balcani, edificatoare și asupra libertății de inițiativă acordate factorilor balcanici locali de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice din București, este justificată de Apostol Mărgărit prin dorința sa de a deveni un reprezentant eficient al intereselor aromânilor în orașul de reședință al mitropolitului, care era și capitala *kazalei*, sediul puterii civile otomane locale¹¹. În obșnuitul său raport asupra situației propagandei românești în Macedonia, adresat, la 5 octombrie 1867, ministrului V.A. Urechia, din București, arhimandritul Averchie confirmă în esență, pe un ton mai puțin înflăcărat însă, cele relatate de Apostol Mărgărit și susține propunerile formulate de acesta¹². La rândul lor, mitropolia Grebenei, prin vicarul Benedict și eforia școlilor din comună, prin Papa Dimitrie Economu, Andrei Economu și George Lada, certifică, la 1 septembrie 1867, că „domnul Apostol Mărgărit, profesor de limba română la Avdela, s-a mutat acum în aceeași calitate în școala comunei noastre, în care predă limba română fără nici un fel de plată, dând gratuit și cărțile didactice elevilor”¹³.

Așa cum reiese din rezoluțiile așternute de V.A. Urechia pe aceste cereri și rapoarte, ministrul român a aprobat neîntârziat transferul lui Apostol Mărgărit la Grebena, dispunând să i se mulțumească pentru „inteligentele relațiuni” și a confirmat numirea lui Ioan Șomu Tomescu, în locul acestuia, la Avdela. De asemenea, el a recomandat să se dea curs cererii mitropolitului Ghenadie, propunând să i se acorde, cu aprobarea Domnitorului, în semn de mulțumire, o cruce arhierescă, să fie îndemnat „să caute încă a ajuta deșteptarea românilor în acele părți în interesul creștinătății” și să se prevadă, în bugetul pe anul 1868, sumele necesare pentru ajutorarea mitropoliei Grebenei, și construirea acolo a unei biserici românești. Nu știm în ce măsură aceste dispoziții au fost, toate, traduse în fapt.

Înțelegerea dintre mitropolitul Grebenei și Apostol Mărgărit nu pare să fi avut totuși conținutul și sensul sugerate, fie spus în treacăt, de învățătorul român în raportul său către ministru și care l-au entuziasmat pe V.A. Urechia. Din cererea, foarte prudent formulată, a lui Ghenadie nu reiese că ar fi vorba de crearea unei școli și de construirea unei biserici românești, ci numai de acceptarea limbii române, utile *vlahilor*, alături de limba greacă, ca obiect și chiar ca instrument de studiu, în programul de învățământ al școlilor comunale, aflate sub oblăduirea autorității bisericești grecești, dintr-o regiune locuită majoritar de aromâni. Așa cum aminteam mai sus, mitropolitul se arată convins că folosirea limbii române în școala frecventată de aromâni ar fi *mijlocul* potrivit pentru atingerea *scopului* principal care rămâne

¹¹ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 103.

¹² ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 126.

¹³ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 429/1867, f. 104.

însușirea limbii grecești, socotite, aceasta din urmă, „indispensabilă în Răsărit”. De altminteri, Apostol Mărgărit este desemnat mereu, oarecum restrictiv, atât în petiția mitropolitului, cât și în certificatul emis de mitropolie și de eforia școalelor din Grebena, la fel ca în raportul arhimandritului Averchie și în propriile sale rapoarte și petiții către autoritățile din București, doar ca „profesor de limba română” (*tou Apostolou Margaritou didaskontos entautha ten blachiken glossan*, la Ghenadie; *dl. Ap. Mărgărit, profesor de limba română*, la Averchie; *didaskalos romanikes glosses*, în certificat). La rândul lor, referirile din raportul arhimandritului Averchie la absența totală a limbii române din slujba religioasă, săvârșită în grecește în bisericile comunelor pur aromânești, pe care o deplânge, pledând pentru introducerea ei, fie și parțială, când este vorba de citirea *Evangheliei* și a *Apostolului*, par să justifice concluzia că acordul încheiat cu mitropolitul Ghenadie privea numai o limitată introducere a limbii române în școală și, poate, în biserică. Acestea urmau să rămână sub autoritatea mitropoliei și a eforiei, ca instituții creștine de limbă greacă; îngăduința de a se folosi în ele, într-o anumită măsură, și limba română nu le schimba nici caracterul fundamental elenic, recunoscut de autoritatea imperială otomană, nici dependența de forurile ierarhice tradiționale, dar le făcea mai atrăgătoare pentru populația aromânească și le deschidea perspectiva obținerii de ajutoare materiale din partea statului român. Limitele concesiilor lui Ghenadie față de aromâni sunt puse în evidență și de terminologia etnică pe care el o folosește chiar în petiția amintită. Pe aromâni mitropolitul îi numește vlahi, *blachoi*, iar graiul lor *he blachike glossa*, în vreme ce românii sunt denumiți *roumounoi*, iar statul lor *Roumounia*¹⁴. Nu-i de exclus ipoteza ca mitropolitul Ghenadie să fi fost de acord numai cu folosirea dialectului aromânesc, nu însă și a limbii române literare în școală. Dacă este așa, atunci poziția lui nu era alta decât a vestitului Daniil Moscopoleanul, din secolul al XVIII-lea, autorul unui celebru lexicon plurilingv balcanic, în care este cuprinsă și aromâna, un instrument de lucru menit să înlesnească aromânilor însușirea limbii grecești, nu însă și să contribuie la cultivarea propriului lor grai¹⁵. Aceste distincții și nuanțe etnonimice, foarte semnificative, cum arătam mai sus, din punct de vedere politic și ideologic, sunt escamotate nu o dată de traducerea românească însoțitoare a textului grecesc,

¹⁴ În petiția sa, mitropolitul Ghenadie vorbește elogios și cu căldură despre *to eugenes kai adelphon ethnos ton Roumounon* (nobilul și frățescul neam al românilor), dar constant despre acele *chiliades Blachon* (mii de vlahi) de sub autoritatea sa, care așteaptă de la cei dintâi ajutor material.

¹⁵ Cf. Pericle Papahagi, *Scriitori români în secolul al XVIII-lea (Cavaloti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909 și Th. Capidan, *Daniil Moscopoleanul*, în „Limbă și cultură”, București, 1943, p. 387–397. Iată cum definește Daniil, în versuri, scopul lucrării sale, instrument pentru învățarea limbii romaicești, adică grecești: „Albanezi, vlahi, bulgari, de altă limbă, bucurați-vă/Și pregătiți-vă toți să deveniți romei/Lăsând limba barbară, vocea și obiceiurile./Ca să pară strănepoților voștri ca fabule./Veți onora neamul și patriile voastre/Prefăcându-le elinești din albanobulgărești./Căci nu mai este greu romaicește să învățați... Popoare, înainte de altă limbă, dar respectuoase de cele divine./Însușiți-vă limba și vorbirea romeilor etc.” cf. Papahagi, *op.cit.*, p. 112.

unde aromânii apar invariabil ca *români*. Putem crede că Apostol Mărgărit nu era străin de această traducere cel puțin ambiguă, dacă nu de-a dreptul tendențioasă și că spiritul lui de combinație, foarte viu, îl va fi determinat să prezinte în chip exagerat bunăvoința, mai mult sau mai puțin interesată, a mitropolitului Ghenadie, față de aromâni și de propaganda românească, arogându-și cu ostentație în fața guvernului român meritul de a fi contribuit personal la obținerea ei¹⁶. În sfârșit, invitarea lui Apostol Mărgărit la Grebena de către mitropolitul Ghenadie poate fi interpretată și ca expresie a dorinței ierarhului de a ține sub controlul său direct activitatea învățătorului aromân, reintegrându-l în structurile sistemului școlar grecesc, din care acesta fusese îndepărtat tocmai din pricină că folosise, din rațiuni pedagogice, dialectul aromân în lecțiile predate elevilor săi aromâni. Înțelegerea intervenită în 1867 între mitropolitul Ghenadie al Grebenei și Apostol Mărgărit nu era așadar rezultatul convertirii celui dintâi la cauza națională românească promovată de al doilea, așa cum pare să sugereze acesta, ci numai forma pe care a căpătat-o strădania ierarhului grec de a îndigui, prin concesii în favoarea aromânilor și a folosirii graiului lor și nu prin măsuri de severă reprimare, propaganda românească între aromâni, limitându-i pe cât era cu putință efectele asupra preeminenței elenismului în lumea ortodoxă în epoca declinului turcocrăției.

Cu toate ambiguitățile și rezervele mentale pe care le implica și care, s-o spunem din capul locului, aveau să o submineze, înțelegerea dintre mitropolitul Ghenadie al Grebenei și Apostol Mărgărit, aprobată, la recomandarea arhimandritului Averchie, de guvernul României, a constituit oricum o încercare reală de conciliere a intereselor elenismului cu acelea ale românismului în Peninsula Balcanică. În parte, ea pare să fi funcționat o vreme. Așa cum reiese, de pildă, din raportul asupra activității școlii românești din Avdela pe anul școlar 1868–1869, înaintat de învățătorul Ioan Șomu Tomescu ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 17 septembrie 1869, în școala din această comună, limba română era predată, într-adevăr, *alături de limba greacă*, unui număr de șaptezeci de elevi¹⁷.

Din raportul următor, pe anul școlar 1869–1870, al aceluiași, înaintat la 4 septembrie 1870, reiese că renumele bun al școlii ajunsese atât de mare, încât „chiar și grecii din comunele din prejur își trimit băieții lor în această școală”¹⁸. În același timp însă, această înțelegere a încurajat în felul ei propaganda românească, astfel încât, în perioada imediat următoare, o serie de comune aromânești, de clerici și monahi aromâni din biserici și mănăstiri situate în părțile Macedoniei și

¹⁶ În traducerea petiției lui Ghenadie, termenul grecesc *blachoi*, vlahi, referitor la aromâni este tradus sistematic prin *români*, *he blachike glossa* este tradus prin *limba română*, și apar chiar sintagme cu nuanțe patriotice românești care nu există în textul grecesc, precum „româneasca inimă” (a ministrului V.A. Urechia).

¹⁷ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 182/1869, f. 64.

¹⁸ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 536/1870, f. 17.

Tesaliei îndrăznesc să se adreseze statului român, prin mijlocirea arhimandritului Averchie și a altor militanți aromâni pentru cauza națională românească, solicitând ajutoare materiale pentru acoperirea nevoilor cultice, dar și sprijin cultural în vederea formării de preoți apti să slujească în românește. Aceste inițiative și demersuri, de cele mai multe ori sub formă de scrisori redactate în greacă și însoțite de traduceri în română, ca și epistola mitropolitului Ghenadie, vădesc intimitatea autorilor lor cu fruntașii propagandei naționale românești, cu a căror ideologie sunt evident familiarizați, a căror retorică istorică și națională, de esență romantică, o adoptă, cu care colaborează și influenței cărora ei datorează, probabil, folosirea sistematică a termenilor *romanoi* (români), *romanisti* (românește), *romanike glossa* (limba română) în textele grecești pentru a-i desemna pe aromâni și limba lor. Prin toate acestea, depășind cu mult intențiile mitropolitului Ghenadie, mișcarea în favoarea cultivării limbii române de către aromâni, tolerată de ierarh, se va întoarce împotriva planului său și, contribuind la dezvoltarea conștiinței naționale românești a aromânilor, va întări tendința desprinderii lor totale de elenism și va conduce la inevitabila ruptură între aromânii românizanti și greci. Radicalismul naționalismului romantic al propagandei românești pe de o parte, exclusivismul național elenizant și intransigența altor clerici și intelectuali greci în „chestiunea aromânească” pe de alta, vor contribui deopotrivă la eșecul politicii de compromis promovate atât de mitropolitul Grebenei, în numele aripii moderate a clerului grecesc, cât și de mai sus amintitul Christian Tell, în numele statului român¹⁹.

Să trecem în revistă faptele. La 20 august 1868, Benedict, egumenul mănăstirii Preasfânta Treime din Avdela, în eparhia Grebenei, o mănăstire lipsită de venituri, întreținută numai de credincioșii din regiune, sărăciți, se spune, de tulburările revoluționare din 1854, se adresează, împreună cu preoți și monahi, ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, D. Gusti, cerându-i să contribuie la susținerea sfântului lăcaș, anume pentru plata impozitelor și pentru repararea unui paraclis închinat Schimbării la Față a Mântuitorului. Autorii scrisorii arată că mănăstirea, situată între comunele aromânești Avdela și Perivoli (*metaxy dyo romanikon demon, Abellas kai Perivoli*) este frecventată de aromâni (*romanoi*), că în biserică se cântă adesea doxologia și în limba română (*eis romaniken glossan*) de cei care și-au făcut studiile în România și își exprimă

¹⁹ În raportul său din 18 iulie 1867 asupra activității sale ca „profesor de limba română” la școala din Avdela, Apostol Mărgărit se exprimă în termenii următori asupra scopului pe care-l urmărește: „Nu mă îndoiesc, Domnule Ministru, de a vă încredința că în puțin timp se va întinde limba noastră națională în toate școlile românilor și în curând va înlocui în dânsele pe cea greacă. Simțământul naționalității conservat în peptul românului atâți seculi de persecuțiune și de apăsare, astăzi se vede pur în toată firea lui la coloniile românești de aici. Însă totul depinde de la progresul și prosperitatea României libere, către care și-au întors ochii cu atențiune și pun speranțele lor cele mai dulci toți românii de aici, crezând că soarta și viitorul lor este strâns legat cu al fraților lor din Dacia Traiană” (ANR, Buc., Dos. nr. 429/1867, f. 79).

speranța că în curând sfânta Liturghie va fi în întregime făcută în limba română (*romanisti*)²⁰. Rezoluția pusă de ministrul D. Gusti („Se vor trimite trei sute de lei prin prof. A. Mărgărit de la Grebena”) arată, dacă mai era nevoie, implicarea lui Apostol Mărgărit în acest demers.

La 22 august 1868, Nicodim, epistatul mănăstirii Bunavestire, din Elasona, Tesalia, mulțumește ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru veșmintele preoțești trimise în dar „prin preacuviosul arhimandrit d. Averchie, directorul școlii macedono-române și concetățeanul nostru, adică un stihar, un felon, un patrahil și o pereche de premanici”. Pentru îngrijirea ce arată aromânilor „de același neam” (*homoethneis*), Nicodim adresează, în finalul scrisorii, urarea „să trăiască România cea de un neam și de o religie cu noi” (*zeto he homoethnes kai homothreskos hemon Romania*). Într-un post-scriptum, el mai solicită un clopot și două sfeșnice pentru mănăstire²¹.

La 10 septembrie 1868, este rândul mănăstirii Maicii Domnului, din Vlaho-Clisura, să adreseze ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, Al. Crețianu, o scrisoare semnată de epistatul Ioachim Ghioza Clisureanu, efimeriul Antim, monahul Meletie și monahul Dionisie, care se declară toți „români” și „ca fii minori ai României libere, care este una și singura mamă a românilor de pretutindeni” îi solicită sprijinul material, sub forma unui ajutor anual pentru „susținerea părinților din mănăstirea aceasta, care cu toți suntem în număr de douăzeci și cinci, cei mai mulți bătrâni și pentru reparația și existența mănăstirii”. Solicitorii invocă în sprijinul cererii lor „sacru și neîntreruptul legământ de naționalitate și cult, prin care suntem strâns legați de natură și uniți prin sânge și inimă în eternitate cu frații noștri majori din România”. Amintind că mănăstirea este așezată lângă orașele „curat românești din Macedonia”, Vlaho-Clisura, Neveasta și Blața, ei făgăduiesc că vor ridica rugăciuni pentru „prosperitatea și pentru prelungirea prețioșilor ani ai ilustrului ei suveran Carol I și pentru înflorirea și perpetuitatea glorioasei și strălucitoare sale dinastii”. Intermediarul semnatarilor scrisorii în relațiile lor cu statul român este clisureanu G. Goga, stabilit în București, vechi militant pentru cauza renașterii naționale a aromânilor²². Lui îi adresează epistatul Ioachim o scrisoare personală, destul de amplă, mult mai bogată în detalii în privința intențiilor grupului de călugări clisureni de a face din mănăstirea maicii Domnului „o vatră în care să fie conservat și să se răspândească focul sacru al ortodoxiei și al naționalității noastre și ca un fel de seminar în care să se instruiască în limba națională ca într-un internat tineri români și, cu încetul, să se formeze preoți și cântăreți care să fie în bisericile românilor de pe aici, când bunul Dumnezeu va binevoi ca să fie laudat și în limba noastră”. Epistatul Ioachim

²⁰ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 1103/1868, f. 28.

²¹ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 1103/1868, f. 13.

²² ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 1103/1868, f. 32.

se arată preocupat zi și noapte de aceste idei și de punerea lor în practică. Aflăm că, pe lângă scrisoarea către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, el mai adresează, tot prin G. Goga, o alta, către Camera Deputaților României, în același scop. Părintele Ioachim „român prin natură, însă crescut și învățat în școale grecești” declară că a devenit un fervent adept al cauzei renașterii naționale a aromânilor după ce a vizitat România și „am văzut că există o nație română care se servește de limba ei națională nu numai în administrațiune și comerț, ci și în biserică”. Din acel moment el a fost „amăgit pentru limba română și impacient ca să o auz și în bisericile române de aici”. Atrăgând atenția asupra faptului că „bisericele și mănăstirile de aici depind de la patriarhii și de la mitropolii care au o jurisdicțiune absolută și nemărginită asupra lor, fără ca să poată nici o altă autoritate a se amesteca în orice privește pe biserică și pe cler”, epistatul Ioachim recomandă discreție absolută în privința petițiilor trimise de el și cere ca acestea să rămână secrete, să nu fie dezbătute în ședință publică nici la Guvern, nici la Cameră, „căci altminteri se compromite chestia și nu putem face nimica”. „Se înțelege că nu școala de aici nu<sic> va fi secretă – scrie părintele Ioachim lui G. Goga – însă ceea ce cer este să nu fie publicat că se trimite ajutor din România pentru un asemenea scop. De aceea nici nu am scris nimica despre aceasta, lăsând pe Dvs. ca să dați confidențialmente deslușiri lămuritoare despre aceasta”. Monahul își încheie epistola cu indicații precise privind modul de păstrare a contactului cu corespondentul său prin Vasile Papasoglu din Salonic²³.

În aceeași serie de inițiative și demersuri aromânești pe lângă statul român în vederea obținerii de ajutoare materiale și asistență culturală se înscriu și alte două scrisori, redactate în greacă și însoțite de traduceri în limba română, prin care fruntași ai comunei Perivoli, din eparhia Grebenei, cer Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice al României să-i sprijine în vederea introducerii limbii române în școală și biserică. La 7 septembrie 1869, perivoliții mulțumesc ministerului pentru a se fi îngrijit de educarea la București, ca bursieri în Institutul Macedono-Românesc fondat de Averchie, a doi tineri bursieri originari din comuna lor, anume Apostol Theodorescu și Demetriu Șiumba; ei își exprimă bucuria de a fi aflat că aceștia s-au distins și au fost premiați și solicită ca Apostol Theodorescu, care urmează să termine gimnaziul în 1870, să fie numit învățător de limba română în comuna natală, comună ce numără 800 de familii aromânești, cu patru școli primare, în care însă, se spune în scrisoare, „copii noștri învață o limbă străină ca papagalii, din pricină că nu avem un învățător de limbă a noastră maternă” (*ex aitiis den echomen didaskalon tes metrikes mas glosses*). Autorii scrisorii își exprimă în termeni fără echivoc nu numai conștiința națională românească, ci și aspirația de a se constitui, ca români, în grup național aparte în cadrul Imperiului otoman, atribuind astfel școlii românești din Balcani un țel politic precis: „scopul

²³ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 1103/1868, f. 33.

nostru ce ne-am trimis pe copiii noștri pentru a studia în școalele naționale de acia (*eis ta autothi ethnika scholeia*), este ca copiii învățând și cultivând limba noastră maternă română (*spoudazontes kai kalliergountes ten romaniken metriken hemon glossan*), să se întoarcă în vatra lor ca să ne lumineze și pe noi, după cum sunt mai multe națiuni (*polla ethnē*) ce se află sub sceptrul împăratului nostru Sultanul Aziz²⁴. La 15 octombrie 1869, alți locuitori din Perivoli adresează o nouă scrisoare ministrului român al Cultelor și Instrucțiunii Publice, și aceasta în greacă și română, exprimându-și bucuria pentru progresul mișcării de reînnoire națională între aromâni și solicitând, la rândul lor, să le fie trimis ca învățător Apostol Theodorescu. Autorii scrisorii cer însă și mai mult: „Dar ca să ajungem și noi a asculta numele lui Dumnezeu cântându-se în biserică în limba noastră <maternă> (*eis ten metriken mas glossan*), dorim ca să avem și preot român (*hierea romanon*), cărțile bisericești române <mai exact: cărți bisericești în limba română> (*ekklesiastika biblia romanika*)”. În acest scop, perivoliții trimit la București pe Georgiu Perdichi, care a studiat româna cu Ioan Șomu Tomescu, învățătorul din Avdela, pentru a fi pregătit la București în vederea hirotonirii ca preot de limbă română al comunei. Merită notată emoția sinceră cu care locuitorii din Perivoli descoperă existența unei literaturi românești și a unui alfabet propriu limbii române: „nici nu bănuiam că există litere românești, că există o literatură românească” (*mete exeuramen an hyparchosi romanika stoicheia, an hyparche romanike philologia*)²⁵.

Este neîndoiește că eșecul politicii de compromis în „chestiunea aromânească” poate fi imputat, în parte, și personalității lui Apostol Mărgărit însuși. La 31 august 1868, în condiții încă neelucidate, el părăsește Grebena și se mută la Vlaho-Clisura, comună sa de baștină, unde reîncepe să funcționeze ca învățător de limba română, cerând, la 15 ianuarie 1869, ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice să-l confirme ca atare în post și solicitând insistent, ca întotdeauna, să i se plătească subvenția datorată²⁶. Aici, el se aruncă în dubioase combinații secrete, generatoare de universale suspiciuni, cu reprezentanți diplomatici ai Austriei și agenții propagandei catolice franceze în Orient²⁷. Spiritul său de aventură și veșnica sa agitație vor fi contribuit desigur și ele la degradarea gravă a raporturilor sale cu clerul grecesc, de ale cărui persecuții se plânge guvernului român²⁸. Dar chiar fără neastâmpărul și lipsa de scrupule în alegerea mijloacelor pentru atingerea scopurilor sale, manifeste chiar din această fază a activității lui Apostol Mărgărit, concilierea intereselor elenismului cu acelea ale

²⁴ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 182/1869, f. 62.

²⁵ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 148/1869, f. 461.

²⁶ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 182/1869, f. 6.

²⁷ Cf. M.D. Peyfuss, *op. cit.*, p. 43–44.

²⁸ ANR, Buc., MCIP, Dos. nr. 182/1869, f. 6, unde el vorbește de „strașnica persecutare ce-mi face clerul fanariot”.

propagandei românești între aromâni nu putea avea șanse de succes. Ruptura între aromânii românizați și greci era înscrisă în logica dezvoltării naționalismelor balcanice.

FROM THE HISTORY OF THE “MACEDO-ROMANIAN QUESTION”: A
FAILED ATTEMPT TO REACH A COMPROMISE BETWEEN
HELLENISM AND ROMANIANISM IN THE DIOCESE OF GREBENA
IN 1867

Abstract

In the “Century of the Nationalities” – the nineteenth century – the Macedonian Romanians experienced a rapid loss of nationality, being assimilated by the allogeneous Balkan milieu in which they lived. With no regard for their linguistic and ethnic particularities, the Greek, Bulgarians, Serbs, and Albanians tried to associate them, either by persuasion or by constraint, to their efforts to create national states as large and homogeneous as possible in the territories of the Ottoman Empire in fast decline. The Romanian 1848 revolutionaries, with support from the Romanian state, strove to awaken and develop in the Macedonian Romanians the conscience of their Romanian identity, stressing upon their common origin with the Daco-Romanians. This struggle for the assertion of the ethnic individuality of the Macedonian Romanians as Balkan Romanians led to heated disputes among scholars, and to the breakout of a crisis in the relations of the Romanians to the Greek. Schoolmaster Apostol Margarit of Avdela counted among the most energetic advocates of the “Romanian Apostolate”. He was also one of the founders of Romanian schools, which until WW II would function in the Balkan Peninsula uninterruptedly, with assistance from the Romanian Government.

In 1867, radical change occurred in the position of Ghenadie, the Greek metropolitan of Grebena, a former opponent of the “Romanian propaganda”. On 15 July, having adopted a pragmatic stand, he addressed the Romanian Ministry of Cults and Public Instruction with a request for financial assistance for the building of a Romanian school and of a church. Moreover, the Greek hierarch invited Margarit to teach Romanian at the communal school of Grebena.

An analysis is made of the temporary concord between the metropolitan of Grebena and the Macedo-Romanian schoolmaster, which was actually an attempt to reconcile Hellenism and Romanianism in the Balkan Peninsula. The experiment fell through as Margarit left Grebena on 31 August 1868, for unknown reasons, and relocated to Vlaho-Clisura, his native village.

STRUCTURI SOCIALE ȘI DEMOGRAFICE – ELITELE

DOUĂ FAMILII DE „CLIENȚI” DOMNEȘTI ÎN MOLDOVA SECOLULUI AL XVII-LEA

RADU G. PĂUN

Este obișnuită, de-a lungul veacului XVII, prezența unor personaje sau familii de sorginte alogenă aflate fie în căutarea unor noi vetre, fie strămutate în Țările Române din dorința de a face carieră și avere în slujba domniei. Familiile de origine greacă ne-au atras atenția și stau în centrul preocupărilor noastre menite a stabili locul și rolul acestor elemente, pe care le-am numit *levantine*, în evoluția politică a celor două Principate, aflate sub suzeranitatea Porții.

Cazul pe care îl înfățișăm aici este unul minor, pornit mai degrabă din intenția de a îndrepta o confuzie strecurată în *Dicționarul marilor dregători ...*, confuzie între obscurul personaj de origine grecească Enache Cunupi(s) și mult mai cunoscutul Enache din Țifești, tatăl lui Ilie Enache marele spătar, zis și *Frige-Vacă*¹. Am considerat însă acest exemplu, din planul secund al vieții publice românești a epocii, deloc lipsit de semnificații în ce privește linia generală a politicii de stat, în fapt un simptom al tendințelor majore ale actului de guvernare, cu reflexe la toate nivelele societății.

O sumă de documente ni-l atestă pe Cunupi² începând cu funcția de sulger și practic totdeauna în legătură cu moșia sa – danie de la Iliaș Alexandru-Vodă – locul domnesc de la Rediul (Readiul) lui Tâtar, în hotarul târgului Iași, *pentru slujbă credincioasă*, să-i fie *loc de odaie și hrană*³. Precizarea expresă a documentului domnesc arată originea „venetică” a lui Enache.

¹ N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolele XIV–XVII*, București, 1971, p. 399. Pentru acesta din urmă a se vedea Ion Tanoviceanu, *Marele spătar Ilie Țifescu și omorârea lui Miron și Velișco Costin*, în A.A.R.M.S.I., s. II, tom XXXII, București, 1910.

² Numele este întâlnit în mediile de la Constantinopol; la 1643 este atestat în corespondența epocii Mihail Kounupis, episcop din partea arhonților în Sfântul Sinod al Marii Biserici a Patriarhiei (Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarchat de Constantinople, envisagées surtout d'après les lettres de Ligaridis*), în „*Balcenia*”, VIII, 1945, p. 70, și anexe, doc. V, scrisoare a lui Ligaridis din ianuarie 1643. Același personaj semnează la 1647, ian. 17, ca schevofilax al Marii Biserici scrisoarea de răspuns a sinodului Patriarhiei către Vasile Lupu în problema metocului de la Cairo al sinaiților, cf. *Hurmuzaki*, XIV/1, doc. CCLIV, p. 182.

³ Cf. *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III,

Beneficiile unei asemenea danii sunt cele cunoscute; domnul însuși înștiințează pe toți slujitorii săi că a scutit pe sluga sa Enache Cunupi sulger (este primul document din care luăm cunoștință de apelativul Cunupi) de dajdea boierilor și mazililor, „să nu dea cu țara nici împrumut, goștină de oi și mascuri, deseatina de stupi” și cele „opt case de oameni” ce va avea „pentru treaba bucatelor” să fie la rândul lor scutite de: „dajde, zloți, scrisoare, catastih, galbeni, lei, taleri, orți, iliș, sulgiu, unt, miere, ceară, braniște, vacă, săliște, și de toate dările și angaralele”⁴.

Nu știm deocamdată pentru ce anume slujbe concrete sulgerul Enache și fratele său, Constantin, beneficiază de mila domnească. Aflăm numai că, în anul următor, primul era deja postelnic al II-lea⁵. Peste un alt an, Enache e din nou amintit ca sulger, dar fratele său apare pomenit ca ciododar, cu prilejul unui act de cumpăratură în același loc al Rediului lui Tătar⁶.

București, 1968, (= *Catalog III*), doc. 1446, 1667, mai 1. Domnul îi acorda astfel sulgerului Enache locul numit Valea Băcului, până în hotarul Tăuteștilor, până în Valea Știubeiului și Valea Floarei și până în siliștea Uricanilor, moșia a fost hotărnicită de Dumitrașcu al II-lea logofăt, împreună cu boieri, târgoveți și megieși (Zota biv sulger, Neculai pârcalab, Pârul vâtaf de Buhuși și alții din Iași, Uricani, Tăutești și Găureni; *ibidem*, doc. 1558, 1667, nov. 4 și 1559, din aceeași dată). Hotărnicii stabilesc și limitele moșiei: Rufeni, Mârzești, pârul lui Știubeiu, odaia Piciorongului, morile lui Alexandru Voievod, hotarul Găureni al mănăstirii Socola, Uricanii, Tăuteștii, toate întărite prin actele de danie citate.

⁴ *Ibidem*, doc. 1560, 1667, nov. 6, uric de danie, întărit de Ghedeon al Moldovei, Dosoftei al Romanului, Serafim al Rădăuților, Ioan al Hușilor după formularistica deja consacrată, pentru *slujba credincioasă* prestată de beneficiar față de voievod și față de alți domni „ce au fost mai înainte”. Câteva zile mai târziu, actul e sancționat de sfatul boierilor, *ibidem*, doc. 1563, 1667, nov. 15. Inerția binecunoscută a formulelor din acest tip de documente ne face să nu putem aprecia deocamdată dacă personajul în cauză va fi slujit într-adevăr și pe predecesorii lui Iliș Alexandru, deși acest lucru nu e deloc imposibil; cum se va vedea, Enache își va continua activitatea în Moldova și sub alți domni. Merită, am crede, să reținem că beneficiile ce decurgeau din luarea în proprietate a unei ocine în schimbul serviciului față de domnie nu erau deloc de neglijat. Cum se poate vedea, formularul de danie este foarte riguros în precizarea lor: obligațiile financiare directe ocupă primul loc în enumerarea dărilor către domnie și nu sunt deloc puține. Poziția lor privilegiată în ordinea formularului domnesc nu este decât reflexul „administrativ” al unei situații de fapt în care puterea domnească este în permanentă căutare de lichidități, de unde înmulțirea exigențelor în bani.

⁵ *Ibidem*, doc. 1703, 1668, nov. 4, când se amintesc din nou hotarele, deja știute, ale moșiei. De menționat că Enache Cunupi este contemporan cu un alt Enache, la rândul său postelnic al II-lea o vreme, Iane (Enache) Hadâmbul, ctitorul mănăstirii omonime, de lângă Iași. Dar nici vorbă de identificare între personajul nostru și acesta din urmă, tot după cum este limpede că nu există decât o coincidență de nume între el și Enache clucerul din Țițești. De altfel, N. Stoicescu face confuzie numai în privința numelui, restul datelor oferite de el (*op. cit.*, p. 399) sunt proprii vieții și carierei lui Enache din Țițești.

⁶ Cei doi frați cumpără cu 18 lei un loc de prisacă cu pomet, în partea de sus a Rediului, de la Andreica Blândul și nepoata sa, Maria, fiica lui Gavril șoltuzul. Martorii sunt Manole negustorul, Necula brașoveanul, Dumitrașco brașoveanul.

Personajul nostru se dovedește util și credincios și domnilor următori care îi întăresc pe rând mica moșie, fost loc domnesc, – până în 1674 el apare constant menționat ca fiind al doilea postelnic⁷.

Utilitatea celor doi mici dregători, combinată cu poziția lor modestă, îi ține departe de „marea politică” și îi păstrează în mila mai multor voievozi. Nu ne putem lămuri încă ce fel de slujbe a îndeplinit Enache, dar aflăm, dintr-un document mai târziu, în ce consta slujba credincioasă a fratelui său, Constantin. După o pauză de 12 ani, cei doi frați reapar în documentele vremii. Constantin Cantemir, domn al Moldovei, întărește, la 1686, mart. 31, lui Constantin Cunupi, cihodâr și biv armaș, fratele acum răposatului Enache postelnicul, locurile cunoscute de la Rediul lui Tatar. Nu știm când și unde va fi murit acesta din urmă, dar putem presupune o perioadă de pribegie a celor doi frați, dacă nu o îndelungată misiune la Constantinopol. Constantin fusese trimis de domn în capitala imperiului cu trebi ale sale și ale țării și se zvonise chiar moartea sa, întâmplată pe meleaguri străine. Cu acest prilej aflăm că postelnicul va fi avut o fiică, măritată cu Toader Albotă, vel șetrar, din veche familie românească. Presupusa sa moarte la Constantinopol dăduse drept automat la moștenire acesteia și prin urmare lui Albotă, care primise deja moșia din hotarul Iașilor⁸.

Această situație complicată și vag precizată ne este lămurită de un alt document, din 1688, sept. 19, prin care Constantin Cantemir întărea unui nou personaj de limpede origine greacă – Constantin Sevastos, fiul lui Iacomache Sevastos biv vel vameș – locul de la Rediul lui Tatar ce fusese al lui Enache al doilea postelnic, danie de la Iliaș Alexandru Voievod. Se menționează cu acest prilej că moșia trecuse, după moartea postelnicului, în stăpânirea fratelui acestuia, Constantin Cunupi, biv vel armaș, dar, pe când acesta lipsea din țară, „fiind om străin”, ginerele său, Toader Albotă, biv vel jicnicer, auzind de presupusa moarte a socrului său, revendică și primește de la domnie moșia, răsplata strict materială ce însoțea numirea sa ca vornic de Câmpulung⁹.

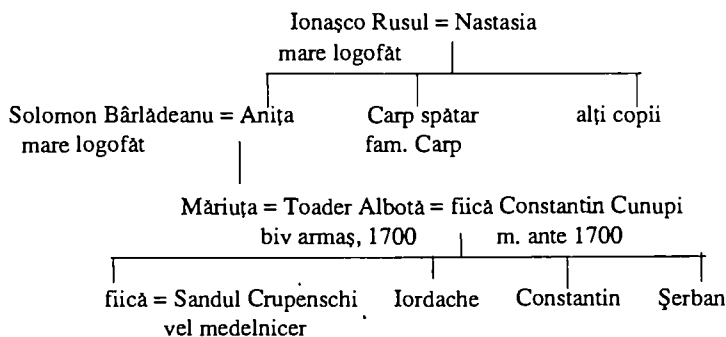
⁷ Acte de întărire de la Gheorghe Duca (*Catalog III*, doc. 2080, 1671, iun. 24); Ștefan Petru (Petriceicu), care confirmă dania anterioară și mai adaugă o bucată de loc „din țarina târgului Iași” (*ibidem*, doc. 2244, 1673, mart. 1, respectiv, doc. 2334, 1674, febr. 14), respectiv Dumitrașco Cantacuzino ce întărește la rândul său cele două ocini dăruite de domnie fraților Cunupi (*ibidem*, doc. 2382, 1674, iun. 22).

⁸ *Catalogul documentelor moldovenesti...*, IV (= *Catalog IV*), București, 1970, doc. 1000. Este aici locul să facem câteva precizări genealogice. În descendența lui Pavel Albotă, propusă de Nicolae Stoicescu, Toader nu apare. El însă se reclamă ca fiu al lui Pavel, în mod explicit într-un document din 1702, dec. 8, document din care constatăm și existența unei surori măritată cu Gavril Brăescu (*Catalog IV*, doc. 185). Albotă semna ca vel armaș încă din 1682 (Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI/2, București, 1904, p. 226, doc. 61).

⁹ *Catalog IV*, doc. 1156. Argumentația domniei nu este nici ea lipsită de interes; Albotă primește dania „fiind pământean de acest pământ al Moldovei și fecior de boier de țară”. Cu atât mai reprobabilă în ochii domnului, purtarea sa în timpul invaziei polone (*Catalog IV*, doc. 2106, 1699, iun. 17).

Este acum limpede că Enache Cunupi *nu va fi avut copii* și că, în fapt, *Albotă era ginerele lui Constantin*, fratele postelnicului. Din câte știm, Albotă mai avusese o soție, fiica lui Solomon Bârlădeanu, marele logofăt și a Aniței¹⁰. Cu atât mai clar

¹⁰ N. Stoicescu afirmă că Solomon Bârlădeanu – socrul atestat al lui Toader Albotă – nu ar fi avut copii. Documentele o atestă însă pe Măriuța, soția lui Albotă jicnicerul, pe care o credem posterioară fiicei lui Constantin Cunupi (*Catalogul documentelor moldovenești...*, vol. V, București, 1975, (= *Catalog V*), doc. 2150, 1700, mart. 16). Trebuie semnalat de asemeni că Anița, soția Bârlădeanului, este într-adevăr sora spătarului Carp, așa cum specifică autorul citat dar, mai mult decât atât, ambii sunt copii marelui logofăt Ionașco Rusul, al cărui neam se trage din Cobâlca Orheiului. N. Stoicescu (*op.cit.*, p. 440) a interpretat greșit un document ce înregistrează mărturia Sofiei, stăreța mănăstirii Patrăuți, fiică, la rândul ei, a lui Rusu. Aici se menționează limpede că Bârlădeanu era cumnat cu Ionașco Stroescu, și el ginere al lui Ionașco Rusul, și nu cu acesta din urmă, cum credea autorul citat (*Catalogul documentelor moldovenești...*, *Supliment I*, București, 1975, (= *Supliment I*), doc. 639). Din acest Carp, fiul lui Ionașco Rusul, se trage familia Carp, cu rol important în Basarabia veacurilor următoare. Prin aceasta o foarte sumară schiță a descendenței lui Solomon Bârlădeanu ar avea acest conținut:

Nicolae Iorga credea că identifică sub piatra de mormânt de la mănăstirea Slatina o fiică a unui presupus fiu al Bârlădeanului – Ioan Solomon mare vistier – și anume Irina, răposată la 1692 (*Inscripții din bisericele României*, I, București, 1905, p. 49–50). Dar nici un mare vistier cu acest nume nu există în epocă, vezi N. Stoicescu, *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV–XVII)*, în *A.I.I.A.I.*, VIII, 1971, p. 419–420. Există desigur varianta că personajul în cauză va fi fost vistier al II-lea sau al III-lea dar nici aceasta nu este verificată de documente deocamdată. Prezența numelui de Irina (Erina) în familia Bârlădeanu (fiică lui Bârlădeanu cel bătrân căsătorită cu Manole pârcălab de Roman, N. Iorga, *Studii și documente...*, V/2, București, 1903, p. 405) rămâne încă greu de elucidat. Nu este exclus ca el să se fi transmis pe filiera uneia dintre ramurile ce s-ar trage din vreun frate al lui Solomon Bârlădeanu.

Filiația Aniței, soția lui Bârlădeanu, este limpede lămurită de un document de la 1679–1680 (7188, f.l.z.). Gheorghe Duca întărea prin aceasta o judecată pentru satul Coșuleanu pe Hârlău. Aici apare Irina, fata Anghelușii, nepoata de soră a lui Solomon logofătul (piatra de mormânt de la Slatina va fi a ei?) dar și „Anița, jupâneasa răposatului Solomon logofătul, cu rostul ei fata lui Ionașco Rusul ce au fost logofăt<s.n.>”, cf. Paul Mihail, *Alte acte românești de la Constantinopol (1658–1738)*, (III), în *A.I.I.A.I.*, X, 1973, doc. 5, p. 415–416.

cu cât, în alte condiții, moșia ar fi aparținut de drept fiicei postelnicului și nu fratelui acestuia, cum a fost cazul. Documentul din 1688 este încă și mai lămuritor. În vremea absenței lui Constantin Cunupi, Toader Albotă, acum deținător al ocinei cu pricina, fuge în „Țara Leșească”, în vremea conflictului lui Cantemir cu polonii și în urma lui „cu meșesuguri au apucat leșii Câmpulungul sub ascultarea lor”. Evenimentul se petrece, evident, între 1686–1687, în vremea luptelor repetate ale domnului cu polonii lui Jan Sobieski. Cazul Albotă nu e singular; Neculce notează în cronica sa: „Cantimir-vodă, când au vinit craiul, rămăsesă mai singur. Boierimea, slujitorimea fugisă care încotro putusă. Numai prea cu puținței rămăsesă, oameni de curte”.¹¹

Revenirea lui Constantin de la Țarigrad, unde putem presupune că, în aceste vremi de vrăjmășie, va fi îndeplinit funcțiuni de curier diplomatic, înseamnă și repunerea sa în drepturi, după cum am văzut deja din documentul citat mai sus (1686, mart., 31). Deci prezența sa la Constantinopol ar putea fi datată între 1685–1686, ante martie 31, în epoca primelor confruntări ale lui Constantin Cantemir cu polonii. Abia revenit, e trimis din nou de domnie, probabil către finele lui 1686 și începutul anului următor, de data aceasta cu misiune de chihaiie la poarta seraschierului (comandantul trupelor otomane venite în ajutorul Moldovei contra polonilor), unde și moare de altfel lăsând fără stăpân modesta, trebuie să ne închipuim, avere de la Rediul lui Tătar. În lipsă de urmași, Toader Albotă fiind scos din discuție pentru *hiclenie*, (dacă nu cumva soția sa, fiica lui Constantin, va fi murit între timp) locul redevine astfel domnesc iar domnul îl redistribuie unui personaj de același tip. Străin de țară și „slugă domnească”, Constantin Sevastos, fiul lui Iacomache (sau, cum mai apare în documente, Iacovache) Sevastos, biv vel vameș, este prin urmare noul beneficiar al locului ce se numea acum „odaia postelnicului Enache” (vezi mai sus, nota 9).

Ceva mai apoi, (1688, sept. 19) aflăm și slujba lui Constantin Sevastos. El funcționa ca grămătic în cancelaria domnească – responsabil cu corespondența în limba greacă, e de presupus¹². Este, după datele de care dispunem până la acest moment, prima atestare documentară a acestui personaj. În schimb, tatăl său este pomenit cu numele de familie doar, care poate fi la fel de bine un patronim

Aceste elemente, sumar prezentate aici, ilustrează complexa rețea familială în care era implicat marele logofăt Bârlădeanu dar, prin extensie, și frații Cunupi, chiar dacă pentru o scurtă perioadă.

Cât despre Albotă, spița de mai sus nu se vrea decât orientativă. La 1702, sept. 1, Toader biv vel pitar și soția sa Maria (Măricuța) erau stabiliți la Botoșani și semnează o danie către Costășcu Pancul, vornicul locului (Iorga, *St. și doc. ...*, V/2, p. 226, doc. 61). El se regăsește și la 1707, martie 16, și apoi 1708, apr. 10, ca martor (*Catalog V*, doc. 637, 729). La 1710 nov. 15 este mare pitar (*ibidem*, doc. 92).

¹¹ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ediție critică de Gabriel Ștrempel, București, Edit. Minerva, 1983, p. 314.

¹² *Catalog IV*, doc. 1156, 1688, sept. 19.

artificial, Sevastos, ca martor într-un proces încă de la 1665, febr. 15¹³. Tot pe Iacomache (sau Iacomachi) Sevastos îl regăsim la 1676, nov. 13, însurat deja cu Despa și făcând repetate cumpărături la Cucuteni, ținutul Tecuci¹⁴. Cumpărăturile se țin lanț, în același sat, până la 1681, cel mai devreme¹⁵.

Prezența lui Iacomache șetrarul Sevastos la Cucuteni, coroborată cu numele soției sale, Despa, fiica lui Pătrașco logofătul, ne lămurește cu privire la familia din care se trage aceasta din urmă. În anii '60–'70 un singur Pătrașco logofăt are ocini în zona învecinată cu Cucutenii și acesta e Danovici sau Danilovici. El e atestat în funcția respectivă sub Eustratie Dabija Vodă¹⁶. În virtutea drepturilor de proprietate pe care socrul său le avea în hotarele Cucutenilor¹⁷, personajul nostru are deci puțința să cumpere noi moșii în zonă.

¹³ *Catalog III*, doc. 1124. Actul este în limba greacă, fiind semnat de Sevastos și de un alt alogen, grec la rândul său, fără îndoială, Andronicos, la vremea aceea grămatic. Nu credem că este vreo legătură între acești Sevastos și cei atestați de paharnicul Constantin Sion în *Arhondologia* sa în secolul XIX (*Arhondologia Moldovei, Amintiri și note contemporane, Boierii moldoveni*, text stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Anghelescu, postfață, note și comentarii de Șt. S. Gorovei, București, Edit. Minerva, 1973, p. 265–266), chiar dacă autorul îi consideră „greci, din vechi pripășiți în Moldova” care vor fi luat „fete de răzeși”, idee ce sugerează la rândul ei un anumit tip de strategie de integrare și naturalizare chiar dacă raportarea e făcută de autor la veacul XVIII.

¹⁴ *Catalog IV*, doc. 100.

¹⁵ *Ibidem*, doc. 253, 1677, apr. 10, când cumpără aici o casă; ulterior – 1678, mart. 15 cumpără din nou case și părți de ocină de la megieși (vezi doc. 254, 257, etc). La 1679 face o nouă cumpăratură (*ibidem*, doc. 333, 1679, ian. 15), urmată de alta la 1681, apr. 9 (*ibidem*, doc. 608 și 610), pentru ca o întreagă serie de alte achiziții să aibă loc între 1685–1690 (vezi doc. 954–957 din vol. citat). În toate apare mențiunea dregătoriei sale, minore, de șetrar.

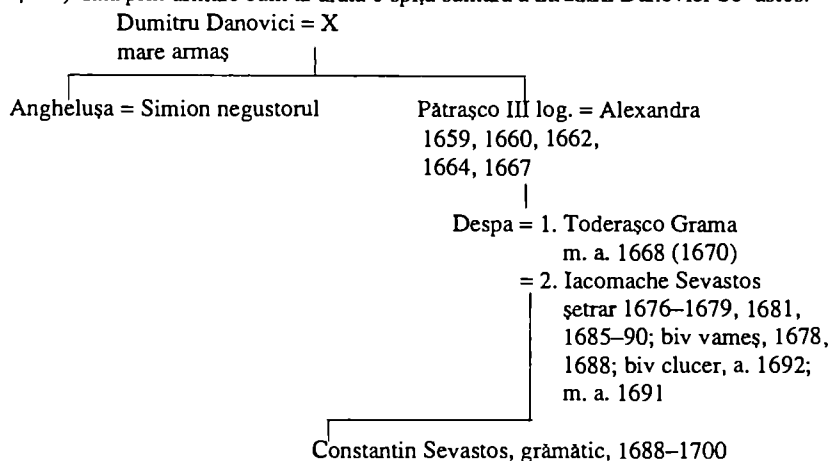
¹⁶ Vezi *Catalog III*, doc. 836 – 1662, iun. 22; 932 – 1663, febr. 11, etc). La 1664, martie 9, domnul întărea acestui „adevărat credincios boier al nostru” moșia Costești pe Trotuș pentru „slujba credincioasă prestată” și altor răposăți domni ce au fost mai dinainte precum și pentru serviciile prezente aduse lui și țării „în drepte slujbe și cu credință”. Moșia fusese dintre satele lui Gheorghe Ștefan Vodă, luată, ca atâtea altele, pe seama domniei de către Ștefaniță Lupu, pentru hiclenia efemerului voievod, rămas dator domniei cu 20 000 de taleri, cf. Paul Mihail, *Alte acte...*, (VI), în *A.I.I.A.I.*, XVIII, 1981, doc. 2, p. 660.

¹⁷ *Catalog III*, doc. 1036, 1664, febr. 17, Danovici are proprietăți la Broșteni, lângă Cucuteni. La 1666, ian. 22, el primise de la domnie un heleșteu în acest loc (*ibidem*, doc. 1289), completând astfel dania anterioară de la Eustratie Dabija, în silileștea Broștenilor (*ibidem*, doc. 1036, 1664, febr. 17). Dintr-un document din 1667, dec. 8 (*ibidem*, doc. 1566) reiese că Despina (Despa), soția lui Sevastos, era fiica lui Pătrașco și a Alexandrei, a cărei familie nu o cunoaștem încă. Ea mai fusese căsătorită o dată, după cum ne lămurește un alt act, *Supliment I*, doc. 898, 1670, febr. 27), cu Toderășco Grama, fiul lui Grama stolnicul (de origine greacă) și al Anghelinei, nepoata lui Orăș hatmanul (cf. N. Stoicescu, *Dicționar...*, p. 404). Toderășco Grama murise înainte de 1670, mai 26 (*Catalog III*, doc. 1951), când aflăm că fusese închis de Dabija-Vodă, în zilele sale, când deținuse dregătoria de cămăraș, pentru o datorie neplătită. Atunci își zălogise moșia de la Bahrinești (Suceava) pentru 370 de lei. Nu apucase însă să plătească decât 330 de lei și murise cu datorii. Datorii preluate, în mod tradițional, de către urmași și rude. Proprietățile sale trecură curând în seama domniei de vreme ce nici unul dintre cei în drept nu se arătasera dispuși să achite datoriile. Cumpărare inițial de Ion Racoviță comisul, moșiile sunt cedate de acesta unui alt alogen (grec?), Aldea ușarul (*Supliment I*,

Tribulațiile moșiei de la Rediul lui Tătar nu se opresc însă aici. În aceeași zi în care i se reconfirmă stăpânirea asupra ocinei, Constantin Sevastos dăruiește o parte din aceasta mănăstirii Trei Ierarhi, închinată, cum se știe, de către căturalul ei, Vasile Lupu, la Muntele Athos¹⁸. Trei ani mai târziu, sub același Constantin Cantemir, are loc o nouă hotărnicire făcută din poruncă domnească de Vasile Gâlcă vornic de poartă și Savin vornic, ocazie cu care proprietarul primește și toate zapisele de la toți domnii care dăruiseră și întăriseră locul cu pricina fostului deținător, răposatul postelnic Enache Cunup¹⁹.

Soarta locului domnesc de la Rediul lui Tătar, rebotezat acum „odaia postelnicului Enache”, nu se schimbă până la 1699²⁰. Schimbarea de domnie îi prilejuiește lui Toader Albotă readucerea în actualitate a procesului cu Sevastos, sub Antioh Cantemir. Repetatele tentative ale lui Albotă eșuează însă fără drept de

doc. 900, 1670, apr. 8). Încă la 1686, mai 7, soția lui Aldea le mai avea deja în stăpânire, la acea dată el fiind răposat, nu înainte de a fi căpătat dregătoria de postelnic (*Catalog IV*, doc. 1007). Din toate datele pe care le deținem, Toderășco Grama, primul soț al Despinei, murise ante 1670, febr. 27, sau, după N. Stoicescu, ante 1668 (*op. cit.*, p. 404, deși nu aduce nici un argument documentar în sprijinul acestei aserțiuni). Iată prin urmare cum ar arăta o spiță sumară a înrudirii Danovici-Sevastos:

Relația de rudenie sumar expusă aici este limpede afirmată de un document ceva mai târziu, din 1692, iul. 5, de unde reiese clar că Sevastos grămăticul este fiul lui Iacomache și al Despei (*Catalog IV*, doc. 1483).

¹⁸ *Catalog IV*, doc. 1157, 1688, sept. 19.

¹⁹ *Ibidem*, doc. 1396, din 1691, aug. 10, când e chemat ca martor Serghie, una din slugile răposatului Enache, pentru a ajuta la hotărnicire. La 1692, ian. 10 domnul întărește o dată în plus ocina lui Constantin Sevastos (*ibidem*, doc. 1435), ocazie cu care se reamintește traseul proprietății de la dania lui Iliș Alexandru, până la data documentului, act sancționat de sfatul domnesc (*ibidem*, doc. 1436).

²⁰ La fel ca și predecesorii săi, Constantin Duca Vodă reconfirmă drepturile lui Constantin Sevastos asupra ocinei, imputernicindu-l să ia zeciuiala după obicei (*ibidem*, doc. 1583, 1693, iul. 5).

apel; reclamantul e dat rămas de lege și de judecată în sfatul domnesc, pe câtă vreme Sevastos grămaticul e imputemicit să-și apere ocina de orice încălcare, ba mai mult, mai primește încă o bucată de loc pe lângă cel dăruit inițial de Constantin Cantemir.

Ocina celor doi Sevastos se afla în hotarul moșiilor mănăstirii Copou, de lângă Iași, zidită, cum se știe, de către Vasile Vodă Lupu. Închinată inițial la Sfetagora, aceasta e pusă de către ctitor sub oblăduirea mănăstirii Trei Ierarhi, dar la 1702, febr. 20, Constantin vodă Duca, nemulțumit de administrarea mănăstirii (pretext, am zice, universal pentru asemenea acte) o închină iarăși la Sfetagora punând egumen pe Iezechiel de la Ivron²¹. Proximitatea hotarelor îl determină, poate, pe Constantin grămaticul, neavând copii, să lase mănăstirii Trei Ierarhi, închinată la Athos, locul de la Rediul lui Tătar. Nu e lipsit de interes că documentul e scris de către Cozma egumenul de la Milcov, fostul proegumen de la Vatoped, în grecește²². Îl găsim pe Constantin Sevastos și la 1704, ian. 2 când va fi fost poate în vârstă, beneficiind de imputemicirea lui Mihail Vodă Racoviță de a-și lua zeciuiala de pe locul său de la Rediul lui Tătar²³. E, de altfel, ultima mențiune de care avem cunoștință despre acest personaj.

Moșia însă va rămâne între bunurile mănăstirii Copou și o regăsim ca atare printre moșiile menționate ca aparținând Locurilor Sfinte în momentul procesului zis al mănăstirilor închinat²⁴.

Este însă de reținut acest caz – minor poate din perspectiva „marii istorii” – măcar pentru conturarea unor simptome, ce nu se aflau la început, după opinia noastră, în a doua jumătate a secolului XVII. Este vorba în primul rând despre importanța crescândă acordată ideii de *slujbă credincioasă*, indeplinită domnului și țării, criteriu după care un personaj sau o familie sunt apropiați de centrul puterii. *Credincioasa slujbă* se vede astfel răsplătită de o autoritate mereu în căutare de suport politic pentru actele sale de guvernare, suport stabil și fidel, răsplătit astfel chiar pentru cazul unor personaje de condiție modestă precum Cunupi și Sevastos. Trebuie însă să avem în vedere că administrația unei țări, cu toate trăsăturile sale tradiționale, patrimoniale, așa cum era cazul în Moldova epocii, se clădește pe astfel de personaje „minore”. Nu întâmplător cei doi beneficiari de danii domnești sunt răsplătiți pentru serviciile aduse domnului și țării și nu întâmplător ei sunt „străini de țară”. La momentul venirii lor ei vădesc scopuri și interese ce se identificau cu cele ale domniei – obținerea unei slujbe care să le asigure o avere decentă și un anume statut social. De cealaltă parte, domnia, interesată într-o administrare eficientă a țării, nu ezită să le accepte aportul, ba chiar să-l solicite. Conotația politică a activității lor este minimă – condiție necesară de altfel pentru a se menține. Sunt însă oameni de încredere, fie și numai pentru aceea că, fără

²¹ *Catalog V*, doc. 119.

²² *Catalog V*, doc. 191, 1703, ian. 1.

²³ *Catalog V*, doc. 274.

²⁴ Cf. Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinat. Contribuții la istoria socială românească*, București, 1936, p. 141.

legătura lor față de stat – legătură care-i definește – ei și-ar pierde dintr-o dată rațiunea și mijloacele existenței publice.

Constantin Cunupi este curier domnesc la Constantinopol și apoi în tabăra seraschierului otoman, într-o epocă de criză politică pe care domnia o resimțea din plin. Fratele său, Enache, este al doilea postelnic – ceea ce presupunea o prezență constantă la curte – sau sulger – dregătorie legată de aprovizionare, dar și de plata obligațiilor în natură față de Poartă, ceea ce reclama eficiență și fidelitate. În ciuda aparențelor, cele două funcțiuni ale sale nu sunt deloc lipsite de importanță. Necesitatea prezenței lor în apropierea capitalei este sugerată chiar de răsplata primită – un loc domnesc în hotarul Iașilor. Aceeași situație și cu Iacomache Sevastos, când clucer, când vameș, deci implicat în rețeaua administrativă din teritoriu, cu competențe atât administrative cât și financiare. Fiul acestuia, ultimul beneficiar al moșiei de la Rediul lui Tătar, are o dregătorie „de cămara domnului” – funcțiune „tehnică” de mare răspundere. Sunt, cu toții, nu oameni politici ci „tehnicieni” sau, mai degrabă, „meseriași” ai administrației. Către ei însă mila domnească nu întârzie să se pogoare, semn al utilității lor pentru aparatul de stat. Ce e drept, exprimarea strict materială a acesteia ne arată o dată în plus resursele limitate ale domniei, către finele veacului XVII. Lipsa unui domeniu domnesc se făcuse deja resimțită încă mult înainte. „Pensiile” în lichidități sunt – practic – de neconceput în contextul economic al Moldovei epocii.

Ceea ce rămâne și este deja evident este orientarea domniei către un principiu de guvernare: între „străinul de țară” (cum este și Aldea ușarului ce preia bunurile funciare ale decedatului Toderășco Grama), credincios slujbei și fiul de boier moldovean „din pământul țării”, tentat de opțiuni centrifuge, statul, în speță domnul, alege varianta dintâi. Preocuparea sa este către o mai bună administrare a unei țări și așa greu de păstrat sub ochiul vigilent al Porții, în locul aventurilor politice ce-și dovediseră deșertăciunea în contextul vremurilor ce apăsau, ca întotdeauna, pe bieții oameni aflați sub ele.

DEUX FAMILLES DE «CLIENTS PRINCIER» DANS LA MOLDAVIE DU XVIIe SIÈCLE

Résumé

La présente approche tente à mettre en évidence l'importance des recherches ponctuelles concernant les rapports de pouvoir dans la société roumaine au XVIIe siècle. On a analysé la circulation d'un petit domaine princier, près de Jassy, alloué successivement à deux familles levantines liées au pouvoir par la nature même de leurs offices. Cette étude de cas attire également l'attention sur les critères et les stratégies de l'institution princière (*domnia*) préoccupée à structurer un appareil quasi-bureaucratique aussi indépendant que possible des tentations de la «grande politique». Dans ce processus les familles allogènes se montraient le plus efficace instrument du pouvoir dans sa tentative de «rationaliser» la vie politique.

STRUCTURA DOMENIULUI BOIERESC: NESTOR URECHE ȘI PROPRIETĂȚILE LUI

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

La 16 aprilie 1617, cu puțin timp înainte de moarte, Nestor Ureche, fostul mare vornic al Țării de Jos, primea de la Radu Mihnea un document de întărire a proprietăților pe care le deținea în acel moment. Acest adevărat inventar înregistrează peste 100 de sate, părți de sate și vii¹. Numele celor mai multe dintre ele apar și în alte acte, începând cu ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, ceea ce mi-a oferit posibilitatea să urmăresc evoluția proprietății acestui boier. Dar, în afara moșiilor consemnate în documentul de la 1617, Nestor Ureche a deținut și altele, pe care în decursul timpului le-a vândut, le-a schimbat sau le-a dăruit ctitoriilor sale. O statistică a proprietăților lui dovedește că Ureche vornicul a avut, pe parcursul vieții, peste 120 de moșii, curți, case cu pivniță și fâlcii de vie. Un număr impresionant, care mă determină să-l consider pe marele dregător unul din cei mai bogați oameni ai vremii sale – dacă nu cumva cel mai bogat, un latifundiar în adevăratul înțeles al cuvântului.

În ce privește căile de constituire a acestui domeniu, cele mai multe proprietăți au fost cumpărate; foarte puține se încadrează în categoria moștenirilor, daniilor și schimburilor, pentru ca două sate să fie revendicate de foștii stăpâni pentru că le fuseseră „luate cu asupreală”. În afara acestora, mai există un foarte mare număr de moșii care apar în acte de întărire, fără alte precizări despre proveniența lor. Asupra tuturor mă voi opri în paginile care urmează.

1. CUMPĂRĂTURI

Acțiunea de cumpărare a proprietăților a fost începută încă din vremea în care Nestor Ureche era vornic de poartă și a continuat pe parcursul întregii sale vieți. Așa se face că lotul de documente care mi-a stat acum la dispoziție pomeneste aproape 40 de moșii, răspândite în mai toate ținuturile Moldovei. Pentru 29 dintre ele am putut calcula și prețul total, care se ridică la 8 570 de taleri de argint, 4 050 de zloți și 1 630 de galbeni ungurești. Pentru a înțelege care era valoarea acestei

¹ DIR, XVII/4, p. 144–146, nr. 183.

sume, amintesc că în vremea lui Nestor Ureche un bou era prețluit la 15 taleri bătuți², ceea ce înseamnă că *numai cu talerii* investiți în cumpărarea de sate, vornicul ar fi putut lua *în jur de 570 de boi*. Ar fi de văzut, în continuare, care era echivalența dintre monedele de aur și cele de argint, pentru a avea o imagine, chiar dacă nu completă, a potențialului economic de care dispunea marele vornic.

Majoritatea documentelor precizează numele ținutului din care făcea parte un sat sau altul, dar sunt și acte din care asemenea mențiuni lipsesc. În aceste cazuri, am încercat localizarea pomind de la alte informații conținute în document (hotarul cu sate a căror așezare geografică o cunoșteam, numele unor orașe din vecinătate sau al unor ape). De un mare ajutor în această migăloasă acțiune mi-a fost *Indicele numelor de locuri* al lui Al. I. Gonța³. După identificarea celor mai multe proprietăți, am putut constata că ele sunt împărțite în aproape toate ținuturile Moldovei, după cum urmează:

Nr. crt.	Ținutul	Nr. de proprietăți
1.	Iași	6
2.	Neamț	4
3.	Cârligătura	3
4.	Suceava	3
5.	Hârlău	3
6.	Roman	3
7.	Orhei	3
8.	Tutova	3

Nr. crt.	Ținutul	Nr. de proprietăți
9.	Chigheci	2
10.	Hotin	2
11.	Tecuci	2
12.	Vaslui	1
13.	Soroca	1
14.	Fălciu	1
15.	Între Prut și Nistru, greu de localizat	2

Se observă că din acest tabel lipsesc doar ținuturile: Cernăuți, Dorohoi, Bacău, Putna, Lăpușna, Covurlui.

Satele au fost cumpărate de la familii răzeșești. Nu este exclus ca Nestor Ureche să fi fost înrudit în vreun fel cu unele din acestea și să fi făcut cumpărătura respectivă în virtutea dreptului de preemțiune. Din acest motiv, nu cred că este lipsită de interes o trecere în revistă a personajelor care i-au vândut proprietăți lui Nestor Ureche; poate cândva ea va servi la identificarea unor relații de rudenie între strămoșii lui Ureche și cei ai vânzătorilor de sate. Deja, un asemenea caz începe să prindă contur: înrudirea neamului Ureche cu cel al vornicului Burnar.

² *Ibidem*, XVII/1, p. 213–214, nr. 300. Documentul (din 22 martie 1605) spune că Ureche a vândut o treime dintr-un sat pentru 100 de taleri bătuți și *patru boi la prețul de 60 de taleri bătuți* [subl. ns.].

³ Alexandru I. Gonța, *Documente privind istoria României. A – Moldova. Indicele numelor de locuri*, ediție îngrijită de I. Caproșu, București, 1990.

Nr. crt.	Satul (tinutul)	Vechii proprietari
1.	Bălteni (Iași)	Nepoții și strănepoții Rusei ⁴
2.	Curți în Iași	Soția și copiii lui Condrea Bucium ⁵
3.	Tâmpeschi (Neamț)	Mănăstirea Bistrița ⁶
4.	Ruptura (Neamț)	Strănepoții lui Bogdan și ai popii Hilip ⁷
5.	Terpești și Jurjești (Neamț)	Urmașii lui Pavel slujnicer ⁸
6.	Ilești (Neamț)	Isac vistiernicelul și fratele lui, Ionașco, și surorile lor, Tudora și Erina, fiii Sofroniei, nepoții lui Ionel; Andreica Haruțul diac; Ionașco și Larion, fiii lui Tiupe vâtaf ⁹
7.	Goești (Cârligătura)	Gliga, fiul Mărinii, nepotul Fedcăi ¹⁰
8.	Vârstați (Cârligătura)	Aceiași ¹¹
9.	Pleșaști (Cârligătura)	Necunoscuți ¹²
10.	Ardănești (Suceava)	Mănăstirea Bistrița ¹³
11.	Dumbrăvița (Suceava)	Urmașii lui Gavril Troțușan ¹⁴
12.	Șoimărești (Suceava)	Feciorii Fălcescului; Drăghina Tesmăneasa și copiii ei ¹⁵
13.	Vii în Dealul Porcului (Hârlău)	Coifa vierul, One și fratele lui ¹⁶
14.	Severani (Roman)	Lupul șetrar din Poeni ¹⁷
15.	Fundeni/Lățcani (Roman)	Zaharia, fiul lui Drăguș, nepotul Stanii ¹⁸
16.	Ecuseni/Iuceseni (Roman)	Manole pârcălab de Roman ¹⁹
17.	Crăciunești (Orhei)	Fiii lui Mătei, ai Bălii, ai lui Lazor, ai lui Crăciun, ai lui Răducu ²⁰
18.	Cobăceni (Orhei)	Sava diac, Gavril Spârteanul, Nastea, femeia lui Cârhană ilișar, Tudora, femeia lui Cușilă, Ion, Hilip, Șteful, Hoțul, Gligore, Isaico, Gavril Secetă, Pitco, Laiotă, Maxin, Nicoară, Dumitru, Sava ²¹
19.	Căzănești (Orhei)	Fiii lui Căzan pârcălabul ²²

⁴ DIR, XVII/1, p. 148–149, nr. 213.

⁵ *Ibidem*, p. 231, nr. 315.

⁶ CDM, I, p. 247, nr. 1033.

⁷ DIR, XVII/1, p. 229, nr. 314.

⁸ *Ibidem*, p. 227, nr. 313.

⁹ *Ibidem*, p. 255, nr. 340; *ibidem*, XVII/2, p. 6, nr. 6; p. 11, nr. 12.

¹⁰ *Ibidem*, XVI/3, p. 436, nr. 524.

¹¹ *Ibidem*.

¹² CDM, III, p. 272, nr. 1234.

¹³ *Ibidem*, II, p. 255, nr. 1218.

¹⁴ DIR, XVI/4, p. 254, nr. 313.

¹⁵ CDM, I, p. 238, nr. 991; DIR, XVII/1, p. 167, nr. 236.

¹⁶ DIR, XVI/3, p. 383–384, nr. 477.

¹⁷ *Ibidem*, XVI/4, p. 249–250, nr. 308.

¹⁸ *Ibidem*, p. 8–9, nr. 9.

¹⁹ *Ibidem*, XVII/2, p. 247–248, nr. 319; *Surete*, V, p. 240–241, nr. CLXIX.

²⁰ DIR, XVII/1, p. 149, nr. 213.

²¹ *Ibidem*.

²² CDM.S₁, p. 94, nr. 215.

Nr. crt.	Satul (ținutul)	Vechii proprietari
20.	Căuești (Tutova)	Nepoții și strănepoții lui Ioan Căui ²³
21.	Bădeni (Tutova)	Preotul Ioan de la Țigănești ²⁴
22.	Vlădești (Chigheci)	Nepoții și strănepoții lui Vlad cel bătrân ²⁵
23.	Păcurărești (Chigheci)	Nepoții și strănepoții lui Toader Păcurar ²⁶
24.	Păciciani (Chigheci)	Urmașii lui Ion Picioroga, Albul, Vâlcău, Stanciul Lazea și Ion Măcău ²⁷
25.	Procealnici (Hotin)	Familia Saule ²⁸
26.	Butici (Hotin)	Bantâș; nepoții Albului ²⁹
27.	Bilavintși (Hotin)	Anna Golăiasa ³⁰
28.	Giulești (Tecuci)	Avăr din Giulești ³¹
29.	Fundeni (Tecuci)	Strănepoții lui Bogdan și ai popii Hilip ³²
30.	Pipirigi (Sorocea)	Dumitru Scrivilă și fratele lui, Efrim ³³
31.	Puicani, pe Răut	Andreica Poica și Iordachi, fiul lui Petrea Grecul ³⁴
32.	Movila și Găureni, pe Prut	Soția și copiii lui Condrea Bucium ³⁵
33.	Ciurlitși (Iași)	Necunoscuți ³⁶
34.	Cozmești/Procealnici (Iași)	Soția lui Condrea Bucium, strănepoata lui Ilieș Saul și a lui Procelnic cel bătrân ³⁷
35.	Verdeșeni (Iași)	Necunoscuți ³⁸
36.	Scociuhani (Vaslui)	Necunoscuți ³⁹
37.	Vii în Dealul Șorogarilor (Iași)	Necunoscuți ⁴⁰
38.	Vii în Dealul Tâlharului (Hârlău)	Soția și fiul lui Condrea Bucium ⁴¹
39.	Vii în Huși (Fălciu)	Necunoscuți ⁴²

²³ CDM, I, p. 249, nr. 1041.

²⁴ DIR, XVI/4, p. 264–265, nr. 328.

²⁵ *Ibidem*, XVII/1, p. 147–148, nr. 213.

²⁶ *Ibidem*, p. 148.

²⁷ *Ibidem*, p. 229, nr. 314.

²⁸ ASB, Documente istorice, DCXXIII/7 (semnalat de Ștefan S. Gorovei).

²⁹ DIR, XVII/2, p. 194, nr. 257.

³⁰ *Ibidem*, p. 52, nr. 53.

³¹ CDM, I, p. 335, nr. 1458.

³² DIR, XVII/1, p. 229, nr. 314.

³³ *Ibidem*, XVI/4, p. 251, nr. 310.

³⁴ *Ibidem*, XVII/2, p. 268, nr. 350.

³⁵ *Ibidem*, XVII/1, p. 231, nr. 315.

³⁶ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

³⁷ DIR, XVII/1, p. 163–164, nr. 233.

³⁸ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

³⁹ DIR, XVII/1, p. 170, nr. 241; p. 226, nr. 313.

⁴⁰ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

⁴¹ DIR, XVII/1, p. 163–164, nr. 233.

⁴² MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

Se constată, cu ușurință, din tabelul prezentat, că pentru numai șase din cele 39 de cumpărături ale lui Nestor Ureche, vechii proprietari sunt, deocamdată, necunoscuți. Lesne se observă, de asemenea, că multe moșii au fost cumpărate de la urmașii lui Iliș Saul/Saule, printre care se numără și soția lui Condrea Bucium. Nu este exclus ca aceasta să fie o dovadă a eventualei înrudiri între această familie și neamul Urecheștilor.

Proprietățile cumpărate de Nestor Ureche vor fi dăruite, parțial, ctitoriilor sale, mănăstirile Secu și Sfânta Vineri din Iași, restul fiind moștenit de urmași la moartea vornicului.

2. MOȘTENIRI, DANII, SCHIMBURI, SATE LUATE CU ASUPREALĂ

Față de numărul mare de proprietăți obținute prin cumpărături de Nestor Ureche, moștenirile, daniile, satele dobândite prin schimburi sau pe căi mai puțin legale formează, toate împreună, o categorie destul de restrânsă. Este foarte greu de explicat de ce descendentul unui neam atât de vechi și de important pentru istoria Moldovei a moștenit așa de puține sate. Nu-mi rămâne decât să presupun că și o parte din moșiile întărite marelui vornic, fără alte precizări asupra originii lor, i-au revenit de la înaintași, iar faptul – fiind prea bine cunoscut – n-a mai fost înregistrat în documente.

La fel de surprinzătoare este și constatarea că Nestor Ureche, boier devotat în chip exemplar familiei domnitoare, a fost dăruit cu un număr atât de mic de sate. Insolitul situației nu-mi permite nici măcar formularea unei ipoteze.

Vornicul Ureche n-a fost, se pare, adeptul schimburilor de sate, cale urmată de mulți proprietari din evul nostru de mijloc pentru a-și constitui domenii compacte. De altminteri, el nici n-ar fi avut nevoie să procedeze astfel, căci suportul economic îi era asigurat de structura domeniului. Fără a fi compact, acesta era alcătuit din mici „fiefuri” răspândite *în aproape toate ținuturile Moldovei*, ceea ce conferea proprietarului posibilitatea de a controla întregul teritoriu.

Documentele noastre oferă și câteva mențiuni despre sate luate de Nestor Ureche cu sila, dar este greu de stabilit dacă și în ce măsură revendicările prezentate în fața scaunului de judecată erau justificate.

Fără a mai intra în alte amănunte, voi prezenta sintetic aceste căi de constituire a latifundiului marelui vornic Ureche în forma grafică folosită și mai înainte.

Nr. crt.	Satul (ținutul)	De la cine a fost moștenit
1.	Hotinești/Urechești (Iași)	Bunicul lui, Danciul Ureche ⁴³
2.	Vii în dealul Zlodica (Hârlău)	Cumnata sa, Anghelina Berhecioaia, „pentru că n-a avut copii din trupul său” ⁴⁴

⁴³ DIR, XVI/4, p. 287, nr. 349.

⁴⁴ *Ibidem*.

Nr. crt.	Satul (ținutul)	Cine a făcut dania
1. 2.	Mândrești (Cârligătura) Bârboși (Chigheci)	Petru Șchiopul ⁴⁵ Ieremia Movilă, „pentru că a slujit domniei mele bine și cu dreaptă credință, când a venit Răzvan asupra domniei mele și în alte treburile și slujbe ale domniei mele și ale țării” ⁴⁶

Nr. crt.	Satele care au făcut obiectul schimbului	Cu cine s-a făcut schimbul
1. 2.	Scociuhani (Vaslui)/Petricani (Neamț) Lăslăoani (Tutova)/Bilaviniți (Hotin)	Mănăstirea Galata ⁴⁷ Anghelina și Ileana, fiicele lui Burnar vornicul ⁴⁸

Nr. crt.	Satul (ținutul)	De la cine a fost luat cu sila
1. 2. 3.	Gemelele și Brițcani (Chigheci) Tâmpești (Neamț) Moară pe pârâul Buhainți (Hârlău)	Drăgan fost comis ⁴⁹ Mănăstirea Bistrița ⁵⁰ Mănăstirea Moldovița ⁵¹

3. ÎNTĂRIRI

Majoritatea covârșitoare a proprietăților lui Nestor Ureche se încadrează în categoria întăririlor, fără ca documentele să mai conțină amănunte despre felul în care ele au ajuns în stăpânirea vornicului. De aici și presupunerea făcută într-una din paginile anterioare că o parte din ele trebuie să fi fost moștenite de la predecesori. Dar, desigur, altele au fost cumpărate.

Spre deosebire de moșiile cumpărate, moștenite, primite ca danii, prin schimburi sau luate cu sila, foarte multe din satele întărite lui Nestor Ureche se aflau în Moldova dintre Prut și Nistru. Situația nu pare a fi întâmplătoare, dar deocamdată nu-i pot găsi explicația, cu atât mai mult cu cât aceste sate *n-au fost dăruite ctitoriilor sale de Nestor Ureche și nici n-au fost moștenite de urmași*. Ca și când am avea de-a face cu o stăpânire viageră. Dar nu acesta trebuie să fie cazul, judecând după numărul impresionant de proprietăți întărite. Doar în trei din

⁴⁵ ASB, Documente moldovenesti, LXX/1 (semnalat de Ștefan S. Gorovei).

⁴⁶ DIR, XVI/4, p. 137–138, nr. 180.

⁴⁷ *Ibidem*, XVII/1, p. 170, nr. 241; p. 226, nr. 313.

⁴⁸ *Ibidem*, XVI/4, p. 285, nr. 348.

⁴⁹ *Ibidem*, XVII/5, p. 16, nr. 21; CDM.S., p. 148–149, nr. 393; DRH, XIX, p. 425, nr. 312.

⁵⁰ DIR, XVII/3, p. 62–63, nr. 101.

⁵¹ *Ibidem*, p. 45, nr. 73; *Surete*, II, p. 81, nr. 32.

ținuturile Moldovei (Tecuci, Dorohoi, Bacău), Nestor Ureche n-a avut sate din această categorie.

Nr. crt.	Satul	Ținutul
1.	Sârbi	Cârligătura ⁵²
2.	Bălțați	Cârligătura ⁵³
3.	Glodeni	Cârligătura ⁵⁴
4.	Popiști	Cârligătura ⁵⁵
5.	Ciolpani	Cârligătura ⁵⁶
6.	Colibani	Tutova ⁵⁷
7.	Măciucașii de Sus	Tutova ⁵⁸
8.	Căzmiliști	Tutova ⁵⁹
9.	Ciorești	Tutova ⁶⁰
10.	Măciucanii de Jos	Tutova ⁶¹
11.	Hulpiști/Vulpești	Iași ⁶²
12.	Pișcani	Iași ⁶³
13.	Sauliști/Oișeni	Iași ⁶⁴
14.	Dănișeni	Iași ⁶⁵
15.	Coluniști	Soroca ⁶⁶
16.	Porcești	Soroca ⁶⁷
17.	Prajila	Soroca ⁶⁸
18.	Șeptiliceni	Soroca (?) ⁶⁹
19.	Buhalnița	Hârlău ⁷⁰
20.	Ceaplinți	Hârlău ⁷¹
21.	Fălci de vie la Cotnari	Hârlău ⁷²

⁵² DIR, XVII/4, p. 145, nr. 183.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 146.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 145.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 146.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, p. 145.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, XVI/4, p. 286, nr. 349.

⁷² *Ibidem*, XVII/4, p. 145, nr. 183.

Nr. crt.	Satul	Ținutul
22.	Falci de vie în Dealul Domnesc	Hârlău ⁷³
23.	Drăculești	Lăpușna ⁷⁴
24.	Tabăniști	Lăpușna ⁷⁵
25.	Dragomirești	Lăpușna ⁷⁶
26.	Bogdănești	Fălcu ⁷⁷
27.	Bășiști	Fălcu ⁷⁸
28.	Șcheia	Fălcu ⁷⁹
29.	Strezești	Putna ⁸⁰
30.	Giugastri	Putna ⁸¹
31.	Foltiști	Covurlui ⁸²
32.	Jereni	Covurlui ⁸³
33.	Fedelișeni	Roman ⁸⁴
34.	Stroești	Roman ⁸⁵
35.	Stroești	Suceava ⁸⁶
36.	Bănești	Suceava ⁸⁷
37.	Potlujini	Orhei ⁸⁸
38.	Bilăuca	Orhei ⁸⁹
39.	Lărjini	Chigheci ⁹⁰
40.	Urechești	Chigheci ⁹¹
41.	Ciolănești	Pe Răut (?) ⁹²
42.	Drăgoești	Pe Răut (?) ⁹³
43.	Hărești	Pe Nârnova (?) ⁹⁴

⁷³ *Ibidem*, p. 146.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 145.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

Nr. crt.	Satul	Ținutul
44.	Păruceni	Pe Nărnova (?) ⁹⁵
45.	Raflești	Pe Siret (?) ⁹⁶
46.	Hulubești	Pe Siret (?) ⁹⁷
47.	Chilii	Pe Ișnovăț (?) ⁹⁸
48.	Dănicini	Pe Ișnovăț (?) ⁹⁹
49.	Bodiști	Sub Răzina (?) ¹⁰⁰
50.	Copilini	Azi, r. Rezina (?) ¹⁰¹
51.	Nidcăul	Cernăuți ¹⁰²
52.	Brudurești	Vaslui ¹⁰³
53.	Sincăuți	Hotin ¹⁰⁴
54.	Bilăești	Roman/Neamț (?) ¹⁰⁵
55.	Avrăminți	Azi, r. Telenești (?) ¹⁰⁶
56.	Drăgănești	Pe Soloneț ¹⁰⁷
57.	Măniciști	Pe Bâc ¹⁰⁸
58.	Scocul	Între Prut și Nistru ¹⁰⁹
59.	Vlădești	Pe Idrici ¹¹⁰
60.	Voroncăuți	Pe Nistru ¹¹¹
61.	Brătulești	Neidentificat ¹¹²

4. LATIFUNDIUL ȘI SOARTA LUI

Înainte de a urmări soarta moșiilor lui Nestor Ureche după moartea sa, se cuvine făcută o statistică, reflectând, bineînțeles, stadiul actual al informației documentare. Din cele peste 120 de proprietăți (am inclus în această categorie atât satele, cât și seliștile, viile, curțile, casele), cele mai multe se aflau în ținuturile:

⁹⁵ *Ibidem.*

⁹⁶ *Ibidem.*

⁹⁷ *Ibidem.*

⁹⁸ *Ibidem.*

⁹⁹ *Ibidem.*

¹⁰⁰ *Ibidem.*

¹⁰¹ *Ibidem*; vezi Gonța, *Indice*, p. 66.

¹⁰² DIR, XVII/4, p. 145.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 146.

¹⁰⁴ *Ibidem.*

¹⁰⁵ *Ibidem.*

¹⁰⁶ *Ibidem*; vezi Gonța, *Indice*, p. 19.

¹⁰⁷ DIR, XVII/4, p. 145.

¹⁰⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁹ *Ibidem.*

¹¹⁰ *Ibidem.*

¹¹¹ *Ibidem.*

¹¹² *Ibidem*; XVI/4, p. 287, nr. 349.

Iași (11), Cârligătura (9) și Tutova (9). Această realitate se poate explica foarte ușor. Reședința ținutului Iași era, în acea vreme, excepție făcând domnia lui Ieremia Movilă, capitala Moldovei. Iar pentru un boier în jurul căruia a gravitat întreaga viață politică a țării mai multe decenii în șir, prezența în apropierea curții domnești era o necesitate. De Cârligătura, marele vornic a fost legat prin mai multe fire. Să ne amintim că și-a început cariera ca mare vâtaf al acestui ținut, iar *Letopiseșul* atribuit lui Grigore Ureche vorbește, la un moment dat, de plecarea vornicului „acasă la Cârligătură”. Nu este exclus ca *aici să se fi aflat obârșia* Urecheștilor, iar funcția administrativă amintită – marea vătăjie a ținutului – să-i fi fost încredințată tocmai în virtutea acestor legături. În ceea ce privește numărul proprietăților de la Tutova, el se poate explica, desigur, prin dregătoria pe care Ureche a ocupat-o ani de-a rândul, căci reședința marii vornicii a Țării de Jos era chiar în orașul Bârlad, centrul ținutului Tutova.

Numeroase proprietăți ale lui Nestor Ureche se aflau în Moldova dintre Prut și Nistru, dar cele mai multe dintre ele apar – cum am arătat deja – în stăpânirea sa fără să existe *nici măcar mențiunea* vreunui act de danie (necum de cumpărare sau moștenire!). Reiau, deci, întrebarea – deocamdată, fără răspuns – dacă nu cumva, în cazul de față, avem de-a face, totuși, cu *concedarea uzufructului*, un drept personal și viager, netransmisibil urmașilor. Este o problemă care poate să prezinte un interes deosebit pentru istoria proprietății funciare și asupra căreia va trebui să se revină cu o cercetare specială.

Doar două din ținuturile Moldovei – Dorohoi și Bacău – lipsesc de pe lista proprietăților lui Nestor Ureche, dar nu este exclus ca el să fi avut, totuși, unele sate și în aceste zone, fără să ne fi ajuns știri despre ele.

Dacă în viitor cercetări asemănătoare vor fi făcute și pentru alte domenii boierești, cu siguranță se vor putea trage niște concluzii cu un caracter mai general referitoare, de exemplu, la obârșia unor familii, la diferitele tipuri de drept de stăpânire asupra pământului, la căile de constituire a marilor domenii.

În privința lui Nestor Ureche, acest început fiind făcut, nu-mi rămâne să urmăresc acum decât soarta pe care întinsele-i stăpâniri au avut-o după moartea sa. Încă din timpul vieții, Nestor Ureche a dăruit celor două ctitorii – Secu și Sfânta Vineri – multe din moșiile sale. Ele au rămas în proprietatea mănăstirilor respective și, în deceniile care au urmat, daniile au fost întărite, în mai multe rânduri, de domnii Moldovei. Restul satelor, exceptând categoria celor „concedate” de care am amintit mai înainte, au fost moștenite de urmași, actul de împărțeață purtând data de 8 martie 1643¹¹³.

Tabelele prezentate acum înfățișează, așadar, soarta proprietăților lui Nestor Ureche, anume distribuirea lor între ctitoriile sale și moștenitorii direcți.

¹¹³ ASB, Documente moldovenești, I/9; o copie târzie poartă data de 9 martie 1643 (în IN, fasc. 6, 1926–1927, p. 271–272).

Nr. crt.	Danii	
	Mănăstirii Secu	Mănăstirii Sf. Vineri
1.	Negrilești (Neamț) ¹¹⁴	Bălteni (Iași) ¹¹⁵ Ciurliți (Iași) ¹¹⁷ Cozmești/Procelnici (Iași) ¹¹⁹ Verdeșeni (Iași) ¹²¹ Fălci de vii în Huși (Fălciu) ¹²³ Fălci de vii la Șorogari (Iași) ¹²⁵
2.		
3.	Răciuleni (Suceava) ¹¹⁶	
4.		
5.	Giulești (Suceava) ¹¹⁸	
6.		
7.	Drăgușeni (Suceava) ¹²⁰	
8.		
9.	Ecușani (Roman) ¹²²	
10.		
11.	Dumbrăvița (Suceava) ¹²⁴	
12.		
13.	Terpești și Jurjești (Neamț) ¹²⁶	
14.	Tâmpeschi (Neamț) ¹²⁷	
15.	Fălci de vii în Dealul Porcului (Hârlău) ¹²⁸	

Nr. crt.	Moșteniri		
	Vasile Ureche și urmașii săi	Grigore Ureche și urmașii săi	Nestor Batiște
1.	Bilaviniți (Hotin) ¹²⁹		
2.	1/2 din Buteni (Hotin) ¹³⁰		

¹¹⁴ DIR, XVII/1, p. 232–233, nr. 316.

¹¹⁵ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

¹¹⁶ *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 275–276, nr. 837; p. 256, nr. 771.

¹¹⁷ MEF, III, p. 138–139, nr. 67; CDM, III, p. 230, nr. 1031.

¹¹⁸ DIR, XVII/1, p. 180, nr. 257 (originalul la ASB, Mănăstirea Neamț, IV/2); *ibidem*, p. 232–233, nr. 316; CDM, II, p. 139, nr. 624 (publicat în întregime în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, 1990–1992, p. 379, nr. III).

¹¹⁹ CDM, III, p. 300, nr. 1379; p. 388, nr. 1827; DRH, XXI, p. 160, nr. 125.

¹²⁰ DIR, XVII/1, p. 232–233, nr. 316.

¹²¹ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

¹²² DIR, XVII/3, p. 2, nr. 2.

¹²³ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

¹²⁴ DIR, XVII/4, p. 13, nr. 18.

¹²⁵ MEF, III, p. 138–139, nr. 67.

¹²⁶ ASB, Mănăstirea Neamț, LVII/6; DIR, XVII/2, p. 306, nr. 408; *ibidem*, XVII/5, p. 130, nr. 179; CDM, II, p. 28, nr. 68; *ibidem*, III, p. 248, nr. 1119; p. 477, nr. 2288.

¹²⁷ DRH, XIX, p. 484, nr. 347; CDM, II, p. 249, nr. 1188; p. 255, nr. 1218; p. 393, nr. 2014, 2015.

¹²⁸ ASB, Mănăstirea Neamț, LVII/6.

¹²⁹ ASB, Documente moldovenești, I/9.

¹³⁰ *Ibidem*.

Nr. crt.	Moșteniri		
	Vasile Ureche și urmașii săi	Grigore Ureche și urmașii săi	Nestor Batiște
3.	Sincăuți (Hotin) ¹³¹	Dumbrăvița (Suceava) ¹³² 1/8 din Ruguleni (Suceava) ¹³³ 1/3 din Șoimărești (Suceava) ¹³⁴	Brătești (Neamț) ¹³⁵ 1/2 din Fedeleșani (Neamț) ¹³⁶ Brătulești (Neamț) ¹³⁷
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.			
10.			
11.	Mâncău (Cernăuți) ¹³⁸	Stroești (Roman) ¹⁴¹ Goești (Cârligătura) ¹⁴² Mândrești (Cârligătura) ¹⁴³	Cobăceni (Orhei) ¹⁴⁴ Căzănești (Orhei) ¹⁴⁵
12.	Lețcani (Roman) ¹³⁹		
13.	Tâmpești (Neamț) ¹⁴⁰		
14.			
15.			
16.			
17.			
18.			
19.	Dragomirești (Neamț) ¹⁴⁶	1/2 din Sârbi (Cârligătura) ¹⁴⁹	
20.	Hulpiști (Soroca) ¹⁴⁷		
21.	Petrești (Soroca) ¹⁴⁸		

¹³¹ *Ibidem.*¹³² *Ibidem.*¹³³ *Ibidem.*¹³⁴ *Ibidem*; CDM, III, p. 328, nr. 1524; p. 350, nr. 1635.¹³⁵ ASB, Documente moldovenesti, I/9; CDM, III, p. 247, nr. 1115–1117; p. 275, nr. 1249; p. 355–356, nr. 1663.¹³⁶ ASB, Documente moldovenesti, I/9.¹³⁷ *Ibidem.*¹³⁸ *Ibidem.*¹³⁹ *Ibidem*; CDM, IV, p. 460–461, nr. 2102.¹⁴⁰ ASB, Documente moldovenesti, I/9.¹⁴¹ *Ibidem.*¹⁴² *Ibidem*; CDM, III, p. 97, nr. 363; p. 209, nr. 932; *ibidem*, IV, p. 129–130, nr. 513; vezi și Costăchescu, *Goești*, p. 36–37.¹⁴³ ASB, Documente moldovenesti, I/9; Elena Eftimiu, *Antimia, fata vomicului Grigorie Ureche. Contribuție documentară*, în RA, I, 1924–1926, nr. 1–3, p. 372.¹⁴⁴ ASB, Documente moldovenesti, I/9.¹⁴⁵ *Ibidem.*¹⁴⁶ *Ibidem.*¹⁴⁷ *Ibidem.*¹⁴⁸ *Ibidem.*¹⁴⁹ *Ibidem.*

Nr. crt.	Moșteniri		
	Vasile Ureche și urmașii săi	Grigore Ureche și urmașii săi	Nestor Batiște
22.	Porcești (Soroca) ¹⁵⁶ Drăgăești (Soroca) ¹⁵⁷ Șcheia (Iași) ¹⁵⁸	Lungani (Cârligătura) ¹⁵⁰	1/2 din Potlogeni (Orhei) ¹⁵² Cozmești (Orhei) ¹⁵³ Posadnici (Iași) ¹⁵⁴ Mănămaești (Fălciu) ¹⁵⁵
23.		Bănești (Cârligătura) ¹⁵¹	
24.			
25.			
26.			
27.			
28.			
29.			
30.			
31.			
32.	Hotinești (Iași) ¹⁶⁵ Păcurărești (Cârligătura) ¹⁶⁶ 1/3 din Gemeni (Chigheci) ¹⁶⁷	Șepticeni (Cârligătura) ¹⁵⁹	Ciorănești (Tutova) ¹⁶² Comănești (Tutova) ¹⁶³ Bădeni (Tutova) ¹⁶⁴
33.		Onești (Cârligătura) ¹⁶⁰	
34.		Bălțați (Cârligătura) ¹⁶¹	
35.			
36.			
37.			
38.			
39.			
40.		Schindești (Soroca) ¹⁶⁸	
41.		Scocul (Soroca) ¹⁶⁹	

¹⁵⁰ *Ibidem*; CDM, III, p. 471, nr. 2256.

¹⁵¹ ASB, Documente moldovenești, I/9.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ *Ibidem*; *Ispisoace*, VI/2, p. 156–157, nr. 5; p. 158, nr. 6; CDM, IV, p. 284, nr. 1260.

¹⁵⁵ ASB, Documente moldovenești, I/9.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*; DRH, XIX, p. 376, nr. 279.

¹⁶¹ ASB, Documente moldovenești, I/9.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ *Ibidem*; MC, an. II, nr.2, februarie 1914, p. 19, nr. 102; *ibidem*, an. I, nr. 2, septembrie 1913, p. 21, nr. 19.

¹⁶⁴ ASB, Documente moldovenești, I/9; *Ispisoace*, III/2, p. 149, nr. 96; p. 158–159, nr. 105; *Surete*, XXIV, p. 4–5, nr. 5.

¹⁶⁵ ASB, Documente moldovenești, I/9.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

Nr. crt.	Moșteniri		
	Vasile Ureche și urmașii săi	Grigore Ureche și urmașii săi	Nestor Batiște
42.		Colunești (Soroca) ¹⁷⁰	
43.	1/3 din Răcarul (Chigheci) ¹⁷¹		
44.	1/3 din Mecenul (Chigheci) ¹⁷²		
45.	Giulești (Tutova) ¹⁷³		
46.		Verdeșeni (Iași) ¹⁷⁴	
47.		Botești (Iași) ¹⁷⁵	
48.		Bogdănești (Iași) ¹⁷⁶	
49.			Mihnești (Cârligătura) ¹⁷⁷
50.			1/3 din Ciolpani (Cârligătura) ¹⁷⁸
51.			Mohărâni (Cârligătura) ¹⁷⁹
52.	Chilii (Lăpușna) ¹⁸⁰		
53.	Folești (Lăpușna) ¹⁸¹		
54.	1/2 din Hulubești (Tecuci) ¹⁸²		
55.		Căuești (Vaslui) ¹⁸³	
56.		Vlădești (Chigheci) ¹⁸⁴	
57.		1/6 din Gemeni (Chigheci) ¹⁸⁵	
58.			Lărgeni (Chigheci) ¹⁸⁶
59.			1/6 din Gemeni (Chigheci) ¹⁸⁷

¹⁷⁰ *Ibidem.*¹⁷¹ *Ibidem.*¹⁷² *Ibidem.*¹⁷³ *Ibidem.*¹⁷⁴ *Ibidem.*¹⁷⁵ *Ibidem.*¹⁷⁶ *Ibidem.*¹⁷⁷ *Ibidem*; CDM, III, p. 104, nr. 399.¹⁷⁸ ASB, Documente moldovenești, I/9.¹⁷⁹ *Ibidem*; CDM, III, p. 272, nr. 1234.¹⁸⁰ ASB, Documente moldovenești, I/9.¹⁸¹ *Ibidem.*¹⁸² *Ibidem.*¹⁸³ *Ibidem.*¹⁸⁴ *Ibidem.*¹⁸⁵ *Ibidem.*¹⁸⁶ *Ibidem.*¹⁸⁷ *Ibidem.*

Nr. crt.	Moșteniri		
	Vasile Ureche și urmașii săi	Grigore Ureche și urmașii săi	Nestor Batiște
60.			1/3 din Răcarul (Chigheci) ¹⁸⁸
61.	1/2 din Zasoci (?) (Orhei) ¹⁸⁹		
62.	Scorțești (Cârligătura) ¹⁹⁰		
63.	Glodeni (Cârligătura) ¹⁹¹		
64.	Brudurești (Vaslui) ¹⁹²		
65.		1/3 din Răcarul (Chigheci) ¹⁹³	
66.		Păciceani (Chigheci) ¹⁹⁴	
67.		Drăculești (Lăpușna) ¹⁹⁵	
68.		Avrămeni (Orhei) ¹⁹⁶	
69.		Ceaplinți (Hârlău) ¹⁹⁷	
70.		Buinici (Hârlău) ¹⁹⁸	
71.			1/3 din Mecini (Chigheci) ¹⁹⁹
72.			Bârboși (Chigheci) ²⁰⁰
73.			1/2 din Fundeni (Tecuci) ²⁰¹
74.			Drăgănești (Soroca) ²⁰²
75.			Olănești (Soroca) ²⁰³
76.			Prajila (Soroca) ²⁰⁴
77.			Strejești (Soroca) ²⁰⁵
78.			Giugastri (Putna) ²⁰⁶

¹⁸⁸ *Ibidem.*¹⁸⁹ *Ibidem.*¹⁹⁰ *Ibidem*; *Colecția Istrati*, p. 64, nr. 88.¹⁹¹ ASB, Documente moldovenești, I/9.¹⁹² *Ibidem.*¹⁹³ *Ibidem.*¹⁹⁴ *Ibidem.*¹⁹⁵ *Ibidem.*¹⁹⁶ *Ibidem.*¹⁹⁷ *Ibidem.*¹⁹⁸ *Ibidem.*¹⁹⁹ *Ibidem.*²⁰⁰ *Ibidem.*²⁰¹ *Ibidem.*²⁰² *Ibidem.*²⁰³ *Ibidem.*²⁰⁴ *Ibidem.*²⁰⁵ *Ibidem.*²⁰⁶ *Ibidem.*

PRESCURTĂRI

- *Colecția Istrati* = *Colecția dr. Constantin I. Istrati. Inventar arhivistic*, București, 1988.
- Costăchescu, *Goești* = Mihai Costăchescu, *Satul Goești*, în *IN*, 3, 1923, p. 31–46.
- *Din tezaurul documentar sucevean* = *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente*, volum întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, București, 1983.
- *Ispisoace* = Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. III/2, Iași, 1912; vol. VI/2, Iași, 1933.
- *Surete* = Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. V, Iași, 1908; vol. XXIV, Iași, 1930.

CDM	= Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat
CDM.S ₁	= Idem, Supliment I
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i> , seria A – Moldova
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i> , seria A – Moldova
IN	= „Ion Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iași”
MC	= „Miron Costin”
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i>
RA	= „Revista Arhivelor”

ASB = Arhivele Statului București

THE STRUCTURE OF THE BOYAR ESTATE: NESTOR URECHE AND HIS LANDED PROPERTIES

Abstract

The estate of *vornic* Nestor Ureche is an example of how the large landed properties of the boyars came into being. The well over 100 villages Nestor Ureche inherited, purchased, or received as donations, would single him out among the boyars of the time, wealth being in this case the source of his power. The geographical distribution of these villages points to the existence of compact landed properties in certain areas of seventeenth-century Moldavia.

STRUCTURI ALE FAMILIILOR MARILOR DREGĂTORI DIN SECOLUL AL XVII-LEA

ȘAROLTA SOLCAN

Mutațiile politice de la sfârșitul secolului al XVI-lea au dus la crearea regimului nobiliar în Țările Române¹. Una din consecințele acestui fenomen a fost creșterea rolului boierimii în viața politică din secolul al XVII-lea. Acest lucru justifică interesul pentru cunoașterea structurilor demografice ale familiilor marilor boieri și ale tuturor celor care au ocupat mari dregătorii, deci care au influențat direct destinul politic al Țărilor Române în cursul secolului al XVII-lea. Grupul analizat cuprinde 266 de familii din Țara Românească și 211 familii din Moldova. Pe lângă dregătorii propriu-ziși din secolul al XVII-lea, sau care și-au început cariera politică în acest veac, au fost cuprinse și rudele lor apropiate pentru care s-a reușit reconstituirea familiei prin coroborarea unei palete largi de surse².

Dintre cei 266 de capi de familie boieri din Țara Românească, se știe că 261 au fost căsătoriți. Numele soțiilor a fost consemnat în 216 cazuri. Din cei 216 au avut două soții 48 (22,22%) și trei soții 3 (1,39%). Dintre boierii capi de familie moldoveni 210 au fost căsătoriți. Pentru 186 se cunoaște numele soției. Dintre cei 186 boieri au contractat două căsătorii 42 (22,6%), iar trei căsătorii 8 (4,3%). Procentul mic de două și mai ales de trei căsătorii se justifică, printre altele, și de modul în care acestea erau văzute de legislația din perioada analizată. Dacă a doua căsătorie era acceptată, a treia era caracterizată de *Îndreptarea Legii* (1652) „călcare de lege” ori „nu se cheamă nuntă, ci curvie”³. A treia căsătorie se admitea doar în cazuri extreme când omul depășea 40 de ani și nu avea copii. De asemenea era văzută și ca o soluție pentru viața morală: „mai bine decât va curvi omul oriunde va sosi, mai bine iaste să ia a treia muiare”⁴. A patra căsătorie lipsește pentru că legea o interzice. Consecințele ei ar fi fost resimțite și de urmași proveniți dintr-o astfel de căsătorie, deoarece ei erau excluși de la moștenirea pe linie paternă⁵.

¹ Șt. Ștefănescu, *Istoria Românilor de la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, București, 1996, p. 47; Vl. Georgescu, *Istoria românilor*, București, 1992, p. 46–51.

² N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV–XVII*, București, 1971, p. 105–258, 338–456.

³ *Îndreptarea legii, 1652*, ed. A. Rădulescu, București, 1962 (gl. 205, 206, 209), p. 213.

⁴ *Ibidem*, gl. 205, p. 213.

⁵ *Ibidem*, gl. 206, p. 213.

Despărțirea soților era un fenomen rar. Doar în Țara Românească au fost menționate trei cazuri. Dintre acestea, două se încadrau în modelul de comportament al perioadei⁶: Lupu Mehedințeanu s-a despărțit de Maria lui Staico din Bucov din cauza imoralității ei⁷, iar Alexandru Ghiorma a lăsat-o pe Neacșa lui Iane din Boleasca pentru că nu a avut copii⁸. Doar Vasile spătar fiul lui Mușat din Pietroșani, mare logofăt, și-a părăsit soția și cele trei fiice⁹.

Numărul mic de familii boierești destrămate contravine celor observate în Moldova la 1564 de Graziani¹⁰ și apoi la 1644 de P. Bakșič. Acesta din urmă scria că se desfăcea o căsătorie „cum se obișnuiește la ei pentru cel mai neînsemnat cuvânt” plătindu-se o taxă episcopului care apoi dădea și dreptul de recăsătorire¹¹. Această diferență de comportament este un indiciu în favoarea ideii că pentru marea boierime a țării legea trebuia mult mai riguros respectată decât pentru restul populației.

Ținând cont de numărul mare de boieri căsătoriți din grupul cercetat, se poate aprecia că familia ocupă un rol central în viața lor. Pe baza datelor păstrate se poate urmări structura a 244 de familii boierești din Țara Românească și a 178 din Moldova.

În cele 244 de familii din Țara Românească, documentele menționează 653 de copii, deci o medie de 2,7 copii/familie. Dintre aceștia 416 erau băieți, iar 237 fete, ceea ce echivala cu o medie de 1,7 fii/familie și 1 fată/familie.

În Moldova cele 178 de familii aveau 589 de copii, o medie de 3,3 copii/familie. Dintre copii 328 erau băieți, iar 261 fete, revenind unei familii o medie de 1,8 fii și 1,5 fete.

În ambele țări raportul dintre fii și fiice era dezechilibrat dacă ținem cont de faptul că în cele mai frecvente cazuri raportul pe sexe era de 49 de bărbați/51 de femei¹². Coroborând datele din cele două țări se observă că din punctul de vedere al numărului mediu de fii/familie situația era apropiată: 1,7 în Țara Românească și 1,8 în Moldova. Discrepanțele mari apar în ceea ce privește numărul mediu de fete/familie: 1 în Țara Românească și 1,5 în Moldova. Ținând seama de natura documentelor pe baza cărora s-a făcut reconstituirea familiilor – izvoare ce exclud registrele parohiale ori alte acte ce ar fi cuprins o consemnare riguroasă a nașterilor

⁶ *Ibidem*, gl. 179, 214, p. 177, 221; *Carte românească de învățătură, 1646*, ed. A. Rădulescu, București, 1961, gl. 17, p. 113; *Istoria dreptului românesc*, ed. Vl. Hanga, vol. I, București, 1980, p. 514–515.

⁷ *Documente privind istoria României*, B, veac XVII/2, București, 1953, p. 117, 346–347; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 210.

⁸ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 105.

⁹ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 214.

¹⁰ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, ed. M. Holban, București, 1970, p. 382; *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 515.

¹¹ *Călători străini*, vol. V, București, 1973, p. 244.

¹² Vl. Trebici, *Mică enciclopedie de demografie*, București, 1975, p. 127.

sau măcar a membrilor unei familii – și care aveau în majoritate caracter juridic, deosebirea valorică a indicatorului fete/familie trebuie pus pe seama modului diferit în care erau văzute fetele în familiile din cele două țări. În Țara Românească și în Țara Făgărașului, regiune legată de Țara Românească până la începutul secolului al XVI-lea, a existat privilegiul masculinității în paralel cu sistemul egalității sexelor¹³. Pentru ca fetele să poată veni la succesiune ele erau așezate ca fii și când aveau frați erau adesea înfrățite cu aceștia¹⁴. În mod obișnuit ele erau înzestrate de părinți ori, în lipsa lor, de frați și excluse de la moștenire. Acest lucru face ca în multe acte care privesc împărțirea moșilor ele să nu fie prezente și informațiile despre existența lor să fie mult diminuate. Acest lucru explică, cel puțin în parte, numărul mai mic de fete/familie în Țara Românească, spre deosebire de Moldova, unde privilegiul masculinității nu exista¹⁵, iar ele erau prezente în actele ce reglementau succesiunea.

Împărțirea familiilor în funcție de sexul copiilor (tabelul 1) confirmă existența unor diferențe în modul de raportare la fii și la fiice.

Tabelul 1

FAMILIILE ÎN FUNCȚIE DE SEXUL COPIILOR

FAMILII	ȚARA ROMÂNEASCĂ		MOLDOVA	
	nr.	%	nr.	%
fără copii	20	8,20	13	7,30
cu fii + fiice	98	40,16	105	58,99
cu fii	99	40,57	41	23,03
cu fete	27	11,07	19	10,67
TOTAL	244	100,00	178	100,00

Procentele apropiate de familii fără copii și de familii cu fete în cele două țări oglindesc cu certitudine realitatea. În cazul familiilor doar cu fete din Țara Românească, ele erau așezate ca fii și primeau dreptul de moștenire. Procentul familiilor cu fii și cu fii și fete luate laolaltă era de asemenea apropiat (80,4% în Țara Românească și 82% în Moldova). Diferențierile apar în cadrul acestui grup. În Moldova familiile cu băieți formau 23%, iar cele cu băieți și fete 59%, în timp ce în Țara Românească familiile cu fii alcătuiau 40%, iar cele cu fii și fiice tot 40%. Într-o proporție de 10–15% familiile din sudul Carpaților excludeau fetele de la moștenire când aveau și băieți. Modul de a percepe familia, fenomen care a influențat actele întocmite în secolul al XVII-lea, duce la structura internă ilustrată de tabelul 2.

¹³ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 519.

¹⁴ H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe*, vol. III, București, 1965, p. 201.

¹⁵ H.H. Stahl, *op. cit.*, vol. II, București, 1959, p. 124.

Tabelul 2

FAMILIILE DUPĂ NUMĂRUL DE COPII

NR. COPII	ȚARA ROMÂNEASCĂ		MOLDOVA	
	nr.	%	nr.	%
0	20	8,20	13	7,30
1	57	23,36	31	17,42
2	60	24,59	27	15,17
3	37	15,16	41	23,03
4	31	12,70	25	14,04
5	21	8,61	12	6,74
6	6	2,46	10	5,62
7	8	3,28	8	4,49
8	2	0,82	4	2,25
9	1	0,41	2	1,12
10	0	0,00	2	1,12
11-16	1	0,41	3	1,69
TOTAL	244	100,00	178	100,00

Cum era de așteptat, datorită subînregistrării copiilor de sex feminin, familiile cu 0-2 copii aveau o pondere de 56% în Țara Românească, în timp ce în Moldova nu formau decât 40% dintre familii. În compensație, în estul Carpaților erau mai numeroase familiile ce aveau peste trei copii. Pentru o imagine mai corectă a familiilor boierești din cele două țări și pentru a le putea compara între ele – presupunând că fiii aveau același statut – și cu familiile din alte zone și alte categorii sociale, unde se înregistrau doar locuitorii de sex masculin, se impune analiza lor din perspectiva numărului de fii (tabelul 3).

Tabelul 3

FAMILIILE DUPĂ NUMĂRUL DE FII

Nr. fii	ȚARA ROMÂNEASCĂ		MOLDOVA	
	nr.	%	nr.	%
0	47	19,26	32	17,98
1	84	34,43	50	28,09
2	54	22,13	48	26,97
3	31	12,70	26	14,61
4	18	7,38	12	6,74
5	5	2,05	5	2,81
6	3	1,23	4	2,25
7	1	0,41	1	0,56
8	0	0,00	–	–
9	1	0,41	–	–
TOTAL	244	100,00	178	100,00

Compararea familiilor boierești din punctul de vedere al numărului de fii demonstrează existența unor structuri apropiate. În Moldova, spre deosebire de Țara Românească, familia aristocratică, privită și din acest unghi, era ceva mai numeroasă având 1,8 fii/familie, în timp ce în țara vecină valoarea aceluiași indicator era de 1, 7 fii/familie. În Moldova familiile cu trei și peste trei fii formau din totalul familiilor 26,9%, în timp ce în Țara Românească 24%. Creșterea aceasta se înregistra mai cu seamă pe baza diminuării procentului familiilor fără fii, care formau 18% dintre familiile moldovenești și 19,6% dintre cele din sud. Familiile cu 1-2 fii în Țara Românească reprezentau 56,3% dintre familii, iar în Moldova 55,1%.

Aceste asemănări ale structurii familiilor din punctul de vedere al populației masculine demonstrează existența unui comportament demografic asemănător, dar și o atitudine diferențiată față de copii, în funcție de sexul acestora, ceea ce face ca imaginea familiei din cele două țări să difere. Fenomenul se poate remarca și cu prilejul analizei prezenței fetelor în familiile cu fii. În Țara Românească din cele 197 de familii cu fii, în 98 (49,75%) au fost menționate și fetele, iar în Moldova din 146 în 105 (71,92%) după cum arată tabelul 4.

Tabelul 4

PREZENȚA FETELOR ÎN CADRUL FAMILIILOR CU FII

ȚARA ROMÂNEASCĂ

Nr. fii	Nr. fam. total	Familii cu fii și fete		doar cu fii	
		nr.	%	nr.	%
1	84	40	47,62	44	52,38
2	54	24	44,44	30	55,56
3	31	14	45,16	17	54,84
4	18	13	72,22	5	27,78
5	5	2	40,00	3	60,00
6	3	3	100,00	0	—
7	1	1	100,00	0	—
8	0	0	—	0	—
9	1	1	100,00	0	—
TOTAL	197	98	49,75	99	50,25

MOLDOVA

Nr. fii	Nr. fam. total	Familii cu fii și fete		doar cu fii	
		nr.	%	nr.	%
1	50	33	66,00	17	34,00
2	48	35	72,92	13	27,08

3	26	16	61,54	10	38,46
4	12	11	91,67	1	8,33
5	5	5	100,00	0	–
6	4	4	100,00	0	–
7	1	1	100,00	0	–
TOTAL	146	105	71,92	41	28,08

Varia și raportul dintre numărul mediu de copii de sexe diferite din cadrul acestor familii (tabelul 5). În Țara Românească în medie erau 2,1 băieți și 0,9 fete, iar în Moldova 2,2 băieți și 1,6 fete.

Tabelul 5

NUMĂRUL MEDIU DE COPII ÎN FAMILIILE CU FII ÎN SEC. AL XVII-LEA

ȚARA ROMÂNEASCĂ

Nr. fii/fam.	Nr. fam.	Nr. fii	Fiice		Total copii	
			nr.	/fam.	nr.	/fam.
1	84	84	75	0,89	159	1,89
2	54	108	51	0,94	159	2,94
3	31	93	19	0,61	112	3,61
4	18	72	25	1,39	97	5,39
5	5	25	3	0,60	28	5,60
6	3	18	5	1,67	23	7,67
7	1	7	1	1,00	8	8,00
8	0	0	0	0,00	0	0,00
9	1	9	7	7,00	16	16,00
TOTAL	197	416	186	0,94	602	3,06

MOLDOVA

Nr. fii/fam.	Nr. fam.	Nr. fii	Fiice		Total copii	
			nr.	/fam.	nr.	/fam.
1	50	50	66	1,32	116	2,32
2	48	96	73	1,52	169	3,52
3	26	78	31	1,19	109	4,19
4	12	48	28	2,33	76	6,33
5	5	25	16	3,20	41	8,20
6	4	24	17	4,25	41	10,25
7	1	7	2	2,00	9	9,00
TOTAL	146	328	233	1,60	561	3,84

Conform datelor din tabelele 4 și 5 în ceea ce privește familiile care aveau și fii și fiice, prezența fetelor a fost mult mai activă în Moldova. În ambele cazuri numărul lor mediu era sub cel al băieților, fenomenul fiind permanent în Țara Românească, iar în Moldova apărând în familiile cu mai mulți fii.

Familia marilor dregători și probabil cea boierească în ansamblul său, din punctul de vedere al dimensiunii și structurii sale, a avut o evoluție ascendentă în secolul al XVII-lea și în primii ani ai secolului al XVIII-lea (tabelul 6). Acest lucru este evident în Moldova, în timp ce în Țara Românească în veacul al XVII-lea dimensiunea familiei a fost echilibrată, cu tendințe de creștere, fenomen care s-a manifestat mai ales după 1700, cum se poate vedea în cele 28 de exemple.

Tabelul 6

EVOLUȚIA DIMENSIUNII FAMILIEI BOIEREȘTI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA .

		1601 – 1650	1651 – 1700	începutul sec. XVIII
ȚARA ROMÂNEASCĂ	Copii/fam.	2,6	2,7	2,9
	Fii/fam.	1,4	1,8	1,7
	Fete/fam.	1,2	0,8	1,2
MOLDOVA	Copii/fam.	3,1	3,4	
	Fii/fam.	1,7	1,9	
	Fete/fam.	1,4	1,5	

Deși aparent în sudul Carpaților dimensiunea familiei a fost constantă în cursul secolului, evoluția numărului de fii/familie semnalează creșterea numărului de copii. Sporirea numărului de fii parcă atrage după sine accentuarea principiului masculinității. În paralel, în Moldova dezvoltarea era cea așteptată, crescând numărul copiilor de ambele sexe.

Mutațiile cantitative au fost urmarea schimbărilor în structura internă a familiilor. În ambele țări a sporit ponderea familiilor ce aveau cinci și peste cinci copii (tabelul 7). Astfel în Țara Românească valoarea lor urcă de la 13,70% la 16,96%, iar în Moldova de la 20% la 24,4%.

Tabelul 7

EVOLUȚIA FAMILIILOR ÎN FUNCȚIE DE NUMĂRUL DE COPII

ȚARA ROMÂNEASCĂ

1601 – 1650			1651 – încep. sec. XVIII		TOTAL	
Nr. cop./fam.	nr. fam.	%	nr. fam.	%	nr. fam.	%
0	5	6,85	15	8,77	20	8,20
1	19	26,03	39	22,81	58	23,77
2	15	20,55	43	25,15	58	23,77
3	14	19,18	24	14,04	38	15,57
4	10	13,70	21	12,28	31	12,70

5	6	8,22	15	8,77	21	8,61
6	1	1,37	5	2,92	6	2,46
7	3	4,11	5	2,92	8	3,28
8			2	1,17	2	0,82
9			1	0,58	1	0,41
10			1	0,58	1	0,41
TOTAL	73	100,00	171	100,00	244	100,00

MOLDOVA

Nr. cop./fam.	1601 – 1650		1651 – 1700		TOTAL	
	nr. fam.	%	nr. fam.	%	nr. fam.	%
0	6	10,91	7	5,69	13	7,30
1	9	16,36	22	17,89	31	17,42
2	10	18,18	17	13,82	27	15,17
3	12	21,82	29	23,58	41	23,03
4	7	12,73	18	14,63	25	14,04
5	1	1,82	11	8,94	12	6,74
6	4	7,27	6	4,88	10	5,62
7	3	5,45	5	4,07	8	4,49
8	1	1,82	3	2,44	4	2,25
9	0	–	2	1,63	2	1,12
10	2	3,64	3	2,44	5	2,81
TOTAL	55	100,00	123	100,00	178	100,00

Compararea situației familiilor și a copiilor din cele două țări este dificil de realizat datorită modului diferit de raportare la fete. Din această cauză se impune analiza familiilor din punctul de vedere al băieților. Datele din tabelul 8 subliniază existența mai multor similitudini. Astfel, în ambele țări familiile cu 0 fii formau 16–22%, cele cu 1 fiu cca 30%, excepție situația din Țara Românească din prima jumătate a secolului, când acest grup depășea 40%. Din punctul de vedere al modului de dezvoltare se constată scăderea ponderii familiilor fără fii. În Țara Românească s-a diminuat foarte mult și procentul familiilor cu un fiu. Urmarea acestor lucruri a fost creșterea ponderii familiilor cu doi fii de la 19,2% la 22,8% și a celor cu patru și peste patru fii de la 5,5% la 14,1%. În Moldova procentul familiilor cu un fiu a avut o creștere mică și a celor cu doi fii a scăzut, însă grupul familiilor cu 3–7 fii a ajuns de la 21,7% la 29,2%.

În ansamblu în ambele cazuri tendința a fost de diminuare a grupului de familii fără fii astfel încât să nu depășească 20%, de „aducerea” familiilor cu unu–doi fii la cca. 54%, de sporire a grupului cu trei–patru fii de la 16% la 22–24% precum și echilibrarea în jurul a 5–6% a procentului celor ce aveau peste cinci fii. Firește, particularitățile zonale și-au spus cuvântul așa cum s-a văzut.

Tabelul 8

EVOLUȚIA FAMILIILOR ÎN FUNCȚIE DE NUMĂRUL DE FII

ȚARA ROMÂNEASCĂ

Nr. fii/fam.	1601 – 1650		1651 – încep. sec. XVIII		TOTAL	
	nr. fam.	%	nr. fam.	%	nr. fam.	%
0	16	21,92	32	18,71	48	19,67
1	30	41,10	54	31,58	84	34,43
2	14	19,18	39	22,81	53	21,72
3	9	12,33	22	12,87	31	12,70
4	3	4,11	15	8,77	18	7,38
5	0	–	5	2,92	5	2,05
6	1	1,37	2	1,17	3	1,23
7	0	–	1	0,58	1	0,41
8	0	–	0	–	0	–
9	0	–	1	0,58	1	0,41
TOTAL	73	100,00	171	100,00	244	100,00

MOLDOVA

Nr. fii/fam.	1601 – 1650		1651 – 1700		TOTAL	
	nr. fam.	%	nr. fam.	%	nr. fam.	%
0	12	21,82	20	16,26	32	17,98
1	15	27,27	35	28,46	50	28,09
2	16	29,09	32	26,02	48	26,97
3	7	12,73	19	15,45	26	14,61
4	2	3,64	10	8,13	12	6,74
5	1	1,82	4	3,25	5	2,81
6	2	3,64	2	1,63	4	2,25
7	0	–	1	0,81	1	0,56
TOTAL	55	100,00	123	100,00	178	100,00

În condițiile în care o familie boierească avea în medie în Țara Românească 1,7 fii și o fată, iar în Moldova 1,8 fii și 1,5 fete, se poate aprecia că o familie avea în medie în cele două țări românești 5–5,5 membrii, cu limite între 2–18 persoane în sudul Carpaților, și 2–14 la est de munți. Tendința din secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea era de creștere a dimensiunii familiilor fără a depăși o medie de șase persoane (vezi tabelul 6). Prin această dimensiune familia boierească românească făcea excepție de la familia aristocratică europeană, caracterizată printr-o natalitate mai ridicată, având în medie opt copii¹⁶, și se înscrie între familiile europene medii¹⁷. Totodată familia marilor boieri din Țara

¹⁶ P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol. I, București, 1989, p. 217–218.

¹⁷ J. L. Flandrin, *Families in former times*, Cambridge, 1992, p. 55–56; P. Chaunu, *op. cit.*, vol. I, p. 215–231.

Românească și Moldova era apropiată prin dimensiune și structură de familiile celorlalte categorii sociale din cele trei țări românești. Deoarece în urbariile din Transilvania a fost consemnată doar populația masculină, excepție făcând doar vădulele cap de familie, compararea familiilor boierești din sudul și estul munților cu cele din principat se poate face doar din punctul de vedere al numărului de fii/familie. La 1640, în Țara Făgărașului, o familie boierească, care atunci făcea parte din mica nobilime, avea în medie 1,9 fii iar la 1648 erau 1,7 fii/familie. Datele din tabelul 9 arată cum asemănarea dintre familiile marilor boieri din cele două țări extracarpătice și cele ale boierilor făgăreșeni era mai profundă, resimțindu-se și în structura internă.

Tabelul 9

FAMILIILE MARILOR BOIERI DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA DIN SEC.
AL XVII-LEA ȘI ALE BOIERILOR DIN ȚARA FĂGĂRAȘULUI LA 1640 DUPĂ
NUMĂRUL DE FII

NR. FII	ȚARA ROMÂNEASCĂ		MOLDOVA		ȚARA FĂGĂRAȘULUI (boieri)	
	nr.	%	nr.	%	nr.	%
0	47	19,26	32	17,98	18	16,67
1	84	34,43	50	28,09	31	28,70
2	54	22,13	48	26,97	24	22,22
3	31	12,70	26	14,61	21	19,44
4	18	7,38	12	6,74	10	9,26
5	5	2,05	5	2,81	2	1,85
6	3	1,23	4	2,25	2	1,85
7	1	0,41	1	0,56	0	—
8	0	—	0	—	0	—
9	1	0,41	0	—	0	—
TOTAL	244	100,00	178	100,00	108	100,00

Frapantă este asemănarea dintre familiile boierilor din Țara Făgărașului și cele moldovenești, deși Țara Făgărașului prin tradiție și obiceiuri fusese legată de Țara Românească.

Prin dimensiune, familiile boierești se distingeau de cele iobăgești, care erau ceva mai reduse. Astfel în deceniul patru o familie aservită avea în medie 1,7 fii în Țara Făgărașului¹⁸ și 1,5 fii în Transilvania¹⁹, acesta echivalând cu familii între 5–5,5 persoane.

¹⁸ Ș. Solcan, *Făgărașul în istoria românilor (secolele XVI–XVII)*, în *Pagini transilvane*, ed. D. Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p. 115.

¹⁹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I–II, București, 1986–1987; *A gyalui vartartomány urbariumai*, ed. Jako Zs., Cluj, 1944, p. 45–48; *I Rákóczi birtokainak gazdasági (1631–1648)*, ed. de L. Makkai, Budapesta, 1954, passim.

Pentru spațiul extracarpatic nu sunt date statistice care să permită cunoașterea structurilor familiei. Modul în care era văzută, percepută, familia de unii călători străini, în special de misionarii P.B. Bakšič, B. Bassetti și M. Bandini²⁰, arată că ea nu era o excepție pentru cei obișnuiți cu familia europeană. Conform datelor consemnate de B. Bassetti în 1643 în zece târguri moldovenești locuiau 8 685 de suflete în 2 201 familii. Astfel o familie de târgoveți avea cca 4 persoane. Din datele pentru 17 sate rezultă că indiferent de confesiune o familie țărănească avea cca 5 suflete²¹. La 1641, P.B. Bakšič evaluând populația din nouă târguri moldovenești, aceleași cu cele amintite ulterior și de B. Bassetti, scria că în 2 012 case locuiau 10 030 de suflete, adică o familie era compusă din 5 persoane²². Această imagine a așezărilor din spațiul extracarpatic arată similitudinea modelelor demografice de aici cu cele din Transilvania și din Europa în general. Familia marilor boieri, prin dimensiune și structură, a fost deosebit de apropiată de familia oamenilor de rând. Motivele care au determinat dimensiunile reduse ale familiei aristocratice au fost în parte aceleași cu cele care au limitat dimensiunile familiilor majorității populației din secolul al XVII-lea. Astfel epidemiile au secerat cu mare intensitate și familiile nobiliare, deși încercau să se apere de contagiune utilizând toate cunoștințele medicale posibile. Astfel Ieremia Movilă, la 28 nov. 1603, scria că din cauza ciumei „rătăcesc peste câmpii și păduri cu toată Casa mea, ca să mă feresc de contaminare”²³. În septembrie 1614 Ștefan Tomșa de teama ciumei a ieșit în tabăra de la Țuțora²⁴, iar în 1675 din același motiv Dumitrașcu vodă Cantacuzino pleacă „în deal după Galata cu boierii, și acolo ședeau în corturi”²⁵. În timpul ciumei din 1676–1677 din Țara Românească au fugit din capitală și domnul și caimacanii lăsați de el²⁶. Și C. Brâncoveanu a fost nevoit de câteva ori să părăsească Bucureștiul din cauza epidemiilor (1689, 1697)²⁷. Cu toate măsurile luate, epidemiile, dintre care ciuma era cea mai de temut dar nu singura, au făcut multe victime printre aristocrații din Țările Române. În câteva luni au pierit fratele principelui Transilvaniei, Sigismund Rákoczi (februarie 1653) și soția acestuia (decembrie 1652) de pe urma epidemiei de vărsat. În februarie 1653 toată familia princiară din Transilvania zăcea de vărsat²⁸. Peste câțiva ani, în septembrie 1661, în urma uneia din epidemiile declanșate pe fondul crizei complexe a anilor 1658–1661, mureau domnul Moldovei, Ștefăniță Lupu și unul dintre boierii săi apropiați

²⁰ *Călători străini*, vol. V, p. 325.

²¹ *Ibidem*, p. 178–188.

²² *Ibidem*, p. 227–249.

²³ P. G. Samarian, *Ciuma*, București, 1932, p. 42.

²⁴ *Ibidem*, p. 43.

²⁵ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 246; Samarian, *op. cit.*, p. 50.

²⁶ P. G. Samarian, *op. cit.*, p. 51.

²⁷ *Ibidem*, p. 54–55.

²⁸ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, București, 1965, p. 144–145.

Dumitrașco Drăguțescu²⁹. În același deceniu (la 1668) a murit de vărsat Sofia, fiica cancelarului Transilvaniei Ioan Bethlen și sora lui Nicolae Bethlen³⁰. În memoriile sale Nicolae Bethlen, cu multă tristețe, scria de acel sfârșit de iulie din 1673 când în răstimpul a douăsprezece ore, în prezența unui medic celebru din Cluj, își pierdea cele două fetițe, de trei și respectiv de doi ani, bolnave de dizenterie. Atunci aproape toți ai casei, de la stăpâni la slugi, s-au contaminat, dar nu au decedat decât cele două fetițe și o bătrână³¹.

În 1697 la Constantinopol a murit de ciumă Maria, fiica lui C. Brâncoveanu și soția lui C. Duca³². Pe lângă epidemiile veacului au fost și alte boli contagioase care au făcut victime și printre boieri. Ion Neculce amintea de Dumitrașco Ceaurul Ștefan mare logofăt care a murit împreună cu cei trei fii ai săi de „cum îi mai rău, în dub frențit și i să istovii și casa lui”³³.

Ravagiile epidemiilor au marcat dimensiunea și structura familiilor, dar probabil ceea ce a determinat diminuarea drastică și de excepție a familiei boierești a fost factorul politic care a acționat cu o intensitate mult mai mare asupra acestei categorii, decât asupra majorității locuitorilor. Sfârșitul secolului al XVI-lea și secolul al XVII-lea au fost caracterizate de ample lupte pentru libertate, de frecvente confruntări între domnie și boieri soldate adesea cu pribegii și execuții numeroase. Aceste momente de criză politică au fost mai frecvente în Țara Românească. În prima jumătate a secolului boierimea de aici a participat la lupta antiotomană condusă de Mihai Viteazul și de Radu Șerban. Apoi tot aici s-au desfășurat două răscoale boierești (1618, 1632) în timpul și în urma cărora au murit câțiva dintre marii dregători (Lupu Mehedințeanu, Criva din Gorgan, Cârstea, Papa Greceanu etc.).

Deceniul al șaselea a fost poate momentul cel mai greu prin care au trecut boierii din sudul Carpaților. La jumătatea sa a izbucnit răscoala seimenilor. Răsculații au ucis un număr mare de boieri și mari boieri. Letopisețul cantacuzinesc scria: „și fără nici o milostivire abătura în neamul românesc, în boiari de-i ucidă ca pe niște dobitoace, prepuindu-le că sunt hicleni”³⁴. Sfârșitul deceniului a coincis cu domnia lui Mihnea al III-lea (1658–1659). Boierimea s-a opus politicii autoritare a domnului precum și noii orientări de politică externă a acestuia³⁵. Ca urmare domnul a executat numai dintre marii dregători zece.

²⁹ P. Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, București, 1993, p. 90; *Istoriile domnilor Țării Românești de Radu Popescu Vornicul*, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 127.

³⁰ Bethlen Miklos, *élete leirása magától* (Memoriile lui N. Bethlen), în *Kemény János és Bethlen Miklos művei* (Operele lui N. Kemény și N. Bethlen), ed. E. Windisch, Budapesta, 1980, p. 627, 631.

³¹ *Ibidem*, p. 640.

³² I. Neculce, *op. cit.*, p. 375.

³³ *Ibidem*, p. 356.

³⁴ *Istoria Țării Românești, 1290–1690, Letopisețul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 121.

³⁵ *Ibidem*, p. 137–138.

În deceniile următoare conflictele dintre domnie și boieri continuă. Au executat mari dregători și domnii Gr. Ghica (postelnicul C. Cantacuzino, Gh. din Drugănești), Gh. Duca (Papa II Greceanu, Radu II Dudescu), Șerban Cantacuzino și C. Brâncoveanu (Cârstea Drăgescu, Ștefan Cioranu, Stoica Bucșanu, etc.), dar amploarea represiunilor nu a ajuns la nivelul anilor 1658–1659. De asemenea și războaiele în care a fost implicată Țara Românească au costat viața unora dintre marii boieri (Ivasco Ceparul, C. Balăceanul). În totalitate, dintre marii dregători în prima jumătate a secolului, au căzut victime contextului politic opt, iar în a doua jumătate treizeci și șase. Moartea a 17 dintre ei a fost legată de răscoala seimenilor și de domnia lui Mihnea al III-lea.

În Moldova din prima jumătate a secolului, dintre marii dregători au murit sub impactul factorului politic zece. Dintre aceștia patru au fost executați de Ștefan Tomșa la 1615. Doi, Balica Isac și Ianovici Toderășco, au pierit în timpul unor confruntări militare (1611, 1650), alți doi, Vasile Septilici și Dumitru Goia, au fost pedepsiți pentru uciderea domnului Gașpar Grațiani, iar Batiște Veveli a fost omorât de răsculați la 1633. În a doua jumătate a secolului pierderi serioase au fost suferite de marii dregători în timpul luptelor dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan. Acesta din urmă a ucis pe frații și nepoții lui Vasile Lupu în 1653, iar Vasile Lupu, în același an, i-a executat pe Constantin și Pătrașco Ciogolea, pe serdarul Ștefan. Un alt moment greu a fost domnia lui Gh. Duca. După 1680 a închis, torturat și executat mari boieri (Vasile Gheuca, Gh. Bogdan, Chiriac Sturza).

În unele cazuri au fost executați mai mulți membri ai aceleiași familii, ca de exemplu Mihai Drosu și fiul său la 1679 în Țara Românească, Barboi Ursu și Gh. Coci și fii lor la 1615 și 1653 în Moldova etc.

Un alt fenomen foarte frecvent întâlnit în cazul familiilor marilor boieri a fost pribegia. În timpul războaielor, al conflictelor cu domnia boierii își trimiteau soțiile și copii la adăpost mai ales în orașele din Transilvania și în Polonia. Altfel riscau ca membrii familiilor să fie duși în robie, luați ostateci, după cum a procedat Grigore Ghica cu jupânesele boierilor pribegi care făceau „multe amestecături la soltanul și la mârzaci”³⁶. Alteori au fost torturați – ca în anii lui Mihnea al III-lea – care „pre jupânesele lor (boierilor – nota noastră) le muncea și le lua toată agoniseala”³⁷ – ori ai lui Gh. Duca³⁸ – sau, și mai rău, omorâți, cum s-a întâmplat cu familia serdarului Drosul. După ce Șerban Cantacuzino le-a ucis tatăl în 1679, pe fiu „l-au slobozit într-o ocnă pustie” unde sfârșește, iar pe fată „pentru ca să-i stingă neamul lui și pe aceea o au omorât-o, trimițând seimeni, hoți”³⁹.

Luptele, pribegiile, execuțiile care atât de des au fost prezente în viața marilor boieri ai țărilor române explică dimensiunea redusă a familiilor lor în raport cu cea a familiilor aristocratice din centrul și vestul Europei. Intensitatea cu care factorul

³⁶ I. Neculce, *op. cit.*, p. 701, 726.

³⁷ *Letopisețul cantacuzinesc*, p. 138.

³⁸ *Ibidem*, p. 172–173; I. Neculce, *op. cit.*, p. 265–267, 352.

³⁹ Radu Popescu, p. 176.

politic a acționat asupra boierimii, i-a afectat pe plan demografic la fel de mult precum crizele economice și foametea populația de rând.

Acțiunea diferențiată din punct de vedere geografic și temporal a celor două categorii de factori – politici și economici – a determinat evoluții diferite ale familiilor în cursul secolului. Astfel, viața politică mai tensionată din Țara Românească din primele șase decenii, care impusese implicarea în conflicte mai numeroase a boierilor de aici, a marcat familiile lor în raport cu cele din Moldova. Ultimele patru decenii ale secolului, caracterizate de mai mare stabilitate, au creat condiții prielnice creșterii demografice. Dimensiunea familiilor boierești din sud ajunge la nivelul celor din Moldova. Acest proces era invers față de cel urmat de familia țărănească, care la sfârșitul secolului al XVII-lea, datorită unei puternice crize economice, care a afectat toate cele trei țări românești⁴⁰, trecea iar printr-o perioadă de regres. Pe baza datelor urbariale se constată că în Transilvania numărul mediu al fiilor pe familia țărănească era de 1,3 între 1676–1681, prin urmare dimensiunea medie a familiei a scăzut la 4,5 – 5 persoane⁴¹.

Datele privitoare la familiile marilor dregători din secolul al XVII-lea coroborate cu cele relatate de călătorii străini și cu informațiile din alte surse de demografie istorică demonstrează faptul că pentru toate segmentele societății, deci și pentru elitele politice, a fost un veac de criză resimțit deopotrivă de puternic în viața personală și reflectat de dezvoltarea familiei.

THE STRUCTURES OF THE HIGHER BOYARS' FAMILIES IN THE SEVENTEENTH CENTURY

Abstract

An analysis is made of aristocratic families in the light of their prominent role in the seventeenth century Wallachia and Moldavia. Focus is laid on the following: a) family structures; b) factors having determined the occurrence of the aforementioned structures; c) the position held by these families in the Romanian society and in Europe.

With very few exceptions falling into the pattern describing the medieval family, these families were found to exhibit similarities in Wallachia and Moldavia. Therefore, the average number of sons per family was 1.7 to the south, and 1.8 to the east. Differences in size were given by the number of daughters: 1 in Wallachia, and 1.5 in Moldavia. Borne out by documents, the situation was equally attributed to the demographic evolution and the attitude towards the parenting of daughters, which was different in the two principalities: equality of sexes to the east, male privileges to the south.

⁴⁰ P. Cernovodeanu, P. Binder, *op. cit.*, p. 92–95.

⁴¹ Ș. Solcan, *op. cit.*, p. 115.

Fluctuations in the size of the seventeenth century aristocratic families were due to the specific setting in the two principalities. Of great consequence was the political factor: gory clashes among factions and between the Prince and the boyards, exiles and wars reduced the number of Romanian aristocratic families to ca. 5.5 members. A good consistency was noted of the average number of members in aristocratic families, in families of commoners, and in aristocratic families in southern Transylvania. Set against the European aristocratic families, the Wallachian and Moldavian boyards were much reduced in number and comparable with the average family on the Continent.

ROMÂNII TRANSILVĂNENI ÎN SECOLELE XVI–XVIII: O ABORDARE DEMOISTORICĂ

LOUIS ROMAN

Numeroase studii erudite au demonstrat autohtonía, continuitatea și caracterul majoritar al românilor în întregul areal carpato-ponto-dunărean în general și în Transilvania în particular, stabilind totodată procesul degradării treptate aici a statutului lor social-juridic¹: să amintim, numai cu referire la veacurile XIII–XVI, lucrările lui Ioan Moga, Ștefan Manciu, Ștefan Pascu, Radu Popa, Șerban Papacostea, Ioan Aurel Pop. Teoria Sulzer-Roesler, care dorea să acrediteze „imigrarea” tot mai masivă a poporului din Peninsula Balcanică la nord de Dunăre și pătrunderea sa în interiorul arcului carpatic cu începere de la sfârșitul secolului al XII-lea, se dovedește în realitate imposibil de susținut: pe de-o parte nu există dovezi ale unei asemenea aflui, iar pe de altă cercetările arheologice, lingvistice, etnologice și din alte domenii atestă continuitatea dacică și daco-romană, iar documentele secolelor XII–XIV arată – peste tot în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș – o străveche locuire sedentară și o organizare, în forme specifice, a amintitei populații. Lista istoricilor, arheologilor și lingviștilor, care au demonstrat eroarea aserțiunii amintitului flux demografic este lungă: Nicolae Iorga, Emil

¹ Abrevieri utilizate în note: Bernath = Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române* (1972), Trad. Marionela Wolf. Prefață Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1994. *Calători* = *Calători străini despre Țările Române*, I–VIII, București, Edit. Științifică, 1968–1986. Cernovodeanu-Binder = Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, Edit. Silex, 1993. Daco-Sax. = Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronică săsească*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1980. *Erd. t.* = *Erdély története*, I–III, ed. Béla Köpeczi, Budapeșt, 1986. *Hist. Trans.* = *Histoire de la Transylvanie*, Budapeșt, 1992 (versiune într-un volum a tomurilor precedente, după cea ungară în 1989, urmată de una germană în 1990; când articolul de față era gata pentru tipar, aflăm că a mai apărut o versiune a cărții: *History of Transylvania*, Budapeșt, 1994). Hurmuzaki = E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, 1876–1974. Metes = Ștefan Metes, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX (Cercetări de demografie istorică)*, București, Edit. Științifică, 1971. *Sec. XVI* = David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI-lea*, I–II, Edit. Academiei, 1967–1968. *SupLV* = idem, *Supplex Libellus Valachorum*. Ediție nouă, București, Edit. Științifică, 1967. ung = textul în limba ungară. Veress = Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I–XI, București, 1929–1939.

Petrovici, Constantin Daicoviciu, Ligia Bârz, Stelian Brezeanu, cercetătorul ungur Róbert Braun (1935), francezul Paul Henry (1937) etc.

În anii 1896–1900, se formula teoria Ignác Acsády – Benedek Jancsó, după care „imigrația continuă” a românilor din Principatele extracarpatice în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și șesul Tisei, în secolele XVI–XVIII, mai ales în acest ultim veac, le-ar fi impus „abia acum” majoritatea între ardeleni. Pentru a se susține alegația, s-au încercat cuantificări ale structurii etnice transilvane. Pe la 1700, românii provinciei n-ar fi fost decât vreo 250 000 de suflete (cca 50% din locuitori)², ba chiar numai aprox. 200 000, pe când către mijlocul veacului al XVI-lea ei ar fi fost în număr de numai 80 – 100 000³. Astfel, cota lor parte în populația totală nu s-ar fi ridicat decât la 25% pe la sfârșitul veacului al XVI-lea și încă și mai puțin la începutul acestuia⁴. Proportia românilor în Ardeal ar fi trecut de la 24% în 1495, la 29,3 la sfârșitul secolului al XVI-lea, apoi la 30–40 în anii 1660–1711, pentru a atinge 34% la 1712–1713, dar a depăși 50 și chiar 60% de-abia în cursul veacului al XVIII-lea⁵. Principalul sens al transmigrației Carpaților în acest ultim secol s-a dovedit însă a fi nu din Țara Românească și Moldova dincolo de munți, ci invers (Ion I. Nistor, Ion Conea, Anton Golopenția, C. Racoviță, Mara N. Popp, Petru Râmneanțu, Ștefan Metes), mai ales prin lucrările lui David Prodan⁶. Numărătorile vremii de-altminteri arată clar permanența preponderenței numerice a etniei în amintitul veac⁷.

Șase izvoare, utilizate în vederea susținerii tezelor lui Acsády-Jancsó și a unor idei înrudite cu ele se abordează în paginile subsecvente, în scopul de a verifica dacă ele pot avea un asemenea rol. Intrăm astfel în dialog cu eminente istorici din afara granițelor, dar și cu unii de la noi, importanța cercetărilor cărora este în afară de orice dubiu. Considerăm că și lucrările care acceptă numitele teze

² Benedek Jancsó, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, II, Budapest, 1899, p. 762 (apud Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei (1945)*, ed. M. D. Drecin, Margareta Susana Spănu, Brașov, 1995², p. 280); idem, *Cea mai veche statistică autentică a românimii ardeleni*, trad. și obs. critice N. Togan, în „Transilvania”, 31, 2–3, 1900, p. 42–55.

³ Lajos Tamás, *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, Budapest, 1936, p. 12–14.

⁴ Endre Haraszti, *The Ethnic History of Transylvania*, Astor Park (Florida), 1971, p. 76, 78 (inc. sec. XVI: Z. Szász, 1941; sfârșitul veac.: Pál Teleki, 1923).

⁵ 1495–1713: F. Maksai, 1941 și E. Mélyusz, 1942 (la Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1979, p. 441, nota); *Hist. Trans.*, p. 263, 368, 399, 401, 652, 674, 678. Veac XVIII: B. Jancsó (lucrările cit. sup.: n. 2).

⁶ D. Prodan, *Les migrations des Roumains au-delà des Carpathes au XVIIIe siècle. Critique d'une théorie*, Sibiu, 1945; idem, *Transylvania and again Transylvania. A Historical Exposé*, Cluj-Napoca, 1992. A se vedea și L. Roman, *Așezarea statomică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739–1831)*, în „Studii. Revistă de Istorie”, 24, 5, 1971, p. 899–929.

⁷ Z. Păclișanu, *Statistique des Roumains de Transylvanie au XVIIIe siècle*, în „Revue de Transylvanie”, I, 2, 1934, p. 203–213; I. D. Moga, *Numărul românilor în Principatul Transilvaniei*, în „Transilvania”, 72, 4, 1941, p. 285–291.

nu pot fi respinse în bloc, căci ele aduc nu o dată fapte și concluzii importante. Totodată, nu împărtășim erezia că noi înșine și alți truditori români pe tărâmul științei ar fi ajuns la adevăruri absolute; într-o viață de eforturi intelectuale ne-am convins cât de greu se dobândesc achiziții neîndoielnice în știință și cât de multe și de importante moșii ale sale n-au fost încă destelenite.

1 Antonio Verantio/Verancsics nota în *De situ Transylvaniae, Moldaviae et Transalpinæ*, lucrare care în iulie 1549 încă nu era terminată⁸: Transilvania „este locuită de «trei națiuni»: secuii, ungurii, sașii; *adjungam tamen et Valachos, qui quamlibet harum facile magnitudine aequant*, totuși n-au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor...”⁹. Textul a fost tălmăcit în sensul că, în acel moment, românii erau tot atât de numeroși cât *fiecare* din cele trei *nationes* ale provinciei¹⁰, în ciuda faptului că traducerea corectă nu poate fi decât aceasta: „aș adăuga totuși și pe români care, deși îi ajung ușor la număr (= pe cei anterior enumerați, luați laolaltă – n.n.), totuși ...”¹¹. În acest fel a fost înțeles textul de numeroși istorici români și străini. Așa îl și redă în versiunea italiană un erudit cunoscător al vieții și operei autorului: „A questi bisogna aggiungere i Romani, i quali, sebbene li raggiungano facilmente in quanto a numero, tuttavia ...”¹². Or, este evident că Verancsics – mult timp prepozit al capitlului Transilvaniei cu reședința la Alba Iulia și într-o vreme episcop de Pécs, apoi de Agria/Eger, ulterior arhiepiscop de Strigoni și vicerege al Ungariei – se arată bun cunoscător al Ardealului, unde a cules diverse date, fiind azi cunoscute însemnări de-ale sale luate cu diferite prilejuri, cu referire la situațiile întâlnite în țară sau care i se relatează¹³.

Să efecuem totuși verificarea exactității concluziei sale. Am strâns în acest scop zece mărturii, întinse pe două veacuri și jumătate, cu începere din momentul când scriitorul dalmat își scrie amintita lucrare: printre ele se află nu numai aprecieri ale lui Inochentie Micu, ci ale Dietei Transilvaniei, ale unor secu, sași și unguri ardeleni, ale unor oameni de prestigiu din Imperiul Habsburgic și mai ales statele italiene, bucuroși fiind aceștia din urmă să constate în părțile noastre că majoritatea locuitorilor le sunt frați de limbă, cultură și civilizație.

⁸ *Călători*, I, p. 395.

⁹ *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, II, ed. L. Szalay, Pest, 1857, p. 143.

¹⁰ Contele Șt. Bethlen în conferințe, prezentate în 1933 la Cambridge și Londra (contra: N. Drăganu, *Quelques remarques historiques*, în „Revue de Transylvanie”, I, 1, 1934, p. 90; Silviu Dragomir, *Les deux attitudes du comte Bethlen...*, *ibid.*, p. 5–31); Gyula Szekfű și Lajos Tamás (vide *op. cit.* a acestuia din urmă, p. 13); *Erd. t.*, 1986 (apud D. Prodan, *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice*, București, Edit. Enciclopedică, 1992, p. 165) ș. a.

¹¹ *Călători*, I, p. 410.

¹² Mariano Baffi, *La Transilvania vista da un cardinale dalmata del secolo decimosesto*, în „Apulum”, XIII, 1975, p. 707.

¹³ M. Baffi, *op. cit.*, p. 706–707; *Călători*, I, p. 394–396.

Georg Werner, 1552–1553: românii au în provincie „dese sate și cătune” *uicos et pagos*¹⁴. Giovan Andrea Gromo, 1564: „satele sunt toate locuite de români, și aceasta nu numai în Banat (=Banatul Lugojului – n.n.), ci chiar și în Transilvania ...”¹⁵. Giovanni Botero, 1598: „Transilvania este locuită de patru națiuni: de români, secui, sași și unguri”¹⁶; deși mai întotdeauna enumerarea etniilor țării se face de către contemporani prin acordarea întâietății comunităților privilegiate din *Unio Trium Nationum*, Botero pune pe primul loc pe români, luând desigur în considerare numărul și importanța lor în numeroase domenii ale vieții țării. Dieta ardeleană, ținută între 26 aprilie și 5 mai 1609: „iobagii noștri ... în cea mai mare parte” sunt români¹⁷. Johann Tröster, 1666: românii provinciei sunt atât de mulți, încât îi întrec pe unguri (=unguri și secui – n.n.) și sași, luați la un loc¹⁸.

Andreas Freyberger, 1702: românii „sunt răspândiți în toată Transilvania, chiar și în Secuime, pe pământul și în scaunele sașilor. Nu există sat, târg, suburbii, care să nu aibă românii săi”¹⁹. Inochentie Micu, 1729–1745: românii întrec în număr de două–trei ori pe fiecare din națiunile recepte, ei locuiesc districte întregi și reprezintă mai mult de jumătate din populația unor comitate și scaune²⁰. Un memorandum referitor la propaganda catolică printre români, 1750: „Transilvania în general este în întregime românească”, *ferè ex integro Valachica est*²¹. József Benkő, 1778: „Atât de mare este numărul românilor, încât nu numai că egalează pe cel al persoanelor tuturor celorlalte populații (*populorum*) Transilvaniei, dar îl și întrec cu mult”²². Antonio Canestrini, 1795: țărănimea provinciei este în majoritate formată din români²³.

Avem nenumărate dovezi că cei străini de aceste locuri nu fac asemenea afirmații, fără a cunoaște personal realitățile, fără a se informa printre localnicii buni cunoscători ai problemelor, consultând uneori și surse istorice. Valentin Ladó scrie la 24 iunie 1586: „Acum o lună ... am venit la Caransebeș ... Am fost silit să țin predica în românește, limba lor ... Sunt toți români...”²⁴, iar Szamosközy numește localitatea *Valachorum oppidum*²⁵, și pe bună dreptate, căci o biserică

¹⁴ *Călători*, II, p. 632–633; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Edit. Enciclopedică, 1993², p. 104.

¹⁵ *Călători*, II, p. 320.

¹⁶ *Ibidem*, IV, p. 574, n. 4.

¹⁷ *Metes*, p. 120.

¹⁸ *Daco-Sax.*, p. 112, 114.

¹⁹ N. Dobrescu, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905, p. 64.

²⁰ *Supl V*, p. 137–199.

²¹ I. Lupaș, *Răscoala țăranilor din Transilvania la anul 1784*, Cluj, 1934, p. 51; Bernath, p. 71.

²² J. Benkő, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus ...*, I, Vindobonae, 1778, p. 472.

²³ Valeriu L. Bologa, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos ...*, Bukarest, Kolozsvár/Cluj, 1957, p. 114.

²⁴ *Călători*, III, p. 120–121.

²⁵ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566–1608*, Cluj, 1928, p. 41; Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)*, Timișoara, Edit. Facla, 1981, p. 9–10, 12.

românească *se zidește* aici încă la finele veacului al XIII-lea²⁶. La 1566–1567, G. A. Gromo notează că orașul Cluj are trei suburbii: „una este locuită de sași, a doua de unguri și a treia de români” (=Mănăstur – n.n.); același număr de suburbii se găsește și la Brașov: „una este locuită de români (=Șcheii – n.n.), una de secui și cealaltă de țărani de-ai sașilor”²⁷; informația asupra Brașovului este confirmată de G. Reicherstorffer la 1550, de A. Possevino la 1583, de D. Frölich la 1640 și de L. F. Marsili, care s-a aflat în diferite ținuturi românești, în mai multe intervale ale perioadei 1687–1701²⁸. Iezuitul R. Bzenszky, care a urmat trupele austriece în Transilvania, în lucrarea datată Bistrița, 1 martie 1693, folosește monede și inscripții locale, bule papale și decrete regale etc.²⁹ Cât de bine pot fi informați unii localnici asupra situațiilor din țară o arată Georg Kraus³⁰, a cărui operă demonstrează atenția încordată cu care conducerea orașelor săsești urmărea și strângea știrile nu numai despre Principat, dar și despre țările vecine sau mai îndepărtate, dar având unele interese în viața ardeleană.

Constatăm astfel că, timp de vreo 250 de ani cu începere din momentul în care Verancsics compunea *De situ Transylvaniae...*, se evidențiază una și aceeași realitate. Or, cum faptul că românii alcătuiesc populația majoritară în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea este demonstrat de conscripții credibile, se poate conchide cu siguranță că realul sens al precizării, făcută la mijlocul secolului al XVI-lea de clericul dalmat, este acela că românii și atunci constituiau peste jumătate din populația totală. Faptul că recenta versiune de la Budapesta a *Istoriei Transilvaniei* nu mai amintește spusele lui Verancsics, ne place să credem a fi o recunoaștere a neverosimilității interpretării, ce i se dădea acolo anterior. Urbăriile domaniale din veacul al XVI-lea dovedesc și ele prezența masivă, majoritară a românilor peste tot, iar *desertae*, „sesiile pustii” se repartizează relativ uniform pe grupuri de sate românești, ungurești și săsești, dovedind că atât migrația, cât și pierderile determinate de intemperii socio-politice, nu deosebesc în mod esențial cele trei etnii în cuprinsul domeniilor provinciei³¹.

2 Un raport din 1602 al comisarului imperial Zacharias Geizkofler anunță: „Înainte erau puține sate românești, dar numărul lor în munți a sporit acum

²⁶ Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, Caransebeș, 1993; Lidia Gross, *Recenzie*, în „Anuarul Instit. Ist. Cluj-Napoca”, 33, 1994, p. 474.

²⁷ *Calători*, II, p. 346, 356–357.

²⁸ *Ibid.*, I, p. 216–217; II, p. 546; V, p. 50; Maria Emilia Amaldi, *La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili*, în „L'Europa Orientale”, VIII, 7–8, 1928, p. 253.

²⁹ Vasile Rus, *Rudolf Bzenszky's 'Quatuor Aetates Transylvaniae' Chronicle – an Historical and Philological Study*, în „Anuarul Instit. Ist. Cluj-Napoca”, 33, 1994, p. 233–240.

³⁰ G. Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608–1665*, ed. G. Duzinchevici, E. Reus-Mârza, București, Edit. Academiei, 1965.

³¹ *Sec. XVI*, I, p. 202; N. Edroiu, *Românii în urbariile transilvănene din secolul al XVI-lea*, în *Sabin Manuila – Istorie și demografie. Studii privind societatea românească între secolele XVI–XX*, ed. Sorina Bolovan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română, 1995, p. 56–68.

considerabil; comparativ cu ruina zonelor de șes, regiunile înalte s-au dezvoltat mult³²; fraza este prezentată drept unică dovadă a faptului că „imigrația” din Principatele românești extracarpatiche a păstorilor și țăranilor ar fi devenit importantă în ultima treime a secolului al XVI-lea³³. Or, așa cum se poate lesne observa, comisarul se referă exclusiv la fenomene petrecute în interiorul provinciei; dacă din document se poate totuși deduce o mișcare migratorie, el n-ar avea în vedere decât una internă, iar nu o transmigrație de dincolo de Carpați. O mobilitate crescută se constată într-adevăr în anii precedenți. În timpul epidemiei de ciumă din 1585–1586, mulți transilvăneni fug în munți, unde pier de foame cu miile³⁴. Dieta de la Alba Iulia din 20–28 noiembrie 1599 se jăluiește lui Mihai Viteazul că acum iobagii nu mai vor „să asculte ... ca mai înainte de domnii lor și să le fie supuși ...”; se cere ca servitorii care au fugit în oastea voievodului „să fie restituiți de pretutindeni, sub pedeapsă capitală ...”; nemeșii au adus iobagii „din alte părți pe moșiile lor din Secuime, care nu sunt secui, ci sau români, sau sași, sau unguri ...”. Dieta de la Brașov din 12–15 martie 1600 afirmă: „Sunt plângeri mari din partea nobilimii că iobagii nu vor să mai slujească domnilor lor ...”. Dieta de la Alba Iulia din 20–27 iulie 1600 afirmă că „iobagii și slugile tocmite” se băjenesc de dări în oastea lui Mihai și-i solicită acestuia ca „iobagii care au fugit după venirea Măriei Tale în locuri lăzuite, între secui sau între sași” să fie ceruți înapoi de la nobilii, căpitaniii secuilor sau fruntașii sașilor, ori din orașele unde au pribegit³⁵. Ca principe al Transilvaniei, Mihai Viteazul redă secuilor vechile drepturi, anulate ca urmare a răzcoalelor din 1562 și 1595–1596; la 7 martie 1600, el dispune, *inter alia*, ca țăranii de pe pământurile nobililor secui să se poată muta până la Sf. Gheorghe³⁶, ceea ce desigur a adus alte deplasări demice interne.

Geizkofler spune că „acum” (1602) a sporit numărul satelor românești în munți, ceea ce trimite în mod direct la situația grea din 1600–1602, accentuată încă și mai mult în anii următori. Epidemia de pestă începută în 1600 provoacă o mortalitate sporită: la Bistrița (în oraș și district), în 1602–1603 ciuma – căreia i se alătură și tifosul exantematic – aduce 4 000 (după alte surse 9 000 sau chiar 13 000) de victime; la Brașov, anii 1602–1604 cunosc 1117; la Sighișoara, în 1603, numărul lor depășește 2 700 ș.a.m.d.³⁷. O foamete grea se răspândește în

³² Textul este de citit desigur: „Înainte erau puține sate românești în munți, dar numărul lor a sporit acum...”.

³³ G. Barta, în *Hist. Trans.*, p. 273–274.

³⁴ *Călători*, III, p. 123–124.

³⁵ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, 1599–1699, Cluj, 1940, nr. 4, p. 8–11; nr. 12, p. 33; nr. 24, p. 55–56.

³⁶ L. Demény, în *Răscoala secuilor din 1595–1596. Antecedente, desfășurare și urmări*. Cuvânt înainte Șt. Ștefănescu, București, Edit. Academiei, 1978, p. 199–202.

³⁷ T.I. Ghițan, în *Contribuții la istoria medicinei în R.P.R.*, ed. V. Bologa, București, 1955, p. 299, 301; P. Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511–1603)*, în *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, Edit. Medicală, 1983, p. 107–111; Cernovodeanu-Binder, p. 77–78.

Transilvania în aceeași ani; lăcustele dau iureș în 1603; prețul grâului se ridică simțitor și sărăcimea este nevoită să apeleze la expediente alimentare (ghindă, jir, scoarță de copac, cadavre de câini și de pisici etc.)³⁸. Acțiunile militare din 1601–1602 (Sigismund Báthory cu o oaste tătară, cete de mercenari în solda lui Mihai, trupele generalului Basta), continuate de acesta din urmă și ulterior etc., se suprapun – cu distrugerile, incendiile și jafurile ce le însoțesc – nenorocirilor aduse de epidemie și foamete³⁹. Nu-i greu de intuit cât de însemnată va fi fost mobilitatea geografică ardeleană, generată de conjuncția celor trei flagele tradiționale: epidemii, foamete, acțiuni ostășești. Mizeria este generală și Basta se plânge că dările încasate sunt foarte reduse⁴⁰, ceea ce iarăși ne duce cu gândul la însemnate deplasări demice de la vetre, unde s-ar fi putut percepe obligațiile fiscale. Dealtminteri, o apreciabilă migrație internă cunoaște țara și în tot cursul secolului al XVII-lea: izvoarele vorbesc despre oameni plecați din cauza invaziilor ce se abat asupra ținutului; se semnalează fugitivi care lucrează pe alte moșii; în izvoare se menționează numeroase *desertae* și *advenae*, se deplasează și secui, cum sunt cei ce se găsesc în târgul Ilia ș.a.m.d.⁴¹.

Așadar, comisarul imperial semnală în 1602 nu „imigrări”, ci ample fluxuri de mobilitate spațială internă și oarecare emigrări.

3 În scrisoarea din 14 ianuarie 1643 adresată de Vasile vodă Lupu Porții, poate chiar marelui vizir, se găsește această apreciere: *in Transylvania plus quam tertia est pars Valachorum ...*⁴². Valoarea ei demografică n-a fost niciodată pusă la îndoială de istoricii români. Al. D. Xenopol: „mai bine de a treia parte a poporației transilvane fiind români ...”⁴³. N. Iorga: „în Ardeal, mai mult de o treime sunt români...”⁴⁴. C.C. Giurescu: „în Transilvania, mai mult de a treia parte sunt

³⁸ Veress, VII, nr. 86, 128; L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, (ung 1944), Paris, 1946, p. 203–205; Costin Feneșan, *Doi cronicari sighșoreni din secolul al XVII-lea*, în „Revista Istorică”, S.N., 1, 9–10, 1990, p. 855; Florian Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, Edit. Albatros, 1992, p. 67, 88, 109; Cernovodeanu-Binder, p. 75–76.

³⁹ Veress, VI, nr. 340, p. 359; nr. 370, 393, 398, 423, 430, 432.

⁴⁰ G.I. Brătianu, *Les assemblées d'états et les Roumains de Transylvanie (1947?)*, în „Revue des Études Roumaines”, Paris, XIII–XIV, 1974, p. 54. Se cunosc numeroase mărturii (Ștefan Pascu, *Miscări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, I, 1956, p. 127–129, 138–149) ale amplei migrații întemei iobăgești din anii 1571–1592, ca și ulterior pătrunderii oștirii lui Mihai; mișcarea era îndreptată spre Pământul crăiesc și Secuime (dar și pe *Terra Siculorum* însăși sunt atestate refugieri de pe domeniile nobiliare locale), către domenii princiare și nobiliare din diferite părți ale Principatului, spre ocnele Dej, Turda și Cojocna, către diferite așezări urbane și spre Haiducime; în jurul anului 1600 se constată și o semnificativă transmigrație în direcția Moldovei și Munteniei.

⁴¹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 2–84; Șarolta Solcan, *Făgărașul în istoria românilor (secolele XVI–XVII)*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, Cluj-Napoca, 1994, p. 116–118.

⁴² Hurmuzaki, IV, 1, 1882, nr. 595, p. 669.

⁴³ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, IV⁴, ed. Maria Simionescu, N. Stoicescu, București, Edit. Enciclopedică, 1993, p. 34–35 (și n. 80).

⁴⁴ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 244; idem, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte, 1932³, nr. 58, p. 260–262.

români...”⁴⁵. Și recent: „mai mult de o treime din locuitori erau români...”⁴⁶. Cum însă o asemenea evaluare nu corespunde ansamblului informației asupra componentelor etnice ale populației provinciei – majoritatea românească în secolul al XVII-lea, ca și oricând altcândva, fiind indiscutabilă –, s-au căutat explicații: ar trebui adăugate regiunile locuite de români și aflate dincolo de limitele Principatului, neuitând nici împrejurarea decisivă că, în acea vreme, lipsea o numărătoare precisă⁴⁷; cu alt prilej, Gh.I. Brătianu considera că sensul amintitei sintagme rezidă în faptul că românii reprezentau „mai mult de o treime în Transilvania”, fiind adică mai numeroși decât fiecare din „națiunile” privilegiate⁴⁸. Din păcate, s-au folosit și interpretări străine științei: deși se face trimiterea la sursă, se notează că V. Lupu „menționa faptul că în Ardeal majoritatea populației este alcătuită din români...”⁴⁹; iar într-o frumoasă carte editată în 1983 formula *tertia pars* „a treia parte” este inadecvat tradusă „trei părți”. Nu-i de mirare că, în asemenea împrejurări, documentul a fost folosit în unele lucrări editate peste hotare pentru a „demonstra” efectivul „redus” ce l-ar fi avut românii în Transilvania la mijlocul veacului al XVII-lea – ceva peste o treime din locuitori⁵⁰: se prezenta astfel un „argument decisiv” pentru a „dovedi” corectitudinea estimării cotei părți a românilor printre transilvăneni la sfârșitul secolului precedent (25 sau 29,3%) și în perioada 1660–1711 (30–40%)⁵¹.

Or, este evident că în cancelaria ieșeană nu se putea crede în veridicitatea unei asemenea estimări. Grigore Ureche știa că „în Țara Ardealului nu lăcuiescu numai unguri, ce și sasi peste seamă de mulți, și români peste tot locul, de mai multu-i țara lăpăta de români de câtu de unguri”⁵².

În 1684, Miron Costin scria: „Și până azi ei (=românii – n.n.) sunt mult mai numeroși ca ungurii, începând din Bacica sărbilor temišoreni, peste tot Mureșul, în Herțeg, în jurul Bălgradului, unde locuiesc principii, în Țara Oltului și în tot Maramureșul...”⁵³; ulterior, cronicarul adăuga: „vedem și până astăzi în tot Ardealul și în țările de sus cele ungurești mai în jumătate cu ungurii, români, adecă

⁴⁵ C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, III, 1, București, 1942, p. 83.

⁴⁶ Const. Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634–1653)*, București, Edit. Academiei, 1991, p. 140.

⁴⁷ Gh.I. Brătianu, *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, în „Revue Hist. du Sud-Est Européen”, XX, 1943, p. 134.

⁴⁸ Idem, *Les assemblées d'états et les Roumains de Transylvanie (1947?)*, în „Revue des Études Roumaines”, Paris, XIII–XIV, 1974, p. 57.

⁴⁹ „Anale de Istorie”, 24, 3, 1978, p. 73.

⁵⁰ *Geschichte der Rumänen (ung 1941)*, ed. L. Gáldi, L. Makkai, Budapest, 1942, p. 161; Gyula Zathureczky, 1964 (apud E. Haraszti, *op. cit.*, p. 76); *Erd. t.*, 1986 (apud D. Prodan, *Transilvania și iar Transilvania...*, p. 165–166); *Hist. Trans.*, p. 401.

⁵¹ Sup.: n. 4–5.

⁵² Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, 1958², p. 133. Cronica a fost scrisă prin anii '30–'40 ai secolului al XVII-lea (Andrei Eșanu, în *Valori și tradiții culturale în Moldova (Culegere de studii)*, Chișinău, Edit. Știința, 1993, p. 97).

⁵³ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Edit. de Stat pentru Lit. Artă, 1958, p. 229 (trad. din polonă).

râmléni, sântü lăcuitori până astăzi”⁵⁴. Se cunoștea deci că, în Principatul Transilvaniei, inclusiv Partium, românii erau mai mulți decât ungurii și secuii laolaltă, ceea ce vrea să însemne pe puțin 50% din populația totală; acesta pare a fi și sensul expresiei lui M. Costin „mai în jumătate cu ungurii...”. Dacă se dorește, prin urmare, a se da o interpretare demografică plauzibilă scrisorii din 1643, se poate apela la o confuzie: nu se pornește oare de la existența în provincie a celor trei populații masive ale epocii (românii, secuii și sașii), ungurii fiind, în mare măsură, numai grupul relativ restrâns al nobilimii și oamenilor săi, precum și al unei părți a orașenilor? Dacă este așa – a se vedea și textele reproduse din letopisețele vremii, unele din ele incluzând în apelativul „unguri” și pe secuii, înțelegând deci prin el nu o etnie, ci în general pe ungarofoni –, atunci s-ar putea admite că cel ce redacta documentul supus domnului realiza o alunecare de la planul structurii juridice și enumerării neamurilor (luarea în considerare a trei din ele) la cel al raporturilor cantitative (a treia parte)⁵⁵.

O explicație plauzibilă, dar... căci există un „dar”, iar el are greutatea unei răsturnări de semnificații: textul discutat *n-are relevanță demografică*, el referindu-se la cu totul altă situație. La 11 octombrie 1542, Petru Perembsky, secretarul reginei Isabella, își arată îngrijorarea în legătură cu știrea, după care Petru vodă Rareș ar vrea să intre cu oastea în Transilvania, în care sens domnul s-ar fi înțeles cu secuii, toate acestea fiind *res cum magno Regni periculo*, un factor agravant rezidă în faptul că *Valachi possident bonam Regni partem...*⁵⁶. Deși aceste ultime cuvinte se referă cu claritate la teritoriu, s-a crezut că ar relata, așa cum o fac multe alte izvoare, popularea provinciei „în cea mai mare parte de români”⁵⁷.

În ianuarie 1602, memoriul de *Transsiluanicis rebus*, adresat împăratului Rudolf II de către episcopul de Alba Iulia Dimitrie Naprágy, propune a fi restaurate *duo Castella* în Secuime, ele urmând a fi folosite *contra Siculos et utramque Valachiam*, „împotriva secuilor și ambelor Țări Române”; se vorbește și despre moșiile *Valachorum: Habuerunt aly quoque Valachi sparsim bona in Transsilvania* și se insistă asupra daniilor făcute de Mihai Viteazul credincioșilor săi⁵⁸.

În deceniile VI–VIII ale secolului al XVI-lea, umanistul Ferenc Forgách⁵⁹ nota: „Pentru că sunt aproape cele două țări valahe, sunt așa de mulți <români> în

⁵⁴ Idem, *De neamul moldovenilor...*, în idem, *Letopisețul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor*, ed. P.P. Panaitescu, Edit. pentru Literatură, 1961, p. 332 (lucrare redactată în perioada 1686–1691; P.P. Panaitescu, *ibidem*, p. XIX). „Țările de sus cele ungurești” este traducerea expresiei latine a vremii *in partibus Superioris Hungariae*.

⁵⁵ L. Roman, *Testamentul istoricului – comentarii la David Prodan, „Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice”*, Edit. Enciclopedică, București, 1992, în „Revista istorică”, S.N., 3, 11–12, 1992, p. 1204.

⁵⁶ Hurmuzaki, II, 4, 1894, nr. 171, p. 306–307.

⁵⁷ *Istoria României*, II, ed. A. Oțetea et al., Edit. Academiei, 1962, p. 934.

⁵⁸ Hurmuzaki, IV, 1, 1882, p. 283, 287–288. Despre aceste dani: Veress, VI, nr. 240, 288; G.I. Brătianu, *Les assemblées d'états...*, p. 51–52. Cu referire la anul 1601 se vorbește despre „munténi carii să aședzasă în Ardealü...” (M. Costin, *Letopisețul...*, p. 31–31).

⁵⁹ Franciscus Forgách de Ghymes, *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, Posonii et Cassovia, 1788.

Ardeal, încât stăpânesc aproape o treime din ogoare”⁶⁰. Ne găsim desigur în prezența unei alegații nerealiste (este evident că mulțimea românilor transilvăneni nu-i venită din Țara Românească și Moldova!), dar și în fața unei interesante precizări: o treime din pământul transilvănean este stăpânit de cele două Principate extracarpătice. Naprágy – știind și el, ca și Forgács, că ambele țări de dincoace de munți sunt *Valachiae* – subliniază de asemenea: dacă-i vorba de stăpâniri funciare românești în Transilvania, atunci se au în vedere deținătorii din zonele extramontane. Perembsky, la 1542, se referă indiscutabil la posesiunile moldo-muntene în Ardeal când accentuează că ele sunt în măsură a ușura acolo acțiunea lui Rareș.

Nu ne rămâne decât să conchidem că, în decurs de un secol, ne găsim în prezența a patru mărturii concordante: românii posedă „o însemnată parte” a Transilvaniei (1542); ei au „moșii răspândite” prin această țară (1602), unde „stăpânesc aproape o treime din ogoare” (deceniile VI–VIII ale secolului al XVI-lea); „peste o treime este partea” lor în Ardeal (scrisoarea lui Vasile vodă din 1643). Rezultă că peste tot se are în vedere nu cota parte a românilor în populația de dincolo de munți, ci *posesiunile domnilor moldo-munteni în Transilvania*. Izbește și asemănarea între cifra folosită de Forgács („aproape o treime”) și cea a cancelariei moldovene („peste o treime”); evident, este de presupus o legătură între cele două estimări. Aici nu se pun în discuție posesiunile funciare, de varii tipuri, ale românilor transilvăneni, căci toate cele patru situații semnalate au în vedere exclusiv relațiile dintre Țara vest-carpatică și Principatele ultramontane, ceea ce se constituie într-un argument suplimentar pentru înțelegerea sensului teritorial al sintagmei ieșene din 1643, căreia-i propunem drept urmare această traducere: „în Transilvania, partea/teritoriul <ce revine> românilor <de dincoace de munți> este de peste o treime”.

Dar mai posedă oare domnii moldo-munteni feude în Transilvania la 1643? Țara Făgărașului este declarată de Mihai Viteazul drept *jus antiquum vaivodarum Valachiae Transalpinæ* și se revendică de către urmașii săi și în cursul veacului al XVII-lea⁶¹. După moartea lui Petru Rareș, domeniile ardelene ale Moldovei cunosc o întreagă istorie; la 1642, Vasile Lupu mai face încercarea de a-și afirma drepturile istorice în părțile Rodnei, dar de data aceasta nu este vorba decât de bazinul Dornelor⁶². Vechile stăpâniri din Transilvania ale Țării Românești și ale Moldovei⁶³ sunt însă revendicate de domnii lor până către sfârșitul secolului al

⁶⁰ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, p. 170–171.

⁶¹ *Sec. XVI*, II, p. 10; D. Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, Edit. Enciclopedică, 1991, p. 11–12.

⁶² Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527–1546)*, București, 1978 (Dir. Gen. Arh. Stat.), p. 125–128; Florian Porcius, *Istoricul Districtului Năsăudean*, în „Arhiva Someșană”, nr. 9, 1928, p. 14–15 (contribuție Virgil Șotropa).

⁶³ Analize la: N. Edroiu, *Posesiunile domnilor Țării Românești și Moldovei în Transilvania (secolele XIV–XVI). Semnificații politico-sociale și cultural-istorice*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, ed. Dan Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p. 45–62 (Centrul de Studii Transilvane – Fundația Culturală Română); Ion Toderășcu, *Unitatea românească medievală*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 128–150.

XVII-lea⁶⁴. Despre ele este, neîndoielnic, vorba și în scrisoarea din 14 ianuarie 1643.

Periplul întreprins ne-a adus cunoașterea unei aprecieri valabile: în cursul vremurilor, Principatele extracarpătice au stăpânit cam o treime din teritoriul Transilvaniei. Totodată, ni s-a întărit convingerea că acribia istoricului este nevoită să scoată din circulația vechii demografii surse, importante din alte puncte de vedere, dar fără relevanță demică, precum s-au socotit până acum amintita intervenție la Poartă a lui Vasile vodă, precum și documentul din 1542 iscălit de Petru Perembsky. Astfel încât aprecierea *plus quam tertia est pars Valachorum* din 1643 nu mai poate fi un punct de sprijin pentru susținerea sporirii treptate și rapide a procentului populației românești în Ardeal, după cum nici cuvintele lui Verancsics (post 1549) nu mai pot fi înțelese ca estimare a etniei la 25% din totalul locuitorilor țării.

4 Anton Maria del Chiaro scrie: „Nesfârșitele asupriri au împins o bună parte din ei (=locuitorii Țării Românești – n.n.) la hotărârea deznădăjduită de a-și părăsi cuibul propriu și a-și găsi un refugiu, unii în părțile Turciei dincolo de Dunăre, unii în Transilvania, unde știu cu siguranță că numărul românilor este mai mare ca în Țara Românească”⁶⁵. Sugestia ce s-ar deduce – după care etnia în Ardeal s-ar datora, cel puțin în bună parte, trecerii de munteni, de-a lungul timpului, în acele părți – este socotită drept o „dovadă” că, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, imigranții stabiliți în Ardeal ar fi fost mai numeroși decât locuitorii acestuia plecați peste munți⁶⁶. Se pot oare credita asemenea alegații, când toate știrile serioase de care dispunem arată nu numai permanența ardeleană a autohtonilor, ci și valurile băjeniei lor în zonele extracarpătice, din veacul al XII-lea și până în cel de-al XX-lea?

Sensul spuselor lui del Chiaro poate fi deslușit, înainte de toate, prin luarea în considerare, a situațiilor care confruntă Transilvania în veacul al XVII-lea, și mai ales la sfârșitul lui și la începutul celui de-al XVIII-lea. Statutul socio-juridic al românilor se degradează continuu după înlăturarea domniei lui Mihai⁶⁷. În termeni gravi, *Approbatæ Constitutiones* exclude pe români și religia lor de la cetățenie, de la drepturile politice, îi declară „admiși” în Principat numai *propter bonum publicum*, „acceptați” numai vremelnice „cât le va fi voia principilor și locuitorilor țării”⁶⁸. Instaurarea stăpânirii habsburgice la finele veacului al XVII-lea aduce cu sine o fiscalitate strivitoare și sarcini grele în serviciul trupelor străine, asociate cu multiple

⁶⁴ I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 131–133, 144–148.

⁶⁵ A.M. de Chiaro Fiorentino, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia...(1718)*, ed. N. Iorga, București, 1914, p. 24; *Călători*, VIII, p. 372.

⁶⁶ Zs. Trócsányi, în *Hist. Trans.*, p. 400.

⁶⁷ G.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 53.

⁶⁸ Al. Herlea et al., *Approbatæ Constitutiones, 1653. Studiu și traducere*, în „Mitropolia Ardealului”, 21, 7–9, 1976, p. 427–615; SupLV, p. 62–64, 480–485, 497–504.

abuzuri; ele se suprapun îndatoririlor multiple ale lumii satului față de domnia pământului, cea mai împovărată fiind robota nelimitată⁶⁹.

Lipsurile alimentare, scumpetea și chiar foametea se arată în 1684–1686⁷⁰. În anii 1690–1693 se produc invazii de lăcuste, o accentuată penurie de produse și o mare scumpire a grânelor⁷¹. În 1698, brașovenii vor să-și procure 2 000 de găleți de grâu din Muntenia, datorită puternicii secete ce se abătuse asupra lor, scumpetea resimțindu-se în Ardeal și-n anul 1700⁷². În 1686, la Cluj se semnalează o boală, considerată fie ciumă⁷³, fie o altă maladie⁷⁴.

În aceste condiții se intensifică migrația internă și refugierile peste hotarele Principatului. Se constată pustiirea unor sate și chiar a unor părți din orașe de pe *Fundus regius* (noiembrie 1689, aprilie 1690, februarie 1694). În februarie 1691 se declară că multe familii ardelenice trec în Moldova. Dieta de la Târgu Mureș (decembrie 1694) apreciază că o treime din locuitorii Țării Făgărașului au trecut în Țara Românească. Mobilitatea spațială internă și plecările în Crișana, Banat și Muntenia sunt notate în iulie și octombrie 1698. La 7 mai 1699, împăratul Leopold I impută guberniului transilvan fuga neîncetată a locuitorilor în Principatele extracarpătice și în comitatele vestice, mai ales în cele aflate încă sub ocupație otomană⁷⁵.

La toate acestea se adaugă eforturile tot mai insistente ale Vienei de a-i atrage pe români la unirea confesională (1697–1701), promițându-le și modificarea situației lor social-juridice⁷⁶.

În fața acestor sfidări, Constantin Brâncoveanu își formulează propria atitudine, având în vedere multiple domenii ale relațiilor Țării Românești cu Transilvania în general și cu populația românească în special⁷⁷; când iobagii de pe moșia sa Sâmbăta de Sus se plâng la curte de dările strivitoare ce li se cer, domnul solicită autorităților

⁶⁹ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I, Edit. Științ. Encicl., București, 1986, p. 487–562; Meteș, p. 125–126.

⁷⁰ Cernovodeanu-Binder, p. 97, 99–100; S. Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria*, în „Anuarul Institut. Ist. Arheol. Cluj”, 16, 1973, p. 441.

⁷¹ G. Bariț, *Din cronică lui Mihail Cserei, 1661–1711*, în „Transilvania”, II, 12, 15 iunie 1869, p. 135; Ion Sabău, *Din politica financiară a Habsburgilor în Transilvania la sfârșitul sec. XVII*, în „Studii și cercetări de istorie” (Academia Română, Filiala Cluj), p. 197, n. 33; S. Goldenberg, *loc. cit.*; *Daco-Sax.*, p. 394–395.

⁷² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, X, 1905, p. 42–43; *Daco-Sax.*, p. 386–387.

⁷³ N. Al. Grecu, Em. Stoian, *Epidemii pe drumul Branului. Rolul antiepidemic al Branului*, în „Bacteriologia, virusologia, parazitologia, epidemiologia”, 32, 4, 1987, p. 346.

⁷⁴ Paul Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania în secolul al XVII-lea (1622–1677)*, în *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note și documente*, ed. G. Brătescu, București, Edit. Medicală, 1984, p. 59.

⁷⁵ Hurmuzaki, V, 1, 1885, nr. 354, p. 536; D. Prodan, *op. cit.*, I, p. 506, 508, 512–513; Meteș, p. 122; p. 127, nota.

⁷⁶ *Supl. V*, p. 114–136; Meteș, p. 141–152; Bernath, p. 98–158.

⁷⁷ Ioan Aurel Pop, *Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania – realitate istorică și reflecție în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII*, în *Constantin Brâncoveanu*, ed. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, București, Edit. Academiei, 1989, p. 59–73.

ușurarea lor (4 mai 1690)⁷⁸. În mod deosebit, vodă se vede nevoit să se preocupe de situația bisericii ortodoxe din Transilvania, supusă tendințelor catolicizante ale autorităților, care – primejduind unitatea poporului român – puneau în pericol și Țara Românească însăși. El reînnoiește dania anuală mai veche către Mitropolia Ardealului (1698); trimite la Bălgrad o tiparniță pentru editarea cărților de cult (1699); mărește zestrea mitropoliei de acolo cu moșia Merișani, jud. Argeș, și îndeamnă pe mitropolitul Atanasie Anghel să păstreze legea străbună (1700); ulterior, când unirea cu biserica Romei n-a putut fi împiedicată, trimite peste munți scrisori de încurajare și ajutoare bănești drept-credincioșilor, sprijinind totodată protestele lor etc. Domnul muntean intervine la Viena prin lord William Paget – ambasadorul englez la Poartă, aflat în Muntenia în trecere spre Londra (1702) – ca românii, să nu mai fie siliți în Ardeal să treacă la unire. Un rol important în sensul amintit revine, la sfârșitul veacului al XVII-lea și la începutul celui următor, intensificării circulației peste munți a cărților bisericești tipărite la sud de Carpați⁷⁹. Eficiența acestor acțiuni nu întârzie a se arăta: sub anul 1699, Mihail Cserei mărturisește că popii români din Șcheii Brașovului nu vroiau unirea confesională pentru că „voievodul Munteniei le era patron mare...”; la soborul convocat de Atanasie, reprezentanții brașoveni și făgărășeni răspund că nu primesc schimbarea legii; la 12 decembrie 1701, diploma lui Leopold I interzice forțarea românilor ortodocși ardeleni de a trece la greco-catolicism; astfel Țara Bârsei și districtul Făgărașului rămân masiv ortodoxe⁸⁰.

În același timp, politica autorităților habsburgice declanșează mâniile „națiunilor” privilegiate, dornice a se respecta *Approbatae*-le. În 1698, stările protestează față de intenția înălțării etniei înrobite pe aceeași treaptă cu celelalte *nationes*, printre cauzele fugii locuitorilor peste granițe, în adresa către împărat din 14 iulie 1699 guvernul enumeră și frica de catolicizare, imputându-se curții vieneze încercarea de a uni biserica latină cu cea a românilor, acoperiți acum de grave injurii⁸¹. Dieta de la Alba Iulia (ianuarie–martie 1701) se revoltă contra scutirii de dări a clerului unit, socotind că astfel „jurisdicția comitatelor și districtelor este zdruncinată. Legile scrise despre această națiune se sparg și se violează...”; înfiorându-se la ideea că ea se va înălța peste oarecare timp, stările au premoniția că aceasta se va face „spre a răsturna celelalte națiuni...”⁸².

În lumina tuturor acestor procese în primul rând se poate conjectura că menționata declarație a lui A. M. del Chiaro *n-are semnificație demografică, ci una politică*: întrucât numărul românilor în Transilvania este foarte mare, chiar superior celui din Muntenia (o bună parte din ei ar fi originari de aici), era pe deplin justificată

⁷⁸ Metes, p. 125.

⁷⁹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, II, Vălenii de Munte, 1909, p. 29–36; idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1915, p. 350–352; Nicolae Șerbănescu, *Constantin vodă Brâncoveanu domnitorul Țării Românești...*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 102, 8–10, 1984, p. 667–669.

⁸⁰ G. Bariț, *Din cronica lui Mihail Cserei, 1661–1711*, în „Transilvania”, II, 16, 15 august 1869, p. 183; I.A. Pop, *op. cit.*, p. 67–68; N. Șerbănescu, *op. cit.*, p. 668.

⁸¹ Hurmuzaki, V, 1, 1885, nr. 354, p. 536–538; G. Bariț, *Parți alese din istoria Transilvaniei pre două sute de ani din urmă*, I, Sibiu, 1889, p. 191; Bernath, p. 124, 131–132.

⁸² G. Bariț, *op. cit.*, p. 207; p. 209, nota.

ocrotirea acordată lor de Brâncoveanu. Contextul pare a sugera că fostul secretar domnesc nu făcea decât să justifice, în mod discret, politica fostului său stăpân.

Ipoteza iese întărită, în al doilea rând, din lectura integrală a acelor pasaje ale cărții, care se referă la domnia Brâncoveanului, unde Transilvania este adesea evocată, și nu rareori în strânsele sale legături cu Muntenia. De acolo se aduc la pășunat cai, porci și oi. Cea mai mare parte a Ardealului se aprovizionează cu foarte bune vinuri din Principatul sub-carpatic. Aici ofițerii nemți din Transilvania cumpără cai. De dincolo de munți se aduc la București diverse mărfuri, vândute de neguțatori sași. Constantin vodă a cumpărat sate în Ardeal și a început construirea acolo a unui palat. Cu o ocazie, domnul și mai mulți boieri au trimis dincolo „scule mai de preț”, pentru a le pune la adăpost⁸³.

În al treilea rând, vedem cuvintele lui del Chiaro opuse aserțiunilor din 1699 ale Dietei transilvane și ale iezuitului P. Martinus Szentivány, care utilizau sloganul „imigrării” moldo-muntenilor în Transilvania și Partium în cursul vremurilor în sprijinul poziției amintite a stărilor ardelene⁸⁴.

Dealtminteri, ideea sugerată de secretarul domnesc pare a avea un sens similar și sub pana lui Ferenc Forgách, către mijlocul veacului al XVI-lea⁸⁵: nu se poate contesta stăpânirea moldo-munteană asupra unei mari părți a teritoriului ardelean, când „sunt așa de mulți” români aici, iar Principatul intracarpatic este „aproape de cele două țări valahe...”

5 și 6 Două surse ar demonstra faptul că un mare număr de locuitori ai Moldovei și Munteniei obișnuiau să se așeze dincolo de munți, pentru ca la prima ocazie să se reîntoarcă la sud și est de Carpați:

– în raportul din 5 iunie 1776 către împărăteasă, Camera Aulică vieneză dezaprobă acceptarea de către autoritățile transilvane a prea multor pîrbeji munteni, care – fiind de același neam cu supușii români locali – îi poate antrena la emigrare; „nu există aici vreun român care să nu fi fost, cel puțin o dată în viață, în Moldova ori în Țara Românească”;

– un document austriac din anii 1780 afirmă drept cauză a „depopulării” Ardealului tratamentul brutal aplicat țărănimii de către nobilime⁸⁶.

Ideea acestui așa-zis „du-te vino” a fost susținută și anterior: „mase nesfârșite” de români ar fi trecut dincolo de Carpați în veacurile XVI–XVII; mulți din ei se reîntorceau apoi în Muntenia și Moldova, dar câțiva ani mai târziu erau din nou alungați în Transilvania de o altă criză; la finele secolului al XVII-lea, când războaiele care făceau nesigură existența umană în Ardeal luă sfârșit, elementele „rătăcitoare” ale veacurilor precedente ar fi început să se stabilizeze, proces ce s-ar fi prelungit aproape un secol, deși în prima jumătate a veacului al XVIII-lea acest „dus-întors” s-ar fi repetat, ca urmare a opresiunii otomane în Moldova și Țara Românească (factor al

⁸³ *Călători*, VIII, p. 370–371, 386, 388–389.

⁸⁴ A. Armbruster, *Romanitatea românilor...*, 1993², p. 192 (și n. 65); Bernath, p. 131–132.

⁸⁵ Sup.: n. 60.

⁸⁶ Zs. Trócsány, în *Hist. Trans.*, p. 400–401.

transmigrației în Transilvania), ca și a recoltelor slabe, invaziilor de lăcuste, epidemiilor și abuzurilor autorităților (generatoare ale întoarcerii la sud și est de Carpați a unei însemnate părți a imigranților)⁸⁷.

Cele două izvoare confirmă oare asemenea proces? Raportul din 1776 se referă în realitate la imigrare *temporară* în Ardeal a unor grupuri de boieri și neguțători, în timpul ocupației rusești a celorlalte două Principate (anii 1769–1774); totodată el amintește frecvențele călătorii ale transilvănenilor, în varii scopuri, la sud și est de munți, parte componentă a unei anumite forme a mobilității geografice, specifice de-a lungul vremurilor întregului spațiu carpato-ponto-dunărean, și anume parte constitutivă a *deplasărilor în vederea lucrului, pentru nevoi profesionale*⁸⁸. Documentul din anii 1780 are însă în vedere masivele refugieri transilvane – mai ales ale românilor, dar și ale secuilor, alungați de la vetrele lor de multiple vitregii sociale, etnice, confesionale – în anii 1761–1767, precum și pribegirile neîncetate ulterioare, în scopul *stabilirii definitive* în Principatele de dincoace de munți⁸⁹. Cu amintitul așa-zis „dus-întors”, în mod evident documentele nu au nimic comun.

Aserțiunea de fapt este pe cât de veche, pe atât de nerealistă. Amintită de Andreas Wolf în 1805⁹⁰ și de alții, ea a căpătat forma cea mai pregnantă în raportul lui Reinhard din 30 noiembrie 1807: pentru a calcula populația munteană, el ia ca bază cifre asupra bimicilor pe ultimele șapte decenii; marile deosebiri între date le explică prin ieșiri și reîntoarceri periodice ale unor importante mase de oameni și declară că numărul locuitorilor s-ar ridica la 882 000 în „timpuri prospere”, la 450 000 în „timpuri rele” (=de război) și la 600 000 în „timpuri obișnuite”⁹¹. Teza pornește de la elemente reale: a) plecările unor grupuri, mai ales de oameni înstăriți, peste hotare, la vreme de război și de molimă (când nenorocirile trec, ei se reîntorc; este ceea ce s-a petrecut în anii 1769–1774, pe care îi are în vedere raportul din 1776 al Camerei Aulice); b) variația cuantumului bimicilor și al dajnicilor în general, de-a lungul deceniilor. Amintita aserțiune exagerează însă în manieră catastrofică primul element (când el n-a atins niciodată asemenea dimensiuni) și ignoră faptul că cel de-al doilea aspect nu reflectă nivelul de populare a țării (în lunga perioadă a subînregistrărilor de proporții ale contribuabilor). Alegația apare și în relatări ulterioare⁹² și, cu unele deosebiri, este

⁸⁷ L. Makkai, *Histoire de Transylvanie* (ung 1944), Paris, 1946, p. 276; Eugène/Jenő Berlász, *Seigneur hongrois – paysan roumain en Transylvanie*, în „Revue d'Histoire Comparée”, Paris, 24 (N.S. IV), 3–4, 1946, p. 245, 247; ș.a.

⁸⁸ L. Roman, *Les Transilvains en Valachie (XVIIIe – début du XIXe siècle)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XI, 5, 1972, p. 773–799; idem, *Locuitorii Bucovinei, 1774–1803*, în „Revista Istorică”, S.N., VI, 9–10, 1995, p. 816–818.

⁸⁹ Meteș, p. 134–140, 160–166, 187–203; L. Roman, *Așezarea statomică a românilor transilvăneni în Țara Românească (1739–1831)*, în „Studii. Revistă de Istorie”, 24, 5, 1971, p. 899–929.

⁹⁰ D. Ciurea, *Breviar de teoria istoriei*, în „Anuarul Instit. Ist. Arheol. «A.D. Xenopol»”, Iași, XVIII, 1981, p. 511.

⁹¹ Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhard sur la Valachie et la Moldavie*, publié par..., în „Revue Hist. du Sud-Est Européen”, XII, 4–6, 1935, p. 127–133.

⁹² Eadem, *Un raport frances despre Moldova (1828) al consulului Lagan...*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, IX, 1930, p. 158.

reformulată de M. Kogălniceanu și preluată de J. A. Vaillant, N. Bălcescu ș.a., în scopul incriminării situațiilor sociale, nefavorabile pentru segmentele defavorizate în veacul al XVIII-lea.

Teza a fost conjugată cu o veche și persistentă confuzie între *transhumanță* (practicată de unii păstori transilvăni) și *nomadism* (necunoscut poporului nostru în evul mediu și epoca modernă, pe teritoriul de la nord de Dunăre și între fluviu și mare). Românii ardeleni erau considerați „nomazi” de Dieta provinciei la 1744, de Joseph II în 1773, de Cancelaria aulică în 1777, de Rösler, consul general austriac la Rusciuk, în 1852 etc.⁹³. Ideea a fost preluată, din păcate, și de unii savanți români din trecut: în 1875, G. Bariț califica drept „nomazi” pe ciobanii veniți cu turmele la sud de Carpați; A.D. Xenopol exagera caracterul pastoral al vieții economice de altă dată a poporului român, care s-ar fi dus „din loc în loc cu turmele”; Ovid Densusianu scria despre „migrațiile lui pastorale” medievale⁹⁴. În mod necritic, așa cum s-a văzut, aserțiunea a trecut în unele studii ungare; ea și-a făcut simțită prezența și în literatura sovietică: dominația otomană este văzută în legătură cu „nimicirea în masă” a populației, cu „strămutarea în masă” în perioada atacurilor turco-tătare, a războaielor, a foametei ș.a.m.d.; „în momentul primejdiei, turmele erau gonite la loc apărut, iar celelalte erau supuse prădăciunii sau pârlolului”⁹⁵.

Repetatele afirmații cu referire la păstori români „nomazi” din munți, la elementele „rătăcitoare” etc. se întemeiază și pe *enorma exagerare a rolului transhumanței*. Cercetările au demonstrat însă că, în Țara Românească a secolelor XIV–XIX, s-a practicat o viață agricolă-pastorală-artizanală sedentară, deplasările turmelor fiind de amploare redusă; date statistice din 1838 dovedesc că oieritul reprezenta o ocupație importantă nu în zonele înalte, ci în câmpia munteană⁹⁶. În Transilvania, vitele erau posedate, în cea mai mare parte, de o minoritate, și aceia nu erau nomazi, ci țărani aserviți. Cu creșterea oilor se ocupa un număr restrâns de păcurari, și ei iobagi. În Transilvania, Partium și Banat, ca și în Țara Românească, media de oi și capre pe gospodărie se exprima prin cifre insignifiante; ea era mai mare în scaunele și districtele ardeleni, decât în comitate (deci secuii și sașii erau și ei nomazi?); importante turme de oi se creșteau pe domeniile nobiliare și orășenești;

⁹³ Ion Lupas, *Împăratul Iosif II și răscoala țeranilor din Transilvania*, în „Analele Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. III, t. XVI, 1935, p. 264, n. 2; L. Roman, *Les Transylvains en Valachie...*, p. 782.

⁹⁴ A.D. Xenopol, *Istoria românilor...*, II^a, 1986, p. 49; idem, X³, ed. I. Vlădescu, 1930, p. 131; P. Cancel, *Păstoritul la poporul român. Precizări etnografico-istorice cu prilejul apariției studiului d. O. Densusianu „Păstoritul la popoarele romanice”*, București, 1913; I. Donat, *La vie pastorale chez les Roumains et ses problèmes*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität”, ed. Paul Miron, Freiburg/München, I, 1973, p. 95.

⁹⁵ V. Ja. Grosul, *Reformy v Dunajskih knjažestvah i Rossija (20–30 gody XIX veka)*, Moskva, 1966, p. 91.

⁹⁶ I. Donat, *op. cit.*, p. 78–103.

oieritul intens se cultiva nu în Transilvania, ci în pusta Ungariei. Că nu poate fi vorba de o „invazie de populație păstorească” în secolul al XVIII-lea în Transilvania se vede și din evoluția efectivului oilor și caprelor în provincie: în timp ce la 1721 sunt înscrise 535 664, până la 1772 totalul lor abia se ridică la 605 290, marcând o creștere precară⁹⁷. În ciuda mării vechimi a transumanței ardeleni⁹⁸, în veacul al XIX-lea și timp de câteva sute de ani anteriori, ea este practică de un număr redus de sate statomice din părțile sudice ale Transilvaniei, cu o economie radical deosebită de a celei practicate de marea masă a satelor românești de aici⁹⁹. Totalul păstorilor ardeleni transumanți, pe principala lor direcție de deplasare (spre Muntenia, Dobrogea și Bulgaria de Nord-Est), a variat de la numai cca. 1 000 la 1696, la 11 100 suflete în 1792 și la aproximativ 14 000 în anul 1853, constituind o minoritate absolută în populația totală românească a Principatului (Tabel 1).

Tabel 1

Ciobanii ardeleni trecuți cu turmele la pășunat în Țara Românească, Dobrogea și Bulgaria de Nord-Est/ Les pâtres transylvains passés avec les troupeaux aux pâturages de Valachie, Dobroudja et Bulgarie de Nord-Est

Anul/Année	1696	1782	1786	1792	1828	1834	1850-51	1853
I Păstori/ Pâtres	1 000	5 000	–	11 100	–	9 800	–	14 000
II Românii în Principatul Transilvaniei/ Les Roumains Transylvains (personnes)	–	–	1 048 416	–	A 1 125 134/ B 1 167 500	–	1 293 514	–

SURSE: I L. Roman, *Les Transylvains en Valachie (XVIIIe siècle – début du XIXe siècle)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XI, 5, 1972, p. 778–782.

II 1786: Z. Păclișanu, *Statistique des Roumains de Transylvanie au XVIIIe siècle*, în „Revue de Transylvanie”, I, 2, 1934, p. 209–210 (evaluare).

1828 A: Eugen Greuceanu (Glück), *Eparhia Ardealului în lumina statisticilor oficiale contemporane (1828–1866)*, în „Mitropolia Ardealului”, 35, 5, 1990, p. 107 (ortodocși și uniți; fără granița militară). B. Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania, 1690–1847*, Edit. Univers Enciclopedic, București, 1995, nr. 3836; p. 696–697, Anexa 7.

1850–1851: „Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik”, Wien, IV, 2, 1855, p. 10.

Ideile menționate – preluate așadar necritic din izvoare *nesigure* – nu sunt însă adevărate de ansamblul informației *sigure* a vremii, așa cum o arată studierea migrației externe de către istoriografia românească. Aceasta reiese și în mod direct,

⁹⁷ D. Prodan, *Transilvania și iar Transilvania...*, p. 63–75, 130–139, 186–187.

⁹⁸ L. Roman, *Testamentul istoricului...*, p. 1207–1208.

⁹⁹ I. Donat, *op. cit.*, p. 97.

din cercetarea unor surse contemporane, *serioase și ponderate* referitoare la Muntenia și Moldova¹⁰⁰, care nu menționează masive refugieri și reveniri ale țăranilor. Unul dintre izvoare, bine informat asupra situației din Țara Românească și din străinătate, relatează cu multă grijă fenomene de mobilitate spațială în perioada 1768–1810, dar lasă foarte clar a se deduce că, în momente politico-militare critice, are loc o relativ însemnată migrație externă *vremelnică* și aceea în mică măsură sătească¹⁰¹; se adaugă, desigur, și treceri peste hotare, urmate de o așezare statornică acolo, dar numai în limite reduse.

Concluziile ni se înfățișează astfel cu toată limpezimea:

1) Verancsics (post 1549) afirmă indubitabil că românii transilvăneni „îi ajung ușor la număr” pe secui, unguri și sași laolaltă luați; numeroase izvoare demonstrează că populația majoritară a Principatului în secolele XVI–XVIII erau românii, așa cum fusese dealtminteri și-n epoca precedentă. Scrisoarea din 1643 a lui Vasile Lupu n-are semnificații demografice, ea consemnând – ca și Ferenc Forgách cu câteva decenii mai înainte – că feudele moldo-muntene de dincolo de munți ajunseseră a cuprinde *plus quam tertia ... pars* din întinderea Transilvaniei. Prin urmare, încercările de a utiliza aceste două surse în scopul construirii unei serii statistice, ce-ar proba augmentarea treptată însemnată a cotei părți a românilor în populația totală ardeleană, se dovedesc nerealiste.

2) Alte patru izvoare – un raport din 1602, cartea lui del Chiaro, ca și două documente austriece din 1776 și, respectiv, anii 1780 – nu mărturisesc o „imigrație masivă” românească în interiorul arcului carpatic, ci au o cu totul altă relevanță.

3) Trecerile moldo-muntenilor în Ardeal, în vederea așezării lor definitive acolo, au fost puține, în grupuri restrânse ori în mod individual, principalul sens al transmigrației fiind, în general în veacurile XIII–XX, dinspre teritoriul încins de brăul montan spre provinciile românești exterioare. Sunt semnificative și împrejurările în care două sate muntene, Pripoare și Boia, aflate în apropierea hotarului transilvan, vor să se așeze dincolo de acesta în 1795. Motivația lor este elocventă: deși slăbite de foamete și apoi de epidemia de pestă, asupra lor domnia a aruncat grele dări. Încercarea de a trece peste munți este însă interzisă de străjile austriece, sub pretextul că ar putea răspândi ciurma în provinciile stăpânite de Curtea din Viena¹⁰². Altfel spus, nici când se manifestă voința unei reale imigrări relativ însemnate, ea nu se poate realiza.

¹⁰⁰ M. Cantacuzino, *Istoria politică și geografică a Țerei Românești...*, ed. G. Sion, București, 1863, Cap. 16, 30–32, 37; idem, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902; Th. Thornton, *État actuel de la Turquie...*, II, Paris, 1812, p. 433–517; D. Fotino, *Istoria generală a Daciei...*, II, ed. G. Sion, București, 1859, p. 154–257; W. Wilkinson, *Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1821; etc.

¹⁰¹ C. Erbiceanu, *Istoria mitropoliei Moldaviei și Sucevei...*, București, 1888, p. 497–539.

¹⁰² Hurmuzachi, S.N., I, 1962, nr. 374 (26 iulie 1795); idem, XV, 2, 1913, nr. 3444 (12 august 1795); L. Roman, *Epidemiile în context social: Țara Românească (1739–1831)*, în *Momente din trecutul medicinei...*, 1983, p. 169–170.

4) Analiza operată asupra unor izvoare, despre care se credea că ar adevăra „continue imigrări” românești în teritoriul intramontan, ne-a pus, din contra, în fața unor transmigrații transilvane seculare, din care am fost nevoiți să detaliam pe cele spre Moldova, Țara Românească, Banat și comitatele vestice de pe la 1600, precum și cele începute poate în 1689 și desfășurate cel puțin până la 1699¹⁰³. Tratarea acestui important și îndelungat proces istoric, cu ample reverberări asupra istoriei românești, este o *rara avis* în publicațiile străine; ne bucură de aceea faptul că transmigrațiile temporare și definitive, românești și secuiești, la est și sud de Carpați, sunt tratate cu seriozitate, într-un frumos capitol dedicat populației și economiei Transilvaniei în anii 1850–1914, în care paginile închinat analizei demografice a perioadei se dovedesc solid construite, pe baza recensămintelor și a statisticii mișcării populației¹⁰⁴.

5) Dându-se adevărului istoric locul ce i se cuvine, în ultima vreme au mai apărut și alte fenomene notabile în literatura ungară. Ce-i drept, în unele studii mai circulă încă vechi dogme nerealiste; mai important decât orice este totuși faptul că o serie de analize de profunzime conduc tot mai stăruitor către concluzii de altă factură, în mai mare concordanță cu procesele istorice. Amintim câteva din ele, specifice domeniului care ne preocupă:

a) Pe o bază relativ satisfăcătoare, s-a conchis că populația Regatului ungar, către anii 1494–1495, însuma 3,5–4 milioane oameni¹⁰⁵. În 1963 se considera încă, în mod tradițional, că după bătălia de la Mohács (1526) a intervenit „depopularea” țării, motiv pentru care – cu referire la sfârșitul veacului al XVI-lea – se evalua la 2,5 mil. totalul locuitorilor în cele trei zone, constituite pe teritoriul aflat anterior sub stăpânirea coroanei (Ungaria de Sus/regală/sub dominație habsburgică; Ungaria de Jos/sub administrație otomană; Principatul Transilvaniei); către finele secolului al XVII-lea, nivelul de populare ar fi atins cam 3 mil. de suflete¹⁰⁶. S-a ajuns însă treptat la noi concluzii asupra proceselor demografice, petrecute atât în Ungaria de Sus, cât și în regiunile dominate de Poartă, ceea ce a impus revizuire spectaculoasă. În provinciile cândva dependente de Ungaria, la sfârșitul veacului al XVI-lea s-au estimat întâi 2,75–3,0 mil. indivizi¹⁰⁷; un studiu de mare seriozitate a ajuns apoi la concluzia că în perioada 1568–1580 cuantumul demic se ridica la aproximativ 3,5 mil.¹⁰⁸; el a fost chiar estimat la 4,0–4,5 mil. persoane pe la anul 1598¹⁰⁹. Ideea „depoulării” este deci tot mai mult abandonată.

¹⁰³ Sup.: n. 39 și 75.

¹⁰⁴ Z. Szász, în *Hist. Trans.*, p. 526–564.

¹⁰⁵ I. Szabó, în *Magyarország történeti demográfiája...*, ed. J. Kovacsics, Budapest, 1963, p. 68–98. Toate datele care urmează nu includ Croația-Slavonia.

¹⁰⁶ I. Bakács, *ibidem*, p. 115–142.

¹⁰⁷ Zoltán Dávid, *Number of Houses and Population in Hungarian Sources from the 16th through 18th Centuries*, în „Történeti Statisztikai Közlemények”, Budapest, II, 3–4, 1958, p. 74–94, 184–185 (ung, rez. engl.).

¹⁰⁸ Geza Dávid, *Demographische Veränderungen in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft*, în „Acta Historica Acad. Scient. Hungaricae”, Budapest, 34, 1, 1988, p. 81–86.

¹⁰⁹ Vera Zimányi, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526–1650)*, Budapest, 1987, p. 10–17.

b) Cercetările efectuate de-a lungul deceniilor au permis contestarea aprecierii lui Ignác Acsády (1896) asupra sumei locuitorilor amintitelor regiuni către anul 1720 (2, 58 mil. suflete); nivelul a fost tot mai mult ridicat, până s-a ajuns la cifra de 4,1–4,2 mil., propunându-se altfel spus date tot mai apropiate de realitate și micșorându-se treptat-treptat ponderea imigrațiilor intervenite în veacul al XVIII-lea în teritoriile dependente de Ungaria. Concluzia se dovedește de mare interes și pentru noi: începe a se profila nevoia înlocuirii „imigrării masive” românești în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și câmpia Tisei în cursul secolului al XVIII-lea, prin care teoria Acsády-Jancsó vroia să explice o cifră a populației la 1784–1787, incomparabil mai mare față de cea a numărătorilor de la începutul veacului; și anume nevoia înlocuirii explicației „imigraționiste” cu stabilirea cauzelor adevărate ale rezultatelor reduse ale înregistrării locuitorilor în anii '10–'20 ai aceluși veac: caracterul deficitar al statisticilor de populație¹¹⁰ (Tabel 2).

Tabel 2

Recente evaluări ale populației totale a teritoriilor dependente de Ungaria, 1494–1787/*Estimations récentes du niveau de peuplement des territoires dépendants de la Hongrie*

Anul/Année	1494–95	1568–80	1598	1720	1786–87
Milioane persoane	3,5–4,0	3,5	4,0–4,5	4,1–4,2	A 8,398/B 8,152

* Exclusiv Croația-Slavonia

SURSE 1786–87 A: J. Kovacsics, *Les immigrés et les émigrés de Hongrie (1720–1915)*, în „Population”, Paris, 31, 4–5, 1976, p. 976. B: calcul L.R.

Celelalte: în text (n. 105–110).

NOTE: ¹ Valoarea acestei serii statistice se vedește sub două aspecte:

a) ea respinge vechea teză a „depopulării”, ce-ar fi intervenit cu începerea din prima jumătate a secolului al XVI-lea, odată cu prăbușirea Regatului ungar și scindarea teritoriului în trei entități distincte;

b) ridicându-se mult nivelul populației la 1720, se neagă în bună măsură exagerările precedente, cu referire la imigrările derulate în veacul al XVIII-lea.

² Modelul unei populații aproape staționare între 1598 și 1720 ni se pare totuși îndoielnic. În orice caz, cifra stabilită pentru anul 1720 – la care s-a ajuns printr-un calcul retrospectiv, aplicat rezultatelor conscripției din 1784–1787 și luându-se în considerare o rată anuală de 1,0% – se constituie într-o subevaluare a populației totale; ca urmare, se supradimensionează încă atât imigrația, cât și creșterea naturală în cursul veacului al XVIII-lea.

c) Cota parte a ungarofonilor în provinciile supuse coroanei ungare ar fi sporit, conform estimărilor și datelor oficiale, de la 39,01% în 1787, la 54,43% în 1910 (Tabel 3). Numeroși oameni de știință din diferite țări au subliniat adesea că secretul acestei creșteri incredibile se găsește în politica de asimilare forțată și în abuzurile statistice. Acum în urmă, cercetători probi din Ungaria au pus în lumină excesele ce urmăreau într-adevăr, la recensămintele din 1900 și 1910, ridicarea

¹¹⁰ L. Roman, *Testamentul istoricului...*, p. 1207 (și n. 9).

proporției maghiarilor în Transilvania, ca și-n alte provincii; după mărturiile conducătorilor Biroului Central de Statistică de la Budapesta, în multe așezări unde coabitau oameni de diferite naționalități, unui număr semnificativ de locuitori bilingvi li s-a declarat de către recenzori ungara ca fiind limbajul uzual, în ciuda apartenenței lor la alte etnii; acestor denaturări, oficiul de statistică se străduia a le aduce corecții¹¹¹.

Tabel 3

Proportia ungarilor^a în populația provinciilor supuse coroanei ungare, 1787–1910^b/Proportion des hungarophones dans la population des provinces soumises à la couronne hongroise

Anul/Année	1787	1850	1869	1880	1890	1900	1910
%	39,01 ^c	41,65	45,44 ^c	46,57	48,53	51,36	54,43

^a Cei care mărturiseau că vorbesc mai bine limba ungară. ^b Exclusiv Croația-Slavonia. ^c Estimări.

SURSA: Gyula Barsy, *Populația Ungariei după așezarea ungarilor în țară*, în „Magyar Statisztikai Szemle”, nr. 4, 1938, p. 346 (ung; apud Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei (1945)*, ed. M.D. Drecin, Margareta Susana Spănu, Brașov, 1995², p. 296). Ulterior, Zoltán Dávid a apreciat – cu referire la anul 1787 – un procentaj de 41,72 (apud Pierre Chaunu, *Civilizația Europei în secolul luminilor (1771)*, I, ed. Irina Mavrodin, București, Edit. Meridiane, 1986, p. 167).

Sunt tot atâtea semne că adevărurile științei se impun, mai devreme ori mai târziu, dar irezistibil. Salutăm cu toată căldura un asemenea fenomen.

LES ROUMAINS DE TRANSYLVANIE AUX XVIe–XVIIIe SIÈCLES: UNE APPROCHE DÉMOHISTORIQUE

Résumé

I. Acsády et B. Jancsó (1896–1900) et leurs nombreux adeptes ont soutenu longuement une «immigration» massive des Moldo-Valaques, pendant plusieurs siècles et surtout au XVIIIe (notes 2–5), théorie souvent réfutée par beaucoup de scientifiques roumains et étrangers. On analyse six sources utilisées les derniers temps aussi pour accréditer la thèse.

1 Un texte de Verancsics (post 1549) a été interprété comme suit: les Roumains de Transylvanie égalaient par leur nombre chacune des trois nations privilégiées (Széklers, Saxons, Hongrois). Or son vrai sens est que les Roumains étaient au moins aussi nombreux que les trois *nationes* prises ensemble.

2 Un rapport du commissaire impérial Geizkofler (1602) a été considéré comme preuve de «l'immigration» des Principautés Roumaines extracarpatiques le dernier tiers du XVIe siècle durant. Le contexte historique démontre pourtant qu'on

¹¹¹ Z. Szász, in *Hist.Trans.*, p. 532; László Katus, *Multinational Hungary in the Light of Statistics*, in *Études Historiques Hongroises*, vol. 2, Budapest, 1990, p. 112.

a affaire à d'amples flux de mobilité spatiale interne transylvains à la charnière des XVIe et XVIIe siècles.

3 Une lettre du prince moldave Vasile Lupu (1643) a été toujours appréciée – par les historiens roumains autant que ceux hongrois – en qualité de source démographique (les Roumains auraient été plus d'un tiers des habitants de Transylvanie). On prouve que la source se rapporte en réalité aux possessions antérieures des princes moldo-valaques à l'intérieur des Carpates; plus d'un tiers du territoire.

4 Un passage du livre de A.M. del Chiaro (1718), ex-secrétaire du prince valaque Constantin Brâncoveanu, semblait suggérer une «immigration» des Valaques en Transylvanie au fil de l'histoire. Le texte a toutefois une signification non démographique, mais politique, soutenant discrètement l'action du voïvode de protéger les Roumains d'outre monts dans les difficiles conditions créées par l'occupation habsbourgeoise à la fin du XVIIe siècle.

5 et 6 Deux documents autrichiens (de 1776 et vers 1780) auraient affirmé des allées et venues périodiques des Moldo-Valaques en et de Transylvanie. Au vrai dire les sources citées s'en réfèrent: à une immigration temporaire en Transylvanie des groupes de boyards et de commerçants pendant l'occupation militaire russe des deux Principautés (1769–1774); aux déplacements ici des Transylvains de différents segments sociaux pour des besoins professionnels; à la massive transmigration définitive des paysans transylvains, réfugiés de leurs foyers à cause de multiples formes d'oppression.

Les dernières décennies dans l'historiographie hongroise se font jour de nouvelles tendances (notes 102–111; Tableau 2), ce qu'on salue avec chaleur. Quelques-unes d'elles annoncent l'abandon futur de l'allégation d'une «immigration» démesurée au XVIIIe siècle sur le territoire du Royaume de la Hongrie, y compris des Roumains en Transylvanie.

STUDII DOCUMENTARE

POSESIUNI ALE DOMNULUI PETRU RAREȘ AL MOLDOVEI ÎN TRANSILVANIA: CETATEA ALMAȘ

ELENA MUSCĂ

Printre posesiunile din Transilvania ale domnilor din Țara Românească și Moldova se numără și domeniile lui Petru Rareș: Cetatea de Baltă, Ciceul, Ungurașul, Bistrița, Valea Rodnei. Acestea sunt domeniile sale amintite în mod obișnuit de istoriografie. În perioada celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș (1541–1546), între anii 1545–1546, printre posesiunile Moldovei în Transilvania se afla și cetatea Almaș cu domeniul ei, din actualul județ Sălaj.

Cetatea Almaș a avut un domeniu relativ redus, în comparație cu domeniile altor cetăți din Transilvania. Acesta cuprindea, cu unele oscilații, un număr de 14 sate. În secolul al XV-lea datele despre satele respective și conducătorii lor sunt mai numeroase și mai precise. Încercarea de a reconstitui întinderea domeniului Almaș și de a stabili care erau obligațiile și, în general, cum se desfășura viața pe cuprinsul domeniului, s-a izbit de lipsa informației care ar fi reieșit dacă domeniul ar fi fost hotărnicit cum trebuie în secolele XII–XIII și hotarele ar fi fost înscrise cu precizie în documente. Sursele bibliografice la care am avut deocamdată acces pomenesc existența celor 14 sate din cuprinsul domeniului cetății Almaș, fără a preciza care sunt acestea. Nu se pomeneste denumirea acestor sate nici chiar în documentul care atestă faptul că în anul 1545, cetatea împreună cu domeniul au fost trecute în posesia domnului moldovean Petru Rareș. Există mai multe informații, deși incomplete, referitoare la o perioadă mai târzie, respectiv pentru începutul secolului al XVII-lea. Deocamdată, pentru a se înțelege mai bine mecanismul datorită căruia cetatea sălăjeană a ajuns în jurisdicție moldovenească și sub directa posesiune a domnului Rareș, consider că sunt necesare câteva informații despre Sălajul medieval, despre cetatea și domeniul în discuție.

Comitatele sălăjene sunt așezate în zona de trecere dintre Transilvania intracarpatică și Câmpia de Vest, fiind o poartă de intrare aflată în calea diferitelor armate care au traversat Munții Apuseni dintr-o parte în alta. Prin această poartă, supranumită Poarta Meseșană, trecea și drumul sării, care venea dinspre ocele de sare de la Dej și se îndrepta spre Sălacea (în Bihor), unde existau depozite mari de sare. Odată cu vămuirea sării sau cu alte evenimente locale, documentele medievale fac referiri în primă mențiune la următoarele mănăstiri: Sf. Margareta din Meseș, atestată în anul 1167; mănăstirea de pe Someș, atestată în 1189, ambele neidentificate încă pe teren, și mănăstirea benedictină din Almaș, atestată documentar în anul 1239. Mănăstirea aceasta din Almaș a ordinului Sf. Benedict a fost prădată și distrusă de către armata tătară în drum spre Ungaria¹.

Județul Sălaj de astăzi, amintit uneori în epoca medievală ca Țara Silvaniei, a cunoscut printre primele ocupația ungară, urmată de consecințele firești pentru așezările de aici, rezultate de pe urma unui asemenea fenomen istoric: schimbări în viața socială, economică și politică. Din motive de apărare a trecătorii din Munții Meseș precum și pentru apărarea întregului ținut, au apărut fortificațiile medievale care au polarizat întreaga activitate umană din zona respectivă. Acestea au avut un rol complex: economic, politic, social și, nu în ultimul rând, un rol militar. Înfrângerea autohtonilor tribali, ca și a tătarilor și pecenegilor, a creat condițiile prielnice pentru înaintarea statului ungar în interiorul Transilvaniei, pentru ocuparea metodică a spațiului transilvan și organizarea sistematică a

¹ D.I.R., Seria C, vol. I, 1951, doc. 265, p. 316.

localităților. Din punct de vedere militar, pentru a-și păstra cuceririle, în aceste teritorii ocupate ungurii au refăcut întăriturile vechi („gradurile” = castele), au ridicat altele noi acolo unde nu existau și au construit multe mănăstiri fortificate, aparținând unor diferite ordine catolice, îndeosebi ordine războinice. În acest mod s-a construit și mănăstirea de pe Valea Almașului. Despre aceasta se amintește, așa cum am menționat deja, într-un act din anul 1239, 11 februarie, act emis la Roma de cancelaria pontificală și semnat de însuși papa Grigore al IX-lea. Prin acest act, papa dă ordin prelaților din Transilvania să-i repună în drepturi pe călugării de la Mănăstirea Almașului. În primăvara anului 1241, după ce a ocupat principalele așezări din nordul Transilvaniei, armata tătară a distrus Mănăstirea Almaș, care nu s-a mai refăcut².

Cetatea și domeniul Almaș sunt amintite imediat după trecerea tătarilor de ținuturile sălăjene. La 21 ianuarie 1249 este atestată moșia de la Almaș, care este dată de către regele Bela al IV-lea în posesia judei curții regale, Paul, jude care provenea din comitatul Zala din Ungaria, drept recompensă pentru meritele sale în luptele împotriva tătarilor. Odată cu aceasta, comitele Paul mai primește în dar și alte moșii din comitatul Solnoc: pe lângă Almaș, primește și moșia Fildu, iar în comitatul Crasna devine stăpânul domeniilor Zăuan, Nușfalău și Valcău³. În calitate de jude al curții regale, Paul face tot posibilul să fortifice teritoriile din Transilvania pe care le-a primit în administrație, pentru a stăvili expansiunea tătară și cea turcească de mai târziu. În acest scop a re consolidat cetățile existente și a construit cetăți noi acolo unde a fost necesar, fortificate temeinic să fie corespunzătoare tacticii de luptă contemporane. Printre acestea se numără și cetatea Almașului, punct de bază pe drumul din lunca Văii Almașului. Pentru recompensarea meritelor sale pe câmpul de luptă, Paul a primit, de fapt, 16 moșii în părțile bihorene și în cele ale Someșului, inclusiv domeniul Almaș. Din ordinul acestui nou stăpân s-a construit aici o cetate din piatră, care va juca un rol adeseori important în istoria Transilvaniei⁴. La început s-a construit un donjon, care există și astăzi, înconjurat cu un val de pământ și un șanț, așa cum s-au construit atâtea altele în Transilvania secolului al XIII-lea⁵. Donjonul a fost amplasat pe un vârf de deal iar valul de pământ care-l înconjură era lat, formând o incintă de protecție în formă de potcoavă⁶.

Judele Paul de Zala deține moșia Almașului până în anul 1278, an în care moșia a fost trecută, împreună cu cetatea, în patrimoniul coroanei regale. Acest fapt a avut loc în timpul frământărilor determinate de luptele interne pentru tronul regatului Ungariei, datorită împărțirii țării între „regele cel bătrân” Bela, și Ștefan, „regele cel tânăr”. În acest interval de timp, cetatea și domeniul Almașului au rămas între domeniile coroanei aproape un secol⁷. Administrator al domeniului și guvernator al cetății a fost numit în această perioadă dregătorul Dezideriu (Dezso), care s-a bucurat de toate prerogativele funcției sale în tot ținutul Almașului: strângea dările, întreținea armata din teritoriu, judeca împricinății, cu alte cuvinte, era un dregător regal în exercițiu, probabil și un bun militar⁸. În timpul guvernării lui Dezideriu, cetatea s-a întărit, el însuși fiind cel care a condus direct lucrările de consolidare, fapt care a rămas în istoria orală locală. Localnicii au denumit cetatea, chiar și mult mai târziu după aceste evenimente, „Dezsofalwa”, adică „cetatea lui Dezso”, iar în unele acte apare și satul cu această denumire. Acest fenomen este perfect explicabil, deoarece primul stăpân al Almașului și totodată lociitorul cetății, judele Paul, în calitate de înalt funcționar regal, nu a avut contacte directe cu localnicii. Dezideriu, în schimb, a condus personal lucrările de consolidare, așa cum am mai pomenit, rămânând astfel în memoria colectivă locală.

² Ibidem, doc. 209, p. 337.

³ Petri Mor, *Szilagyi varmegye monographiaja*, vol. II, Budapesta, 1901, p. 29.

⁴ V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1968, p. 258, nota 2.

⁵ Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 30.

⁶ Ibidem.

⁷ Petri Mor, *op. cit.*

⁸ Ibidem.

Este posibil ca satul Almaș să fie mai vechi decât mănăstirea atestată în anul 1239 și chiar mai vechi decât cetatea, dar atestarea sa documentară este mai târzie decât a acestora și se referă la cuantumul dării față de biserica catolică. În socotelile dijmii ținute de către Episcopia de Oradea apare menționat satul *Almaș-munestura* între anii 1291–1294. Începând cu aceste date, satul este frecvent consemnat în documente cu numele de *Almaș*: între 1335–1337 apare *sacerdos de villa Almaș*; în 1370 este amintit *castrum Almaș*; în 1459 – *castellani castri de Almaș Wara*; în 1470 – *oppidum Almaș*; în 1594 – *Nagi Almaș*; în 1854 – *Almaș*⁹.

Așezat pe un drum important, care lega orașul Cluj de ținuturile sălăjene, fiind și în imediata vecinătate a cetății care îi oferea sprijin și protecție, satul s-a dezvoltat bine din punct de vedere economic, astfel că în anul 1470 a devenit târg (*oppidum*). Prin urmare, era o așezare mai mare decât altele și avea un caracter agro-meșterugăresc și negustoresc. A fost organizat aici și un punct de vamă, menționat pentru prima dată în anul 1377, vamă care aducea cetății venituri importante.

Almașul a rămas în continuare în proprietatea statului până când, în anul 1370, regele Ludovic I al Ungariei a donat cetatea, împreună cu domeniul, nobilului Bebek Gyorgy, trezorier al reginei. Cetatea și domeniul vor rămâne aproape un secol în posesia acestei familii¹⁰. După ce urmașii în linie bărbătească ai familiei Bebek s-au stins, cetatea a redevenit proprietate regală¹¹. În anul 1470, odată cu ridicarea localității la rangul de „*oppidum*”, regele Ungariei, Mathias Corvin, a dăruit cetatea Almașului voievodului Transilvaniei, Janos Pongracz, care făcea parte din familia regală¹². Istoria descendenților masculini ai familiei se repetă; după stingerea ultimului barbat Pongracz, cetatea revine în domeniile regale.

În primii ani ai secolului al XVI-lea, regele Vladislav al II-lea cedează cetatea Almaș fiului lui Mathias Corvin, în schimbul unei mari sume de bani¹³. După moartea fără urmași a lui Ioan Corvin, cetatea a cunoscut mai mulți stăpâni, ajungând în cele din urmă în proprietatea lui Emeric Balassa, voievod al Transilvaniei, făcând parte din dota soției sale.

Este bine cunoscut faptul că după bătălia de la Mohács din anul 1526 și transformarea unei părți a Ungariei în Pașalâcul de la Buda, în Ungaria au început luptele pentru coroană între regele Ferdinand de Habsburg și Ioan Zapolya, voievod al Transilvaniei. Bătăliile se terminau cu rezultate schimbătoare, întrucât forțele combatanților erau insuficiente iar cei doi adversari erau angajați și pe alte fronturi. În această situație, sistemul alianțelor era hotărâtor și, în plus, fiecare combatant a încercat să-și asigure dominația asupra Transilvaniei cu ajutorul domnului Moldovei, Petru Rareș. În prima fază, domnitorul Petru Rareș s-a orientat spre Ferdinand, ca mai târziu să-și schimbe orientarea către Zapolya. Din acest moment, Rareș a jucat rolul hotărâtor în desfășurarea evenimentelor care au urmat în Transilvania, vrând să înlăture rezistența partizanilor lui Ferdinand și să i se recunoască lui, domnului moldovean, posesiunile din Transilvania: Cetatea de Baltă cu domeniul ei și Cetatea cu domeniul Ciceului, acesta cuprinzând 60 de sate. Ambele cetăți au fost în stăpânirea domnilor moldoveni din perioadele anterioare. Petru Rareș dorea să mai primească următoarele domenii: Ungurașul cu 34 de sate, Bistrița cu 23 de sate și Valea Rodnei cu 23 de sate, cu mine de aur și de argint, toate posesiuni de mare importanță economică¹⁴.

Între anii 1529–1530, Petru Rareș a izbutit să rezolve aceste probleme. Până la sfârșitul anului 1529 a fost atins și scopul politic al intervenției sale armate: Zapolya a rămas voievodul Transilvaniei. În această calitate, drept recunoștință pentru contribuția lui Petru Rareș la bătălia de la Feldioara din

⁹ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1967, p. 31.

¹⁰ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Comitatul Solnoc-Dăbâca, Urbariul domeniului Almaș – 5 ian. 1677.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 629–640.

1529, și prin tratativele de la Bistrița, i-au fost trecute în stăpânire domnitorului Moldovei posesiunile din Transilvania pe care le dorise.

În toată această perioadă, sultanul Soliman încerca prin toate mijloacele să mărească influența turcească asupra țărilor române. Și în această direcție a fost hotărâtoare influența lui Rareș, care a trimis trupe moldovene conduse de vornicul Huru și i-a înfrânt pe turci. Victoriile lui Petru Rareș au contribuit, așa cum am mai arătat mai sus, la înlăturarea partizanilor din Transilvania ai lui Ferdinand, în lupta pentru tronul Ungariei, astfel că în anul 1536 mai rămăsese numai orașul Sibiu care rezista împotriva lui Zapolya. În 1538 Soliman a pornit o mare expediție de pedepsire împotriva lui Petru Rareș, care a fost nevoit să se refugieze în cetatea Ciceului. În acest timp, în atmosfera de frământări și anarhie feudală din Transilvania, voievodul Ștefan Mailath și nobilul Emeric Balassa, acesta din urmă fiind proprietarul cetății Almaș, au căutat să răstoarne partida lui Zapolya, să preia puterea și să transforme Transilvania în principat autonom. În ce privește soarta regatului Ungariei, Mailath se orientase spre Ferdinand ca rege iar Balassa spre regele Ioan Sigismund. Ajuns în cele din urmă într-o izolare completă prin pierderea bătăliei, Mailath s-a închis între zidurile cetății Făgărașului, hotărât să reziste atât turcilor, cât și asediului trupelor lui Petru Rareș care au venit să-l prindă¹⁵. Am făcut acest excurs în perioada respectivă cu scopul de a reaminti cititorilor, selectiv, câteva evenimente și personalități care s-au legat de istoria cetății sălăjene Almaș.

Cetatea Almaș era proprietatea lui Emeric Balassa, partizan al regelui Sigismund, devenind ținta voievodului Ioan Zapolya, care urmărea să o cucerească pe cont propriu. Prin urmare, în anul 1540 cetatea a fost asediată de trupele lui Ioan Zapolya, conduse de Torok Balint și Petrovici Balint. Garnizoana cetății nu a putut face față asediului și s-a predat. Cetatea Almaș a ajuns din nou în rândul domeniilor regale, de unde trece în posesia lui Rareș. Așa cum s-a văzut până acum, domnul Petru Rareș al Moldovei a avut întinse domenii în Transilvania, iar în timpul celei de-a doua domnii a căutat să-și recâștige posesiunile pierdute și să adauge altele noi. În acest mod, în anul 1545, cetatea și domeniul Almașului din județul Sălaj de astăzi au intrat în stăpânirea „magnifici Petri Waivodae Moldaviensis”, prin intermediul unui schimb de moșii cu doi nobili ardeleni¹⁶. Această dominație a domnului moldovean ține doar până în anul 1546, când Petru Rareș a murit. Sfârșitul său a însemnat și sfârșitul stăpânirii moldovene asupra cetății Almaș și a domeniului său.

După moartea lui Ioan Zapolya și constituirea Principatului autonom al Transilvaniei în 1541, habsburgii au dorit să-și extindă stăpânirea asupra Transilvaniei. În acest scop s-a organizat o expediție militară, camuflată. În anul 1551, generalul imperial austriac Castaldo a venit în Transilvania în fruntea trupelor sale, pentru a asista la evenimentele legate de abdicarea reginei Isabella. În drumul său către Cluj, Castaldo asediază cetatea Almaș, însă garnizoana cetății nu s-a predat¹⁷. Regina Isabella a abdicat și a fost obligată să renunțe la posesiunile regale. Prin aceasta, cetatea Almaș a ajuns în posesia austrieșilor, care au păstrat-o doar până în 1556. În urma repetatelor asedieri și distrugerii practicate asupra cetății, la sfârșitul secolului al XVI-lea deja era în stare de ruină. În anul 1594, principele Sigismund Bathory a dăruit domeniul Almaș, împreună cu o parte din satele aparținând de cetate, nobilului Csaki, care a reconstruit cetatea. În perioada domniei lui Mihai Viteazul, Csaki Istvan a ajuns comandant al armatei nobililor transilvăneni care au luptat împotriva lui Mihai. În timpul ostilităților dintre Bathorești și generalul Basta, acesta a înaintat în anul 1602 până lângă cetatea Almașului, pe care a asediat-o. Garnizoana cetății s-a predat fără luptă, condiționat. Generalul Basta a ordonat incendierea cetății, care a fost apoi dărâmată¹⁸.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, p. 35–36.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Petri Mor, *op. cit.*, vol. I, Budapesta, 1901, p. 13.

Mai multe informații despre domeniul cetății, deși incomplete, există dintr-o perioadă mai târzie, respectiv din anul 1607. Petri Mor consemnează în lucrarea sa monografică faptul că, în 1607, Mindszenti Benedek și soția sa Banfi Anna, care locuiau de fapt în cetatea Dăbâca, au trimis o cerere destinată soției lui Prepostvari Zsigmond, Kata, prin care revendicau cetatea Almaș cu domeniul său, în care erau cuprinse și câteva localități de sub Meseș. În cererea respectivă sunt solicitate următoarele sate ca aparținând domeniului cetății Almaș: Răstoțul Deșert, Buciumi, Balan, Gâlgău, Tihău, Chechiș, Popteleac, Baica, etc.¹⁹. Cererea familiei Mindszenti nu a fost rezolvată favorabil, întrucât avocatul doamnei Szechi Kata a dat un răspuns negativ²⁰.

La începutul secolului al XVII-lea, turcii au început să se retragă din Ardeal, nu fără a comite distrugerii. În retragere, au trecut și pe Valea Almașului și au incendiat Almașul și alte comune. Din timpul domniei lui Gheorghe Rakoczi al II-lea cetatea Almaș a intrat în declin, într-o stare de continuă degradare și nu a mai fost niciodată vreodată încercare de refacere (1662). În anul 1806, din materialul rezultat de la cetatea în ruină, nobilul Csaky și-a construit grajdurile pentru cai lângă conacul din sat. La mijlocul secolului trecut, Kovari Laszlo a mai văzut în picioare doar bastionul de apus al cetății, cel care s-a păstrat până astăzi²¹. Fațada arată că zidurile erau masive, cu o grosime la bază de 3,80–4,00 m, iar la parter ajung la grosimea de 1 m²².

Se cunosc date despre situația iobagilor de pe domeniul Almaș din urbaniul întocmit la 15 ianuarie 1677. Sunt menționate aici 24 familii de iobagi, un număr de iobagi fugiți și sesiile (delnițele) pustii, rămase în urma repetatelor părăsiri ale zonei de către iobagi. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mulți iobagi din comitatele sălăjene și-au părăsit așezările din cauza jafurilor armatelor turcești staționate în Pașalâcul de la Oradea. În secolul al XVIII-lea, în Conscripția din 1786 a comitatului Crasna, sunt menționate în Almaș un număr de 89 case cu 514 locuitori, constituiți în 101 familii. Structura socială era următoarea: un preot, 29 țărani, 24 moștenitori (țărani și orașeni), 86 jeleri, 2 militari lăsați la vatră și alte 9 persoane de alte categorii sociale decât cele enumerate mai sus²³. Istoria cetății Almaș consemnează pentru anii următori un șir de proprietari și mai multe evenimente: a fost asediată, incendiată, dărâmată și s-au făcut chiar și încercări de reconstrucție. În cele din urmă, în anul 1662 a fost asediată de turci și cucerită, iar zidurile au fost dărâmate și nu au mai fost refăcute. Astăzi, la Almaș mai stau drept mărturie ale vremurilor bune de altădată ale cetății noastre doar urmele șanțurilor și donjoanelor în ruină. Satul Almaș nu este situat pe un traseu turistic și nu este vizitat, deși sunt căi bune de acces până acolo.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ L. Kovary, *Erdely regisegei*, vol. I, p. 184.

²² Măsurătorile noastre.

²³ E. Wagner, *Populația Sălajului la sfârșitul sec. al XVIII-lea*, în Acta MP, t. VI, 1982, p. 183.

CUVINTE ROMÂNEȘTI ÎN ACTE NEROMÂNEȘTI

VASILE V. MUNTEAN

Prezentul microstudiu selectează din textele medievale (îndeosebi latine)¹ termenii românești privind numele de locuri și de persoane din Banat, ce nu au fost reținuți sau discutați – în majoritatea cazurilor – de către specialiști. La apariția unei cărți proprii (*Contribuții la istoria Banatului*)², regretatul prof. univ. I. Pătruț de la Cluj a apreciat că această lucrare „va interesa și va fi căutată de istorici, lingviști etc.” De aceea, rândurile de față nu se vor decăți o completare a listelor de toponime și antroponime, publicate acum câțiva ani³. Firește, exemplele oferite se pot ușor înmulți, ordinea este strict alfabetică.

Alb apare exact sub această grafie la 1470 într-o enumerare de mai multe așezări (Ciuta, Ruginosu, Secaș)⁴. Ca determinativ, îl mai întâlnim – bunăoară – în cazul celui Râu Alb din părțile Armenișului⁵.

Araci (*Aracs*, *Arach*), pe vremuri sat în Caraș, menționat – spre pildă – la 1404⁶. Este un termen moștenit⁷.

Bălesti (*Balesth*, *Belest*), oiconim amintit în 1514–16, fiind situat odinioară în zona Margina – Mănăstir. Numele provine dintr-un antroponim Băl (Bal) de origine dacică, atestat încă la 1372⁸. O altă așezare cu același nume se afla altădată în imediata vecinătate a Căvâranului, contopindu-se cu acesta; a fost pomenită documentar la 1585⁹. De adăugat că și o parte din satul Sârbova se numește Bălești¹⁰.

Bănești (*Banesti*), relevat abia de recensământul din 1690–1700, împreună cu localitățile Dobrești, Spata, Ohaba și Bara¹¹. O parte din satul Bara se cheamă chiar Bănești¹²; posibil să fie consecința unei contopiri. Derivă din antroponimul *Ban*.

Bărbătești (*Barbatest*), într-un document din 1576 această localitate este înșiruită alături de Dragomirești, Sintești etc.¹³ Provine din antrop. *Bărbat* (lat. *barbatus*).

¹ Pesty Fr., *Krassó Vármegye története*, I–IV, Budapesta 1878–1884 (abreviat: *Krassó*); Idem, *A Szörényi banság és Szörény vármegye története*, I–II, Budapesta, 1877–1878 (prescurtat: *Szörény*).

² I. Pătruț, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990 (în continuare: *Contrib.*).

³ *Ibidem*, p. 90–92.

⁴ *Krassó*, III, p. 420.

⁵ *Szörény*, II, p. 434.

⁶ *Krassó*, II/1, p. 12.

⁷ *Contrib.*, p. 34.

⁸ *Krassó*, II/1, p. 17.

⁹ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Timișoara, 1981, p. 70 (mai departe: Feneșan, *Docum.*).

¹⁰ *Dicționarul toponimic al Banatului*, I, Timișoara, 1984, p. 50.

¹¹ *Krassó*, II/1, p. 20.

¹² *Dicțion. topon.* (cit.), p. 53.

¹³ *Krassó*, IV, p. 98.

Bârlea (Berla) Radul este indicat de un act din anul 1594¹⁴, dimpreună cu alți români; documentul se referă la magistrații orașului Caransebeș. Radicalul numelui este termenul *bât* de obârșie daco-getă.

Bobul (Mihail), nume de familie reținut de colecția de documente des citată¹⁵ pentru anul 1448; avem de-a face cu un nobil român din districtul Caransebeș. Sufixul *-ul* arată fără dubiu că e vorba de numele unui autohton, cu toate că *bob* ca temă este de sorginte slavă. De asemenea, la 1649 ne întâmpină, într-un înscris, un anume Lupșa Bobul¹⁶.

Bona Iancul (Bona Jankwl) este înregistrat în 1514 ca domiciliind în ținutul Mănăstirului¹⁷, probabil la Sudriaș, dacă îl identificăm cu Swgdija din textul cu pricina. Strânsa legătură, tocmai identitatea lui Bona cu Bonea (de la lat. *bonus*) sunt evidente. Un *Petrus Bonus* este consemnat în 1457 la Caransebeș.

Călugăreni (Kalugyeren) era înglobat, în 1503¹⁸, în districtul Comitat. Cred că denumirea se leagă direct de un așezământ monahal. Cercetările viitoare ar putea să localizeze, fie și cu aproximație, pe respectivul Călugăreni.

Căprioara (Kapiora), localitate dovedită istoric deja la 1337 (com. Săvârșin, jud. Arad)¹⁹. Pentru etimologie, a se vedea lat. *capriola*.

Cărămida (Charamida, Csaramida), fostă așezare de lângă Zolt; apare întâia dată la 1364²⁰. Într-un hrisov din 1371²¹ citim următoarele: „... Tegleuar vocatum vulgariter, secundum vero Olachus Charamida vocatum”. De fapt scribul redă, aici, echivalentul maghiar pentru expresia română, „Cărămida”.

Chinezul Nicolae (Kenesy Nicolaus) îl găsim în această formă într-un act din anul 1389²². Despre instituția cnezilor (bănățenește *-chinezi*) s-a scris mult, așa că nu insistăm²³. A existat în Banat cel puțin un sat Chinez (azi Satchinez, jud. Timiș), menționat încă de la 1230²⁴.

Ciocănești (Csokaniest, Chokanesth), ex-localitate evocată la 1514–16 laolaltă cu Fârdia, Sărăzani, ș.a.²⁵

Ciorcușa Ion este transcris astfel într-un document din 1640: „... Joanne Czorkusaso et altero Joanne...”²⁶. Întrevedem – pentru etimologie – o relație între ung. *czarka* = coțofană și bănățeană „ciorcușa”.

Cracu Șoimului (Kraku Soimului) e un toponimic legat de Sasca Română, localitate pomenită prima oară la finele veacului 18²⁷.

Crainicești (Craynichest, Kraynytesth), cândva sat în părțile Marginei, amintit la 1514–16²⁸. Crainicul era superior cnezului, fiind mâna dreaptă a voievodului în materie administrativă și judiciară²⁹. A se compara cu sârbescul *krajnik*.

¹⁴ Szörény, II, p. 261.

¹⁵ *Ibidem*, I, p. 57 și 69.

¹⁶ Krassó, IV, p. 344.

¹⁷ *Ibidem*, III, p. 509.

¹⁸ *Ibidem*, II/1, p. 245 și III, p. 476.

¹⁹ *Ibidem*, II/1, p. 246.

²⁰ *Ibidem*, II/1, p. 100.

²¹ *Ibidem*, III, p. 110.

²² *Ibidem*, p. 190.

²³ *Contrib.*, p. 96 (cu literatură).

²⁴ N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara, 1973, p. 132.

²⁵ Krassó, II/1, p. 111.

²⁶ *Ibidem*, IV, p. 322.

²⁷ *Ibidem*, II/1, p. 198.

²⁸ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p. 512.

²⁹ *Contrib.*, p. 96.

Curmătura Lupului (*Kurmatura lupului*), nume de loc în legătură cu localitatea Poieni (aceasta era atestată încă la 1514–16)³⁰. Cum se știe *curmătura* se înrudește cu verbul *a curma* (cuvânt moștenit).

Farcaș (*Farcasius Walachus*), sau Lupu, este prezent în acte la 1411³¹. Atributul „valah” ne încredințează că este băștinăș. Încă un exemplu: un alt Farcaș cu prenume Florea e amintit în 1628³², în această versiune: *Rumen Farkas Flore*.

Frățești (*Fratest*) a fost un praedium în regiunea Caransebeșului – 1591³³. Sat menționat laolaltă cu Ohabița (1444).

Gropile (*Gropyla*, *Gropilét*)^{33bis}, așezare de odinioară (1534) din districtul Caransebeș; groapă este un concept autohton.

Grozăvești (*Gruzawesthy*), sec. 15³⁴. Observăm că sufixul *-esc, ești*, e destul de frecvent pentru zona noastră. Cum se cunoaște, e de proveniență tragică.

Islaz (*Izlas*) apare aproximativ ca în românește într-un hrisobul din 1575, în compania a două sate: Măguri și Tincova³⁵

Jitnița (*Zetnicza*), localitate dispărută de lângă Tisovița; pomenită la 1596³⁶. C. Feneșan, ce o cuprinde în colecția sa de documente, nu o transliterează spre a-i reda aspectul primar.

Ladislau (*Walahy de Bizere*) apare astfel articulat cu art. românesc într-un document latin din 21 decembrie 1438³⁷. De altfel, familia Bizerea a fost renumită în Banat. A existat chiar și o localitate cu acest apelativ în părțile Caransebeșului.

Lunca Râului (*Lunka Riului*), odinioară așezare nu departe de Românești, amintită la 1514–16 și ulterior³⁸.

Lupești (*Lupest*, *Lwpefalwa*), sat de cândva, menționat bunăoară la 1479³⁹. E dificil, deocamdată, să fie localizat.

Mal (*Maal*), sat din districtul Caransebeșului, specificat întâia dată la 1433; dăinuie și azi⁴⁰. Termenul *mal* este de origine dacică.

Mare (Nicolae), nume de familie iarăși de obârșie dacă. Spre pildă, apare în 1602⁴¹.

Măceșești (*Machesest*), pe vremuri sat în jud. Arad; este înregistrat la sfârșitul sec 16⁴².

Măgurești (*Magurest*), așezare din districtul Comiat. Pesty Frigyes trimite la Magojafalwa⁴³. O cercetare aprofundată va stabili dacă legătura este acceptabilă sau nu.

³⁰ Krassó, II/2, p. 125.

³¹ Szörény, I, p. 18.

³² Ibidem, II, p. 99.

³³ Krassó, II/1, p. 162 și II/2, p. 92. Vezi și I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 241 (pentru o încercare etimologică).

^{33bis} Szörény, II, p. 86.

³⁴ C. Feneșan, *Familia românească Bizere și moșiile ei de pe Valea Pogănișului (1433–1447)*, în „Sargetia”, t. XVI–XVIII, 1982–1983 (extras p. 277). Autorul articolului nu transcrie însă topicul cu pricina.

³⁵ Krassó, IV, p. 97.

³⁶ Feneșan, *Docum.*, p. 96.

³⁷ Szörény, I, p. 32.

³⁸ Krassó, II/1, p. 411 și IV, p. 262.

³⁹ Ibidem, III, p. 452.

⁴⁰ Feneșan, *Docum.*, p. 60.

⁴¹ Ibidem, p. 123.

⁴² Krassó, II/2, p. 3.

⁴³ Ibidem, p. 15–16.

Miculești (Mikulest), toponimic din 1470 derivat dintr-un antroponim: Micul (*Mikwl*, 1519)⁴⁴. Așezarea – aflătoare pe timpuri în districtul (Caran)Sebeș – nu mai există actualmente.

Moisești (Moisest), localitate de la 1598, dacă nu mai dinainte, din jud. Severin, ce nu a supraviețuit⁴⁵.

Negrilești (Negrilest), fost sat în părțile Marginei (1514–16)⁴⁶, derivat de la un patronimic Negrilă.

Olah (Olachus) Bogdan – 1387, sau *Petru dicti Olah* – 1397, ori *Olah Ioan* – 1537, sunt doar câteva exemple privind un nume însemnând Român („olah” provine din limba ungurească)⁴⁷.

Păcurar (Pekurar) Mihail, apelativ inventariat la 1640⁴⁸.

Părul (Perul) apare în acte abia la 1717, fiind plasat pe Bega⁴⁹.

Peșterea (Pestere), astăzi în jud. Caraș-Severin; întâia dată se pomenește la 1577⁵⁰.

Pipirig (Peperig), fostă așezare bănățeană atestată prima oară la 1514–16⁵¹. În zilele noastre există o comună în jud. Neamț, cu nume identic.

Pogănici (Pogonicz, Pogancs). Au existat un sat și un ținut cu această denumire, ca și un râu (afluent stâng al Timișului). A se compara cu lat. *paganus* din care derivă și etimonul slav *poganu*⁵².

Oricum, râul Pogănici este atestat mai timpuriu (finele sec. XI) decât localitatea omonimă (în preajma anului 1400)⁵³.

Popești (Popest). Această localitate (1548) a fost așezată între Caransebeș și Prisace. Un Popa întâlnim în înscrisuri, de pildă, la 1640⁵⁴.

Prodănești (Prodanest), localitate de altădată (1453)⁵⁵. Nexul etimologic cu *Prodan* este indiscutabil.

Radul voievod (Radul Woywoda), nume de persoană de la 1370⁵⁶.

Românești (Rumunyst, Romanesth), amintit de la 1464, este în ființă și astăzi⁵⁷.

Românul Ioan (Joannis Rumenu), anul 1694⁵⁸. Și în Tetraevanghelul din 1561, al lui Coresi, găsim expresia *rumâni*, adică *români*. Altminteri românii și-au zis totdeauna români, în pofida faptului că sintagma „român” apare documentar destul de târziu.

Satu Mic (Szatumik, Mikefalwa). C. Feneșan⁵⁹ scrie că acest sat de la 1601, amplasat între Lugoj și Caransebeș, ar fi dispărut, ceea ce este fals. E vorba de actuala localitate Victor Vlad-Delamarina⁶⁰.

Struza a fost, la 1360, un nume de cnez caransebeșean⁶¹.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 35; III, p. 421 și 507.

⁴⁵ *Ibidem*, II/2, p. 37.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 66.

⁴⁷ *Szörényi*, I, p. 9 și 15; II, p. 256.

⁴⁸ *Krassó*, IV, p. 322.

⁴⁹ *Ibidem*, II/2, p. 103.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 100.

⁵² I. Iordan, *op. cit.*, p. 249 și 319.

⁵³ *Krassó*, II/2, p. 119 ș.u.

⁵⁴ *Ibidem*, IV, p. 127 și 322.

⁵⁵ *Ibidem*, II/2, p. 130.

⁵⁶ *Contrib.*, p. 95 (cu bibliografie).

⁵⁷ *Krassó*, II/2, p. 149.

⁵⁸ *Ibidem*, IV, p. 359.

⁵⁹ *Docum.*, p. 122.

⁶⁰ Pentru etimologie, v. I. Patruț, *Studii de limba română și slavistică*, Cluj, 1974, p. 224.

⁶¹ *Szörényi*, II, p. 253. Vezi și documentul din 1370 (*Krassó*, III, p. 101).

*Tăbărăște (Tabaristye)*⁶². În regiunea grănicerească, din care făcea parte și Climboca, *tabără* sau *tăbărăște* se chemau locurile de adunare a trupelor pentru instrucție⁶³.

Tătărăși (Tataras) a fost înșirat între mai multe sate: Bazoș, Căpâlna etc.⁶⁴ Documentul datează din 1597. În Moldova ȧiganii erau denumiți și tătărăși.

Tincul (Tynkwł), nume de familie de la 1598⁶⁵. Punctul său de pornire este onomasticonul Timotei⁶⁶.

Târș (Ters), fost sat din Caraș, indicat în acte începând cu anul 1370⁶⁷.

Turcin (Twrchyn) Nicolae ne întâmpină la 1442⁶⁸. Și în contemporaneitate se poartă acest nume.

Ungurești (Ungurest) este o ex-ășezare, enumerată la 1607 alături de Botești, Susani, Jupani etc.⁶⁹

Vâna Satului (vulgo vena Szatului). Expresia am preluat-o dintr-un act din 1655⁷⁰.

Voinic („... Radulo filio Woynuk”) ⁷¹, patronimic de la 1376.

Zârnești (Zerniesty, Zemyest), 1514–16⁷². Raportarea la Czemești-Cernești⁷³ este inoperantă. Trebuie luat în considerare un antroponimic Zârna atestat, de ex., la 1365⁷⁴, termenul în cauză fiind moștenit (dac).

⁶² Krassó, II/1, p. 363; la Pesty Fr. asistăm la o inversiune de litere din pricina unei erori de tipar: „Tarabistye”.

⁶³ V. Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara, 1982, p. 30, n. 38.

⁶⁴ Krassó, IV, p. 200.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 214.

⁶⁶ Ch. Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București, 1975, p. 272.

⁶⁷ Krassó, II/2, p. 241.

⁶⁸ *Ibidem*, III, p. 383.

⁶⁹ *Ibidem*, IV, p. 242; II/2, p. 258.

⁷⁰ *Ibidem*, IV, p. 352.

⁷¹ Szörény, I, p. 7.

⁷² Krassó, II/1, p. 117.

⁷³ *Ibidem*, II/2, p. 293.

⁷⁴ *Ibidem*, III, p. 71.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

ATELIERUL DE COOPERARE REGIONALĂ: „ANALYSE CRITIQUE DES DISCOURS IDENTITAIRES, LES ENJEUX DU DROIT, LES ENJEUX DE LA LANGUE, LES ENJEUX DE L'HISTOIRE”,

Ljubljana, 6–8 noiembrie 1997

Organizat de către societatea „Transeuropéennes. Reseaux pour la culture en Europe” și Institutum Studiorum Humanitatis din Ljubljana, cu sprijinul Fundației pentru o Societate Deschisă – Slovenia și al Institutului Francez din Ljubljana, acest prim atelier de cooperare regională a fost destinat cercetătorilor și universitarilor din Europa Centrală și Orientală, precum și foștilor studenți ai școlilor de vară organizate de către Transeuropéennes, interesați de problematica identităților sociale și naționale. Scopul organizatorilor a fost acela de a crea posibilitatea stabilirii unor contacte, a unor punți de comunicare între diversele domenii ale științelor sociale în vederea realizării unei analize critice a discursurilor identitare, analiză în care să se întâlnească punctele de vedere propuse atât de istorie, cât și de sociologie, filosofie, drept, literatură, antropologie, psihologie. Deoarece scopul declarat al întâlnirii a fost comunicarea liberă, s-a propus ca discuțiile să se desfășoare pe marginea unor scurte intervenții, prezentate de 12 specialiști din Franța, Germania, Grecia, Slovenia și Algeria și care au servit drept bază a dezbaterilor la care au participat 45 de istorici, sociologi, filosofi, antropologi și specialiști ai altor discipline socio-umane dintr-un număr de 12 țări. Problematica generală a fost împărțită pe câteva teme mari: *Instrumentele teoretice ale discursului identitar* (intervenții susținute de Etienne Tassin, Dubravko Skiljjan, Nourredine Saadi), *Limba și violență* (intervenții: Rada Ivekovic, Svetlana Slapsak, Igor M. Zagar), *Dreptul și identitatea națională* (intervenții: Paraskevas Konortas, Nenad Miskevic, Rastko Mocnik) și *Mizele istoriei* (intervenții: Marie Claire Lavabre, Bodo von Borries, Božidar Slapsak).

Discuțiile aprinse, prelungite deseori peste timpul alocat sesiunilor, au relevat faptul că, odată pătruns în universul identitar – fie el social, cultural sau național –, cercetătorul pare o Danaidă, purtând fără sfârșit povara unor întrebări cu mii și mii de răspunsuri.

Mirela-Luminița Murgescu

SESIUNE DE COMUNICĂRI: „ECOSINTEZE ȘI ETNOSINTEZE CARPATINE”,

Muzeul Județean Argeș, Pitești, 13–14 noiembrie 1997

La *Secția de istorie* cu date noi de istorie locală consemnăm comunicările care prin titlu indică adecvat și conținutul prezentat: Teodor Cioflan, Romeo Maschio, Muzeul jud. Argeș, *O așezare din epoca bronzului descoperită în sudul județului Argeș*; Constantin C. Petolescu, Facultatea de Istorie, Universitatea București, *Limes transalutanus – cercetări și ipoteze*; Constantin C. Petolescu, Teodor Cioflan, *Cercetări arheologice la castrul roman Câmpulung Jidava – campania 1997*; Cristoea Spiridon, Muzeul jud. Argeș, *Piscani, o nouă localitate pe harta arheologică a Argeșului*; Tereza Sinigalia, Institutul de Istoria Artei București, *Biserici puțin cunoscute din județul Argeș*; Teodor

Mavrodin, Arhivele Naționale – filiala Argeș, *Informații despre județul Argeș desprinse din cataografia din 1773*; Vladimir Gusič, Universitatea Româno-Americană Ploiești, Aurelian Gogulescu, Bogdan Potlogea, Camera de Comerț și Ind. Ploiești, *Deputați argeșeni în Parlamentul României în 1912*; Vasile Tudor, Pitești, *Vechea aviație românească la Pitești*; Eugen Teodorescu, Pitești, *Unități argeșene în războiul de reîntregire națională*; Dan Pintilie, Arhivele Naționale Pitești, *Activitatea Comitetului de Patronaj al județului Argeș în perioada 1941–1945*; Gheorghe Șovar, Arhivele Naționale Pitești, *9 august 1946. O zi însângerată la Pitești*; Ionel Claudiu Dumitrescu, Liceul „Al. Odobescu” Pitești, *Câteva aspecte din timpul „foametei celei mari” 1946–1947*; Comelia Ghinea, Arhivele Militare Pitești, *Personalitatea generalului Popescu Argeșeanu Constantin*; Virgiliu Z. Teodorescu, Arhivele Naționale București, *Informații referitoare la protejarea patrimoniului artistic național pe teritoriul actualului județ Argeș în timpul celui de al doilea război mondial*.

La Secția de istoria culturii și muzeografie s-au prezentat comunicările: Ioana Burlacu, București, *Două documente comemorative privind Liceul „Dinicu Golescu” din Câmpulung Muscel*; Gheorghe Pirvulescu, Muzeul Țăranului Român, *Școlile superioare țărănești. Școala de la Topoloveni*; Viorel Grozav, Arhivele Naționale București, *Samuel Ostășescu – un fost revizor școlar al Județului Argeș*; Cristina Dinu, București, *Din activitatea Ligii Culturale secțiunea Pitești*; Florentina Cojocaru, Muzeul Județean Argeș, *Așezământul cultural „Fundatia Argeșului*; Ion Popescu Argeșel, Universitatea Dimitrie Cantemir, Sibiu, *Bisericiile din bazinul Argeșului*; George Georgescu Șuici, *Patrimoniul argeșean în trecut și prezent. Despre artă și restaurarea monumentelor de artă*; Daniel Diaconescu, Liceul economic Pitești, *Activitatea extrascolară a învățătorilor musceleni*; Radu Virgil, Liceul Zinca Golescu, Pitești, *Considerații privind învățământul din Argeș la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX*; Aneta Bardașu, Biblioteca Județeană Vâlcea, *Cărți tipărite la Sibiu, sub comanda episcopului Iosif al Argeșului*, Vintilă Purnichi, Câmpulung Muscel, *Din jurnalul monografistului Ioan Răutescu*; Nicolina Coman, Muzeul Jud. Argeș, *Piteștiul în memoriile profesorului Nicolae Dumitrescu*; Margareta Tudor, O.J.P.C.N., Pitești, Sevastian Tudor, Teatrul Al. Davila, *Din istoria teatrului piteștean*. În comunicarea noastră am prezentat câteva opinii despre restaurarea monumentelor de artă după apariția legislației de ocrotire a monumentelor din 1874 și 1893. Aceste instrucțiuni au fost mai mult de organizare a comisiilor, nu de reglementare a restaurării patrimoniului. Cauza principală a fost desigur desființarea apartenenței sau citoriei de drept sau trecerea lor la alte instituții înlocuitoare. Răul a venit de la fanarioți care au înlocuit pe marii demnitari cu simpli funcționari plătiți, dar fără vreo legătură cu funcția respectivă. Mai recent, odată cu republica populară a apărut și arta populară în locul artei românești care este numai tradițională, așa-ziii meșteri populari sau creatori populari fiind simpli artizani. Artă în sine care cuprinde două elemente, talentul și cultura, ca lucrare sau operă de artă se definește prin forma artistică estetică; cea informă fiind neartă fie naivă, fie figurativă. Cum se făcea și cum trebuie să se facă restaurarea ca arhitectură o găsim chiar în pisania Mănăstirii Negru vodă de la Câmpulung, din 1636, care ne spune că „s-au prefăcut”, adică refăcut în același stil, cum se precizează și în documentul din 16.04.1647, „pe aceeași temelie, cu aceleași pietre”. Iar în pisania din 1682 de la Mănăstirea Argeș reparația s-a făcut fără a afecta forma inițială: „au dresu toată stricăciunea întărind pietrele în tot chipu ca să poată sta cu tărie”. Cu privire la restaurarea picturii aflăm iarăși din pisania din 1804 de la Mănăstirea Argeș în care se consemnează: „zugrăveala acestei Sf. Biserici pe unde căzuse din stricăciunea ploilor prin zid de când au făcut acoperișul stricat s-au prefăcut de iznoavă (refăcut din nou n.n.) iar pe unde era numai învechită, s-a spălat, preînnoindu-se cu vopsele peste tot”. Se bintelege de aici cu aceeași culoare veritabilă, nu sintetică. Trebuie găsită așadar acea formulă sau pigment original spre a putea vorbi de o restaurare autentică a vechilor fresce. Valoarea vechilor picturi fiind tocmai culoarea, pictura fiind coloratura. Acestea fiind reglementate în legea patrimoniului, nu va mai fi vorba decât de păstrare sau conservare și de restaurare și valorificare.

George Georgescu Șuici

NOTE ȘI RECENZII

.. *O lume într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, Transcrierea textului, prefața și postfața de Ioana Constantinescu. Cu un studiu introductiv de Matei Cazacu, București, Edit. Fundației Culturale Române, 1997, 204 p.

Suntem în fața unei noutăți editoriale care, aparent, pare să deschidă perspective doar în ce privește practici din sfera artei culinare, a unor trebuințe și manifestări de viață cotidiană. În realitate, așa cum se desprinde din *partea introductivă* a volumului (p. 5–82), ca și din *prefața* (p. 83–94) și *postfața* lucrării (p. 179–198), chiar și din sugestiva vignietă de pe copertă, pot fi cunoscute „splendide pagini despre gusturile și obiceiurile acelei lumi”, ale sfârșitului de veac al XVII-lea și de la începutul secolului următor. Ele reflectă posibilitățile de trai ale fruntașilor societății evului de mijloc românesc, învederate cu deosebire la curțile domniei sau ale marii boierimi.

Demersul lui Matei Cazacu, de la Centrul Național de Cercetări Științifice din Paris, care pornește de la coordonatele spațiale și de la tradițiile viețuirii poporului nostru, în contextul raporturilor sale cu lumea din jur, cu Bizanțul, cu Imperiul Otoman și statele Europei, vădește nu numai obiceiuri elevate și rafinement, subliniate în sursele vremii, dar și gusturi pe care *Cartea de bucate* le dezvăluie cu prisosință, ce-și găsesc analogii în ceremonialul din palatele unor prestigioși monarhi.

Investigarea atentă a izvoarelor interne și externe învederează fastul și opulența meselor de sărbători, cu prilejul căsătoriilor princiare, la banchetele organizate în cinstea solilor și a misionarilor primiți la curtea domnească, unde erau servite *bucate alese*, pregătite și după moda franțuzească, italienească sau turcească, însoțite de vinuri renumite, cei prezenți fiind delectați cu muzici și jocuri după specificul mediului oriental.

Stăruința lui Matei Cazacu asupra ceremonialului de curte voievodală sau de la casele onora din marii dregători, ca aceea a stolnicului Constantin Cantacuzino, este explicabilă, pe această cale fiind evidențiate numeroase aspecte în plan diacronic și sincron, ce deschid o adevărată perspectivă către acele realități din arealul românesc, care pot fi puse în legătură cu obiectul lucrării de față. Deși în principal ele conduc către viața elitelor timpului, unele considerații privesc chiar cercurile largi ale populației. Avem în vedere observațiile referitoare la practica postului, ținut după canoane clar stabilite de calendarul Bisericii Răsăritene și care însuma mai bine de 200 de zile pe an, când, în funcție de anumite *interdicții* sau *deslegări* se consumau mai ales legume preparate în untdelemn, pește, fructe, ș.a., ca un mijloc de purificare sufletească, dar și trupească.

Mărturiile cu privire la alimentele și băuturile oferite voievozilor români și suitelor acestora sau trimișilor domnești în cunoscute centre ale Transilvaniei, cum se desprinde din socotelile orașului Cluj, își găsesc analogii în *Cartea de bucate* ce ne preocupă. Relevăm spre pildă că ierburile și condimentele cuprinse în tainul lor fac dovada că și acolo preferințele pentru mâncărurile puternic marcate de mirodenii și plante se aseamănă aceloră din rețetarul culinar recent tipărit.

Asupra acestor aspecte avea dealtfel să se oprească și distinsa cercetătoare Ioana Constantinescu, pentru a sublinia și consecințele unor atare practici în privința sănătății, dar și a vieții aceloră ce au abuzat de ele.

O preocupare aparte în Studiul introductiv al lucrării a constituit-o în special încercarea lui Matei Cazacu de a prospecta din însemnările de pe manuscrisul în cauză și din informații adiacente datele ce puteau conduce la stabilirea – ipotetică a autorului *Cărții de bucate*, a vremii când s-a

alcătuit și apoi a împrejurărilor în care a fost transmisă celor ce și-au însemnat numele pe filele ei (*ms. rom. 1120*, de la Biblioteca Academiei Române, f. 1, 1 v, 63 v și 64). În ce ne privește, față de opiniile sale mărturisim că nu avem deplină certitudine pentru a-l considera pe Constantin Cantacuzino stolnicul autorul opusului culinar supus discuției. Cartea reprezintă de fapt, o *culegere de rețete*, așa cum aveau să fie ele adunate în timp de la practicieni localnici și străini, unele, posibil preluate după lucrări imprimate mai înainte, lucru ce-l puteau întreprinde și alți dregători cu rosturi în aprovizionarea curții și a mesei domnului. Este drept, că în perioada în care vlăstarul Cantacuzin se afla la Veneția (1667), apăruse a doua ediție a cărții lui Bartolomeo Stefani, *L'arte di bon cucinare*, tipărită cu un an mai devreme, care cuprinde recomandări culinare întâlnite și în manuscrisul utilizat la publicarea acestui volum. Nu trebuie uitat însă că, la curtea lui Constantin Brâncoveanu îndeplineau servicii diferite persoane, precum „frantșosulu Gerau”, plătit pe trei luni la 1702, cu 45 taleri, sau în 1703 „Jonu nēmțulu bucătarul”, cel ce era răsplătit pentru munca dintr-o jumătate de an, cu 63 taleri, fără îndoială și alții, prin intermediul cărora puteau fi receptate diferite rețete extrase și din tipăriurile de gen ale epocii.

Este posibil ca la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, un adevărat „homo novus” al vremii sale, să fi fost realizat manuscrisul *Cărții de bucate* ajuns, cum a apreciat Matei Cazacu, la Răducanu Cantacuzino, fiul ilustrului dregător, și la soția lui, Stanca Brezoianu, către 1703. După el s-a executat ulterior copia pentru Iordache Popescu (*ms. rom. 1120*, de la Bibl. Acad.) fiul lui Radu Popescu vornicul, și pentru soția sa Safta, tot o Brezoiancă. Este zona de investigație în care, în urma demersului distinsului istoric, calea prin timp a rețetarului culinar este bine urmărită și fixată prin prospectarea unor filoane genealogice. Căci însemnarea lăsată de acel „Mihai logofăt ot Greci”, care slujise la „Alecsie biv vel clucer de arie” în 1749 mai 18, ne conduce, dacă ne referim la soția înaltului dregător, Ilinca, tot spre Cantacuzini.

În secolul trecut manuscrisul a ajuns în posesiunea filologului Moses Gaster și prin donația acestuia la Academia Română.

Observații interesante sunt relevate pe marginea diferitelor rețete în compoziția cărora figurează tot felul de arome, realizate cu mirodenii și dresuri, anume căutate, pentru a da savoare bucatelor, urmărindu-se totodată realizarea unui adevărat balans între dulce și amar prin procedee specifice Italiei de Sud și Peninsulei Iberice, preluate însă din lumea arabă sau din spațiul mediteranean, dar și din arealul turcesc și grecesc.

Privirea atentă asupra *Cărții de bucate* vadește și faptul că din multitudinea informațiilor nu se desprinde utilizarea pastelor făinoase, a orezului – amintit într-un singur caz, de asemenea, a unor legume, avem în vedere fasolea, a diferitelor specii de vânat, chiar și a unor dulciuri, spre exemplu dulceața de trandafiri, cozonacii, baclavalele ș.a. menționate uneori în sursele documentare.

În ceea ce privește „Cartea întru care să scriu mâncările de pește i raci, stridii, melci, legumi, erburi și alte mâncări de sec și de dulce după orânduiala lor” (p. 101–169), la care se adaugă câte o „Învățătură”, fie pentru facerea cernelei (p. 169–170) sau pentru „a spăla arginturile” ș.a. (p. 170–171), chiar și a „armelor ruginoase” (p. 171–172) și de a le menține „curate” (p. 172), precum și „a face iarbă de vânat pentru fuzie i de pistoale” (p. 173), avem de-a face cu 293 de rețete culinare. Între acestea 64 recomandă pregătirea diferitelor mâncăruri cu pește; 20 cuprind preparate din legume; 65 amintesc de bucatele gătite din carne; 26 învederează modalități de folosire a ouălelor; 11 sunt consacrate sosurilor-ostropeluri; altele nu omit salatele, ca și căile de a realiza „vinuri frumoase și de folos” (medicinale), dar și *vutci*, dulcețuri și apă de trandafiri.

Acest bogat și variat material din domeniul artei culinare, a fost raportat și de Ioana Constantinescu la realitățile sociale ale timpului, a vieții de la curțile domniei și ale marii boierimi (cf. Prefața și Postfața menționate mai înainte).

Autoarea ediției a însoțit textul de un glosar de peste 100 de termeni, necesari atât înțelesului acestora, cât și cunoașterii ariei largi de circulație a lor, din Orientul Apropiat și până în lumea europeană, dacă avem în vedere cuvintele de sorgintă turcească, greacă, italiană, franceză ș.a., unele însă mai greu de tălmăcit.

Spre folosul cititorului, în Anexa I (p. 95–96) sunt inserate în ordine alfabetică „legume, fructe, condimente” citate în rețetarul culinar, iar în Anexa II (p. 97–99), figurează sumarul *Cărții de bucate*, tradus și în l. engleză într-un „Appendix III” (p. 199–200).

Cum rezultă din cele semnalate de cercetătorii Ioana Constantinescu și Matei Cazacu, subliniate în parte și de noi, se poate constata că, fie și o „Carte de bucate”, ce aparține unei vremi oferă un prilej de reflecție asupra societății ierarhizate a timpului, a obiceiurilor și mentalului ei, ca și deschideri și receptivitate față de practici ale lumii cu care ea s-a aflat în întinse zone de raporturi și confluente. Aceasta, dacă ne referim în special la aspectele culinare, și datorită bogăției și varietății surselor de hrană, specifice vetrelor cu o străveche tradiție de locuire.

Constantin Bălan

STEPHEN PAUL BENSCH, *Barcelona and its rulers, 1096–1291*, Cambridge, University Press, 1995, 458 p.

Fără nici o îndoială, ne aflăm în fața unei lucrări importante pentru înțelegerea istoriei Barcelonei medievale, mai ales din punctul de vedere al descifrării mecanismelor de exercitare a autorității politice. Așa cum o mărturiseste chiar autorul, cartea are ca obiectiv primordial identificarea apariției patriciatului care a condus și a beneficiat de pe urma expansiunii orașului, precum și explorarea căilor prin care familiile patriciene și-au consolidat influența și și-au perpetuat puterea, ținând mereu seama de forțele economice care au transformat Barcelona dintr-un centru regional izolat într-un mare port comercial.

În prima parte a lucrării, care poate fi considerată ca o adevărată introducere, autorul încearcă și reușește să analizeze caracteristicile structurale ale Barcelonei medievale. Această analiză îi permite să compare Barcelona cu principalele orașe mediteraneene, mai ales cu cele italiene. Astfel, inexistența unui hinterland, rolul marginal al aristocrației în cadrul orașului și menținerea autorității publice în mâinile monarhiei marchează o evoluție proprie care împiedică aplicarea mecanică a modelului italian în cazul Barcelonei. În același timp, acest lucru explică confluentele de interese între monarhie și patriciatul barcelonez care apare în procesul de expansiune mediteraneană catalano-aragoneză și care elimină orice caracter conflictiv din lenta și progresiva formare a autonomiei și a instituțiilor urbane.

În continuare, cartea se structurează în trei părți principale care coincid cu cele trei mari etape în care, după opinia autorului, se poate împărți evoluția orașului Barcelona și a patriciatului său de la sfârșitul secolului XI până la sfârșitul secolului XIII: o primă etapă de criză (1090–1140), produs al eșecului expansiunii comerciale din secolul XI, o etapă de tranziție (1140–1220), când se formează patriciatul barcelonez, și o a treia etapă de expansiune și consolidare (1220–1290). Fiecare din aceste etape este împărțită la rândul său în două părți, una consacrată în mod special aspectelor economice și alta dedicată aspectelor sociale.

O reușită incontestabilă a lucrării o constituie tocmai delimitarea și caracterizarea celor trei etape. Iese în evidență, în primul rând, atât descrierea crizei din 1090–1140, cât și principalele ei consecințe: incapacitatea de a realiza o expansiune comercială în secolul XI asemănătoare cu cea a orașelor italiene și imposibilitatea apariției unei aristocrații urbane. În al doilea rând, în cadrul studiului formării și consolidării familiilor patriciene începând cu 1140, trebuie subliniată analiza diversității bazelor lor economice – un patriciat care investește în același timp în comerțul internațional și în piața imobiliară sau care finanțează monarhia –, a structurilor lor familiare deosebite și, mai ales, studiul relației patriciatului urban cu monarhia și folosirea instituțiilor regale pentru dezvoltarea unui prim spațiu de putere în oraș. Este demonstrată foarte clar slaba dezvoltare a

instituțiilor autonome ale orașului, în secolul XIII, și importanța instituțiilor locale ale monarhiei. Strânsele legături cu monarhia și existența acestor instituții au permis patriciatului să-și extindă controlul asupra orașului. În acest sens autorul realizează o reușită apropiere între evoluția orașului Barcelona și transformările care au loc în societatea catalană din epocă. În ultimă instanță, autorul realizează o reușită analiză a dezvoltării unui capitalism comercial timpuriu într-o zonă în care rolul regalității este precumpănitor, expansiunea comercială a Barcelonei în întregul bazin al Mării Mediterane datorându-se, în bună măsură, sprijinului politico-militar pe care l-a primit din partea acesteia.

În concluzie, putem afirma că lucrarea lui Bensch reprezintă un moment important în cadrul istoriografiei acestei probleme, ea având darul, pe de o parte, să clarifice importante aspecte ale acesteia, iar pe de altă parte să sugereze noi direcții de cercetare. Este o carte care are meritul de a deschide mult mai multe porți decât cele pe care le închide în orizontul istoriografic al Barcelonei și al Cataloniei în general.

Eugen Denize

PAUL CERNOVODEANU, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, Edit. Silex, 1997, 170 p.

Bine cunoscut pentru studiile privitoare la viața politică și diplomatică a Țărilor Române în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, și în primele decade ale veacului următor, Paul Cernovodeanu aduce înaintea cititorilor 106 scrisori, dintre care 15 inedite, din vasta corespondență însumând 282 misive, cunoscute până în prezent, vădind prezența voievodului Constantin Brâncoveanu în desfășurarea evenimentelor din această parte a Europei. Este o realizare ce a fost posibilă la capătul eforturilor depuse de distinsul specialist timp de mai bine de 20 de ani de cercetare și valorificare sistematică a surselor vremii.

Pentru a înlesni înțelegerea numeroaselor informații și acțiuni, care se desprind din depeșele principelui român, autorul lucrării a precedat scrisorile de pertinente *Considerații asupra politicii externe și a diplomației lui Constantin Brâncoveanu* (p. 5–50). Ele învederează cadrul larg al acțiunilor ce s-au derulat în spațiul sud-est și centrul european și implicațiile lor pentru Țările Române, odată cu succesele repurtate de Imperiali împotriva Porții (ocuparea Budei la 1686) și aducerea Transilvaniei sub protecția împăratului Leopold I (în 1687).

Supusă cererilor tot mai mari ale Imperiului Otoman și presiunilor exercitate de austrieci, de oștile acestora, domnia se va angaja într-un amplu program de relații sau de mai strânse raporturi îndreptate spre curțile unor mari monarhi, către cunoscuți oameni politici sau înalți prelați, demersuri trebuitoare menținerii statutului de autonomie a statului, de apărare a intereselor lui.

O privire fie și sumară asupra scrisorilor strânse în volum sub titlul *Din corespondența politică și diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu – Culegere selectivă*, precedate de un *Tabel* al misivelor către diferiți destinatari (p. 51–146 cu șapte foto., p. 147–152), vădește faptul că, după înscăunarea sa, voievodul a acordat atenție legăturilor tradiționale cu principatul Transilvaniei, respectiv cu Mihail I Apafi, și cu cancelarul Mihály Teleki. Pe acesta din urmă îl numește în depeșa din 1688 noiembrie 22 „cinstitul nostru tată”, asigurându-l de „voința noastră” față de „acea țară bună, vecină și nobilă”. Sunt astfel 21 de texte care stau mărturie dialogului său, de-a lungul deceniilor, cu statul de la nord de Carpați, cu frunțașii ai vieții politice și administrative, până în vremea principelui Francisc al II-lea Rákóczi (pentru el scrisorile din 1704–1709, unele făcând referire la mișcarea curușilor).

Un loc important în cuprinsul lucrării îl ocupă apoi misivele îndreptate spre Rusia. Aceea de la 1688 decembrie 31, adresată „prea marilor Kneji” și țari Ivan al V-lea, Petru I și „marea doamnă drept credincioasă”, țarina Sofia Alekseievna, lasă să se întrevadă și mobilul demersului voievodului Brâncoveanu. El se referea la situația de atunci a statului înconjurat „din toate părțile de dușmani”, care, cu gurile deschise „se pregătesc să ne înghită”. De aceea își exprimă hotărârea de a lupta „pentru credință și pentru Biserica ... cea adevărată și pentru țara noastră”, în împrejurările în care armatele „Cesarului roman” pătrunseseră și în Transilvania. Informația avea să fie comunicată de trimisul domnului de la București la curtea țarilor ruși, astfel ca „adevărul despre suferința noastră” să fie cunoscut. Rațiuni de acest gen și succesiunea evenimentelor în epocă justifică mesajele celor 18 scrisori expediate la Moscova, adresate nu numai lui Petru I, ci și cancelarului Teodor Alekseievici Golovin sau contelui Gavril Ivanovici Golovkin. Aproape în totalitate, ele se înscriu în perioada de după 1700–1711, prin urmare până în timpul confruntării oștilor țarului cu trupele turcești, încheiate cu înfrângerea lui Petru I la Stănilești pe Prut.

Correspondența principelui român îi evidențiază nu numai prezența stăruitoare în dialogul diplomatic al lumii europene, în parte și ca atent sprijinitor al translării atâtor scrisori prin țară către un mai vast areal politic, dar în special preocuparea de a apăra interesele statului și a susține legăturile cu întreaga creștinătate și cu deosebire cu ortodoxia. Un număr de 32 de misive încorporate în volum certifică opțiunea față de Biserica de Răsărit, comunicarea cu înalți ierarhi și cunoscuți demnitari ai Patriarhiei din Constantinopol, Ierusalim, Adrianopole, ș.a. Semnalăm astfel relațiile promovate cu Ioan Cariofil, marele logofăt al Bisericii constantinopolitane, cu Ralachi Cariofil, mare eclesiarh, retor și hartofilax al aceluiași înalt lăcaș (din 1691–1704) sau cu patriarhii Ierusalimului Dositei al II-lea Notara (în 1695) și Hrisant Notara (din 1709–1714), acestuia din urmă amintit Constantin Brâncoveanu scriindu-i „cu evlavie și cu genunchii plecați”, ca prin „sfântă scrisoare” prelatul „să mă învețe prin ea, ca stăpânul pe slugă”. Sunt desigur, cuvinte de cinstire nu numai a rangului patriarhicesc, ci și a înțelepciunii aceluia aflat în Scaunul Ierusalimului, apărător al credinței, pe care principele român dorea să-l slăvească, „precum cei vechi pe Hermes”.

Preocupările domnului Țării Românești pe tărâmul credinței, al ortodoxiei, pot fi lesne înțelese și din misiva către Soborul preoților Bisericii Sf. Nicolae și bătrânii din Șcheii Brașovului, relativ la „piscupul de aici din Ardeal” și la „cei care ocărăscu și nu cinstescu legea”, arătând că pravoslavnicii „nimic nu v-ați lunecat” și ați păzit curată legea cea pravoslavnică, care de la părinții și moșii voștri o aveți”.

Din scrisorile lui vodă Brâncoveanu transpar de asemenea fervente căutări spre tot ceea ce putea conduce la menținerea prezențelor românești pe lângă marile monarhii și curți imperiale, necesare păstrării unui echilibru în viața statului ținând seama de contextul evenimential. Cum altfel ar putea fi privite demersurile din tabăra de la Brașov în 1690, către regele Franței, prin care-l recomanda pe Gaspar Sandor, sfetnicul lui Imre Thököly, principe al Transilvaniei susținut de Poartă, în speranța că sprijinul lui Ludovic al XIV-lea îi va folosi la dobândirea protecției „neînvinșului împărat otoman, stăpânul meu îndurător”, cum și bunăvoința monarhului francez.

Semnificative, pe această latură, sunt mai ales legăturile statomnice ale lui vodă Brâncoveanu cu ambasadorul Angliei la Poartă, lordul William Paget, cele 16 misive ale principelui român, aproape toate inedite, pentru anii 1694–1701, vădind pe lângă alte raporturi și rolul său în „transmiterea scrisorilor” plenipotențiarului englez spre Viena. Și aceasta în virtutea „dragostei și a prieteniei” păstrate de mai înainte față de trimișii Marii Britanii, „pentru folosul comun”, dar, după posibilitățile existente aici (cf. scrisoarea din 1694 iulie 29). Aceleași mesaje erau adresate și prin intermediul secretarului lordului Paget, Georg Philip Schreyer, la 8 decembrie și ulterior „totdeauna gata pentru slujbă”, preciza voievodul muntean.

Constantin Brâncoveanu îi informa asupra situației politice din arealul românesc și pe poloni, spre exemplu pe riga August al II-lea, elector al Saxoniei (în 1698 și 1713) sau pe castelanul Cracoviei, Adam Mikolaj Sieniawski (la 1710–1713) și pe voievodul Mazoviei, Stanislaw Chometowski (1713), aducându-le spre știință „după îndatorirea mea, ceea ce se aude și pe aici”,

printre altele despre schimbarea vizirului – trimis în surghiun, ca și în privința craiului Șved – Carol al XII-lea (misiva din 1710 iunie 30).

Cu aceleași dorințe și deschideri spre cooperare se vădesc a fi scrisorile trimise la 1698 nuntului apostolic de la Viena, Andrea de Santa Croce, căruia îi era îndatorat ca sprijinitor în „treburile mele pe lângă PreaAugustul” împărat Leopold I, dar și depeșa spre contele Franz Ulrich von Kinski, consilier aulic și cancelar al Boemiei. Ultimului menționat Brâncoveanu îi relatează, pe baza știrilor primite „de la buni și vrednici” prieteni, despre turci, care „se tem” de imperiali, voievodul stăruind ca la tratativele cu otomanii „să nu se facă nici o pomenire despre mine și despre această țară a mea”, în preajma încheierii păcii de la Karlowitz (1699).

Succesele armatelor austriece și prezența lor în Transilvania, urmate de apariția atâtor probleme și în plan confesional, local, l-au determinat pe domnitorul Țării Românești ca odată cu felicitările adresate papei Clement al XI-lea (cardinalul Giovanni Francesco Albani), la 1701 februarie 18, prilejuate de alegerea sa ca pontif la Roma, să-și exprime nădejdea ca „tuturor creștinilor din lume” să li se dăruiască „liniștea cea mai bine cuvenită”.

Pentru a „păstra bună vecinătate” cu contele Ștefan Steinville, Constantin Brâncoveanu nu omitea să precizeze în misiva către împăratul Iosif I, de la 1710 iulie 28, cum se va „strădui cu gândul cel mai credincios” să mențină „după slabele mele puteri bune raporturi cu comandantul general al Transilvaniei”.

Sunt doar câteva repere în legătură cu strădaniile principelui român pe tărâmul politicii externe, strădanii înfăptuite cu ajutorul unui adevărat aparat de oameni de carte, dieci și pisari, trebuitori la întocmirea corespondenței, cunosători de limbă germană, greacă, italiană, latină, maghiară, polonă, rusă, slavă și turcă. Printre ei se numărau Andrea și Nicolaus Wolff, Ioan Românul (Ioan Frâncul), Teodor Dindar, Teodor Corbea ș.a., voievodul folosind pentru expedierea depeșelor sale atât curierii săi sau mesageri străini prezenți la curtea lui. Tot acest aparat s-a aflat sub îndrumarea nu numai a domniei, ci și a sfetnicului Cantacuzin, Constantin stolnicul, până în preajma declanșării conflictului dintre cele două familii nobiliare (Brâncoveni și Cantacuzini).

Cele mai multe misive au fost scrise la București, altele la Târgoviște, Pitești, la curțile de la Obilești și Potlogi, chiar și la Cemeți sau în taberele de la Brașov (1690) și Albești (1711), dovadă a promptitudinii cu care se elabora corespondența.

Datorită profilului Colecției editoriale, autorul a redat în prezentul volum numai traduceri ale scrisorilor, revizuite cu atenție, ele oferind astfel o informație sigură și într-o formă care vădește căutările voievodului, sprijinit de unchiul său, Constantin Cantacuzino stolnicul, în promovarea dialogului cu lumea europeană și din Orientul apropiat, necesar apărării intereselor și cu deosebire a ființei țării sale, aflate sub impactul conflictelor dintre marile puteri pentru supremație în această zonă.

Ultima scrisoare a principelui român, din 25 martie 1714, adresată patriarhului Ierusalimului, Hrisant Notara, purta dramatica veste despre „această nenorocire” ce adusese „maziliia noastră”, vodă Brâncoveanu precizând că urma „să se ducă la Țarigrad cu soția și copiii și ginerii noștri”, sperând în ajutorul lui Dumnezeu și în rugăciunile înaltului ierarh.

Volumul cuprinde în continuare o Bibliografie (p. 153–157), ce reflectă în linii generale stadiul preocupărilor pe acest tărâm, urmată de un *rezumat în limba engleză* asupra politicii și diplomației vremii lui Constantin Brâncoveanu (p. 158–162), și un *Index* (p. 163–169), lucrare, care, în ansamblu, îl recomandă pe autor la cei 70 de ani de viață ca pe un prestigios specialist.

Constantin Balan

QLGA CİCANCİ, *Presa de limba greacă din România în veacul al XIX-lea*, Cuvânt înainte Dan Berindei, București, Edit. Omnia, 1995, 190 p.

Diversitatea etnică a Balcanilor se caracterizează prin mai multe particularități, a căror studiere pune probleme deosebit de interesante în ceea ce privește coabitarea diferitelor etnii din Peninsula, dar totodată și relația cu diferitele comunități etnice din interiorul aceleiași țări.

Începând cu secolul al XVI-lea, diferitele împrejurări istorice au determinat rolul spațiului românesc în istoria diasporei grecești. Dar abia la mijlocul veacului al XIX-lea, grecii s-au constituit în comunități etnice (p. 13–14). În 1860, în mai multe orașe românești (București, Brăila, Galați, Constanța, Tulcea, Giurgiu) comunitățile grecești, devenite puternice, au fost oficial recunoscute de prințul Alexandru Cuza.

Olga Cicanci, care de mulți ani s-a aplecat asupra istoriei diasporei grecești din spațiul românesc, ca și asupra relațiilor și influențelor reciproce româno-grecești, ne propune o monografie consacrată presei de limbă greacă din România în secolul al XIX-lea, scrisă cu multă erudiție, profunzime și profesionalism.

Pe de o parte, monografia reprezintă un studiu bine sistematizat asupra presei de limbă greacă tipărită în România. Autoarea prezintă cronologic apariția fiecăruia dintre cele 31 de ziare de limbă greacă apărute în România în secolul al XIX-lea (în introducere). Sunt concentrate informațiile asupra acestor gazete: locul de editare și difuzare a ziarelor și revistelor, ca și asupra celor mai importanți autori și redactorii acestora. Trebuie subliniat interesul pe care-l prezintă informațiile care evidențiază trăsăturile esențiale ale fiecărui organ de presă: orientarea sa politică și principalele probleme sociale pe care le tratează (informații curente, probleme sociale, culturale și mai ales politice) (Cap. I, p. 27–48). Cele mai importante gazete în limba greacă din secolul al XIX-lea din România erau: săptămânalul bilingv româno-elen „Spectatorul”, editat începând cu anul 1860 până în 1862 și jurnalul „Iris”, care apărea în fiecare 6 ale lunii.

Pe de altă parte, autoarea examinează presa de limbă greacă din teritoriile românești ca pe o prețioasă sursă care reliefează aspecte importante ale vieții și sentimentele diferitelor comunități grecești din România. Este de necontestat că grecii din România s-au integrat în viața țării lor de adopțiune. Ei erau sensibili la problemele fundamentale ale societății românești. Edificatoare sunt în acest sens, de exemplu, susținerea din partea întregii prese grecești a Unirii Principatelor Române (p. 28) și a participării românilor la războiul ruso-turc din 1877–1878, care pentru România era un război de independență (p. 28 și urm.). Unul din cele mai importante ziare de limbă greacă, „Spectatorul”, proclama, încă din primul său număr, că principalul său obiectiv era acela de a trata diverse probleme economice și politice cu scopul de a contribui „la prosperitatea națiunii române, la autonomia sa, cu speranța de a o vedea printre națiunile cele mai bine organizate și civilizate” (p. 27–28).

Pentru comunitățile grecești, însă, legăturile cu Grecia și cu problemele grecești erau mai apropiate lor, decât cele românești, fiind propriile lor probleme. Faptul acesta reiese mai bine din paginile pe care autoarea le consacră poziției presei de limbă greacă referitoare la discuțiile purtate în jurul aromânilor și a propagandei aromânești în Macedonia (p. 31–32; 151).

Interesul grecilor din România pentru problemele intereuropene și îndeosebi interbalcanice, care aveau de asemenea ecou în gazetele lor, este normal, dat fiind că în acest context se decideau numeroasele probleme fundamentale ce se refereau atât la România, cât și la Grecia.

Un element important al istoriei comunităților grecești și al presei de limbă greacă din România, considerat ca atare în monografie, este problema relațiilor acestora cu societatea românească și respectiv cu presa română. Către mijlocul secolului amintirea dominației fanariote este încă vie. Într-o oarecare măsură, ura împotriva fanarioților s-a repercutat asupra grecilor în general, ceea ce a dus la opoziția dintre greci și români. În această situație, atât presa de limbă greacă, cât și cea română au considerat că nu sunt motive ca această antipatie să continue, subliniindu-se interesele comune ale celor două națiuni (p. 28). Mai târziu relațiile reciproce s-au angajat pe calea găsirii intereselor comune, fapt pe care autoarea îl consemnează în concluzii astfel: „Chiar în momente de criză datorate problemei macedonene, în principal (este vorba de problema aromânilor din Macedonia – nota A. K.), tonul articolelor rămâne moderat atunci când se referă la România. Sunt aduse, aproape în permanență, argumente istorice în favoarea bunelor relații româno-grecești. Pe lângă interesul tactic al solidarității presei de limbă greacă din România cu problemele politice românești, putem sesiza și afecțiunile redactorilor pentru patria lor adoptivă. De aceea, considerăm că presa în limba

greacă din România a jucat un rol pozitiv, chiar în momentele de criză, în menținerea bunelor relații româno-grecești” (p. 151).

Un aport cert în monografie îl constituie prezentarea problemelor politice cele mai importante din Balcani din secolul al XIX-lea văzute de presa de limbă greacă din România în această perioadă. Această parte a cărții este divizată în trei capitole tematice: Problema Orientală, definirea și etapele evoluției sale (capitolul II, p. 51–88); Poziția marilor puteri față de țările balcanice (cap. III, p. 91–107) și Conferința balcanică – o propunere de organizare a țărilor sud-est europene (cap. IV, p. 113–144).

În aceste trei capitole analiza este bazată pe exemplele și citatele judicioase alese din diferite ziare (predomină, firește, exemplele și citatele provenind din ziarele și revistele cele mai importante) din care reiese elocvent atitudinea față de problemele tratate. Sunt date exemple care demonstrează diferitele poziții susținute de unul sau altul dintre jurnale, sau opiniile personale, dar (după cum autoarea monografiei reușește să ne convingă în expunerea sa) „nu opuse tendințelor generale ale ziarelor grecești, ca și ale celor românești cu care se aflau uneori în polemică” (p. 149).

Monografia este însoțită de nouă anexe. Prima este o listă foarte utilă a celor 31 de ziare și reviste tipărite în România în secolul al XIX-lea, cu locul și anul apariției, și pentru unele cu cotele de la Biblioteca Academiei Române (p. 157–158). Șapte anexe reproduc textul integral (tradus în română) a șapte articole dintre cele mai importante din „Spectatorul” și „Iris”, iar într-o anexă este publicat un poem. În carte (în cele mai multe cazuri după fiecare capitol) sunt prezentate facsimile din paginile de titlu ale câtorva periodice. Tabla de materii este în limba română și greacă.

Și, în concluzie, îmi permit să mă alătur părerii remarcabilului specialist al istoriei moderne a României, academicianul Dan Berindei, exprimată în prefața cărții, în ceea ce privește utilitatea și meritele sale științifice.

Antonina Kuzmanova

PAUL DANCU, *Kolonizovanie slovâkov do Satmárskej, Ugočskej a Marmarošskej župy v 18 a začiatkom 19 storocia* (Colonizarea slovacilor în comitatele Satu Mare, Ugocea și Maramureș din secolul XVIII și începutul secolului XIX), Nădlac, Edit. Societății Culturale și Științifice Ivan Krasko, 1997, 98 p.

De la bun început se impune precizarea că volumul de față este prima lucrare istoriografică din literatura de specialitate (atât din România, cât și din Slovacia), care se referă la comunitățile slovace din nordul și nord-vestul Transilvaniei.

Autorul, Paul Dancu, originar din comunitatea slovacă din Satu Mare, a urmărit cu consecvență și o minuțiozitate demne de invidiat și admirat o bogată informație de arhivă, practic necunoscută. Au fost utilizate, pe lângă fondurile Arhivelor Statului din Satu Mare, numeroase registre ale Episcopiei romano-catolice, ale parohiilor din diverse comunități slovace (în special comuna Livada), relatări ale unor persoane particulare și un bogat izvor de surse în limba maghiară referitoare la problema adusă în discuție. În fața acestei adevărate provocări, nu putem decât să acredităm ideea că volumul de față este un instrument de lucru esențial pentru studiul evoluției respectivelor comunități, dar și, în plan mai general, al istoriei transilvane.

Sunt analizate 22 de comunități, stabilindu-se că primele colonizări slovace au avut loc în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, continuând până la mijlocul celui de-al XIX-lea. Spre deosebire de alte fenomene similare (spre exemplu, venirea șvabilor sau, în parte, a polonilor în Bucovina istorică), colonizarea aceasta a avut anumite particularități, cea mai importantă fiind aceea că, alături de sprijinul statului vienez, cele mai multe familii slovace au venit din proprie inițiativă, stabilindu-se în regiuni puternic afectate de urmările războaielor. Slovaci colonizați au fost aduși fie

ca agricultori pe moșiile nobiliare (maghiare), precum cei din Livada, veniți din Ungaria, Șariș și Zemplín), fie ca mineri (Huta Certeze, Vișeu de Sus, Baia Sprie, Tama Mare) sau ca lucrători în saline (Ocna Slatina, Rona), chiar viticultori (Halmeu).

Lectura atentă a volumului relevă ceva foarte important: faptul că evoluția în sens strict național a slovacilor din aceste regiuni nu a fost una din cele mai fericite. Apropierea de populația maghiară, mai legată de țara de origine, controlul bisericii reformate și catolice de către preoții de limbă maghiară, limba obligatorie de învățământ (cumulată cu desființarea abuzivă a organizației Matica Slovenska), lipsa unei intelectualități locale slovace (pe care Paul Dancu o aduce în discuție în cazul slovacilor din Livada, dar care poate fi extinsă și la nivelul altor comunități) au dus, cum era și firesc, la importante mutații de ordin național, la pierderi de identitate, fie la nivel individual, fie la nivel comunitar.

Acest lucru este relevant, în cazul fiecărei comunități: cazul numelor slovace distorsionate (o tendință de apropiere de o nuanță maghiară). Astfel, doar câteva exemple, tot în cazul comunei Livada: numele slovac Podolák (în maghiară Podolyák), Kováč (Kovács), Koropčák (Koropcsák), Jelenič (Elenics), Nitčák (Nyicsák). Chiar numele autorului, slovac, apare Dánku (p. 86). Distorsionarea este evidentă și în cazul inscripțiilor – mai vechi sau mai noi – de pe pietrele funerare. Se găsesc, astfel, nume precum Szpivák Sándor, Mihálku Mihály, chiar Maskulik Anna (vezi p. 87–90). Fenomenul pare a fi general pentru toate comunitățile slovace analizate aici, fie că este vorba de o colonizare mai timpurie sau de una târzie.

La pagina 20, Paul Dancu aduce în discuție un aspect deosebit de incitant, care fără îndoială ar provoca analize din diverse puncte de vedere. Autorul, refuzând cu delicatețe o asemenea capcană, se rezumă la constatarea unei stări de fapt (cazul aceleiași comune Livada): „după primul război mondial, statul român era interesat în promovarea limbii române în școlile de stat, populația (slovacă – n.n.) fiind însă refractară românizării forțate promovate de unii învățători, ceea ce a dus la o reacție de maghiarizare, care a fost preferată de aceasta (de comunitatea slovacă – n.n.). Localnicii au optat pentru școala confesională în limba maghiară, pe care o știau, și nu pentru școala de stat în limba română, pe care n-o înțelegeau”.

Inedită este și semnalarea unui alt fenomen aparte pentru comunitățile slovace transilvănene: din cauza unei natalități ridicate, a relativei lipse de mijloace materiale și a insuficienței suprafețelor de teren arabil, o parte din locuitori au început să emigreze – la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX – în S.U.A., Canada și, după primul război mondial, în Cuba.

Volumul lui Paul Dancu, apărut în condiții grafice deosebite, cu foarte multe anexe, este un exemplu concludent al ideii că o mai bună cunoaștere a celui alt (în cazul de față, minoritar) este un pas în plus spre o mai mare toleranță și înțelegere, ceea ce, în ultima instanță, nu înseamnă decât cadrul unei societăți normale.

Fără îndoială, este vorba despre o premieră și, deci, despre un eveniment. Speranțele noastre se îndreaptă spre o dezvoltare a lucrării – în viitor – și o aprofundare, dacă s-ar putea, chiar câte o monografie pentru mare parte din aceste tipuri de comunități. Apreciat deja de mediile culturale și istoriografice din Slovacia, sperăm ca acest volum să aibă ecoul meritat și în literatura de specialitate din România.

Florin Anghel

PETER LOCK, *The Franks in the Aegean 1204–1500*, London and New York, Longman, 1995, 400 p.

După un recul de câteva decenii în istoriografia occidentală, istoria politică a cunoscut în ultima perioadă o puternică revigorare. Pe lângă studiul de referință a lui Jacques Le Goff¹, o serie de

¹ Jacques Le Goff, *Istoria politică mai poate fi coloana vertebrală a istoriei?*, în *Imaginarul medieval*, trad. Marina Rădulescu, București, 1992, p. 438–459.

lucrări recente au adus din nou în discuție locul istoriei politice în peisajul istoriografiei contemporane².

Lucrarea lui Peter Lock se înscrie pe această direcție de reabilitare a istoriei politice, într-un domeniu care a cunoscut destul de puține încercări de sinteză. Demersul era cu atât mai necesar, cu cât de la apariția sintezei lui W. Miller³ s-au scurs aproape nouă decenii, timp în care cunoștințele asupra implantării latine în România, după 1204, s-au îmbogățit considerabil. Lucrarea și-a propus, după cum afirmă chiar autorul (p. 6), să facă un bilanț al noilor date arheologice și istorice. La capătul a 309 pagini de text la care se adaugă un tabel cronologic, liste dinastice, o bogată bibliografie și un indice, cartea lui Peter Lock poate fi considerată drept o lucrare reușită. Este remarcabil mai ales efortul de sinteză al autorului (18 pagini de bibliografie „selectivă”, deși i s-ar putea reproșa ponderea prea mare a lucrărilor în limba engleză), cu atât mai mult cu cât, uneori, punctele de vedere exprimate de istorici au fost divergente. De asemenea, este de subliniat efortul de a reconstitui cu minuțiozitate o lume foarte complexă de la care s-au păstrat (comparativ cu situația din Occidentul contemporan) puține mărturii. Mai mult, sursele sunt de multe ori târzii, sumare și tind să extindă la toată perioada francocrației situații existente doar în secolul al XIV-lea. Din acest motiv „tabloul” ce se poate crea pe baza acestor izvoare este unul static, lipsit de dinamica și de subtilitățile analizelor care s-au făcut pentru cazul Angliei sau Franței.

Sunt de semnalat și părțile originale ale autorului, precum capitolul referitor la rolul castelelor⁴ sau cel consacrat instituțiilor politice⁵. Foarte important este ultimul capitol „Symbiosis and Segregation” (p. 266–309) care analizează interacțiunea dintre două modele culturale radical diferite. Istoricul britanic susține necesitatea rectificării punctului de vedere conform căruia prezența latină nu a contribuit cu nimic la societatea egeeană a evului mediu târziu, fiind un factor distructiv care a contribuit decisiv la dezintegrarea Bizanțului⁶. Pe bună dreptate Peter Lock arată că cruciada a IV-a a fost mai degrabă un simptom al dezagregării Imperiului Bizantin decât o cauză a acesteia (p. 17). În privința raporturilor între cuceritori și autohtoni, Peter Lock constată că imediat după cucerire atât în spațiul urban, cât și în cel rural „seems to have room for accomodation” și că fuziunea de rasă și cultură s-a produs în păturile de mijloc ale populației. Cu toate acestea, concluzia asupra conviețuirii greco-latine este mai degrabă una negativă. Conform expresiei consacrate a lui David Jacoby⁷, a fost vorba mai degrabă de „an encounter between two societies”, decât de un proces de aculturație. Numărul coloniștilor a fost prea mic, iar controlul lor prea scurt și prea limitat geografic „for anything other than a curdling, rather than a true intermingling to take place” (p. 266). O altă cauză a existenței a două lumi „paralele” a constat în trăsătura particulară a Greciei „france” care a fost, după formula autorului, „a frontier society throughout its existence” (p. 281).

² Pe lângă lucrările amintite de Peter Lock la p. 32, mai poate fi amintită importanta culegere de studii editată de Peter Burke, *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge, 1992, în special studiul *History of Events and the Revival of Narrative*, p. 233–248.

³ W. Miller, *The Latins in the Levant: a History of Frankish Greece 1204–1566*, London, 1908.

⁴ V. p. 75–80: concluzia la care ajunge autorul este că aceste fortificații au fost construite între 1220–1260 și că rolul lor a fost acela de a consolida cuceririle, mai degrabă decât a asigura altele noi. În privința părerii mai vechi conform căreia castelele au avut rolul de a controla o regiune sau o importantă linie de comunicație, Peter Lock păstrează o oarecare rezervă arătând că mecanismele acestui control sunt neclare și că, de multe ori, castelele au fost construite în locuri greu accesibile. Se pare chiar că înainte de a avea funcția de consolidare a pozițiilor latinilor, castelele au jucat rolul de ținte predilecte ale adversarilor noilor veniți.

⁵ Cap. 7 „Lordship and Government”, p. 161–191.

⁶ V. F. Dölger, *Die kreuzfahrerstaaten auf dem Balkan und Byzanz*, în *SOF*, 15, 1956, p. 141–159.

⁷ David Jacoby, *The Encounter of two societies: western conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade*, în „American Historical Review”, 78, 1973.

Pe lângă meritele incontestabile ale lucrării există și o serie de observații care îi pot fi aduse. Câteva sunt de ordin general, altele privesc aspecte speciale sau unele puncte de vedere formulate de autor. Prima observație, se referă la excesiva fragmentare a cărții, fapt ce afectează coerența, datorită repetărilor și salturilor cronologice. Cu toate că la pagina 162 cercetătorul britanic observa, pe bună dreptate, că „*The Latin states in the Aegean are often dealt with as if they were completely separate entities from the Latin Empire of which they formed a part. This convenient division overlooks the significance of the empire and the idea of empire in the history of the region*”, sinteza pe care o propune nu face decât să meargă pe aceeași idee a analizei separate chiar și acolo unde nu credem că era cazul (de ex. posesiunile venețiene a căror coerență este indiscutabilă, sunt prezentate fiecare în parte). În felul acesta detaliul ajunge să împiedice perceperea ansamblului, împiedică sesizarea conexiunilor existente între diferitele state latine. Un singur exemplu este edificator: trebuie să așteptăm până la capitolul 6 pentru a găsi referiri consistente la prezența venețiană în spațiul egeean, deși rolul Serenissimei asupra destinului Imperiului latin a fost decisiv.

O a doua obiecție privește limitele geografice ale lucrării. Pentru a înțelege evenimentele din Balcani desfășurate la sfârșitul evului mediu, este adeseori necesară lărgirea considerabilă a perspectivei nu numai la Occidentul Europei (autorul are dreptate atunci când subliniază impactul politicii italiene a lui Carol de Anjou asupra statelor latine din Balcani), ci și în spații extraeuropene precum Hoarda de Aur, Ilkhanatul Persiei sau Egiptul mameluc. Din acest punct de vedere, regăsim prea puțin (sau chiar deloc) rolul pe care aceste puteri necreștine l-au avut în evoluția politică a Egeei „france”. Departe de a fi un element colateral, legătura Cairo-Constantinopol-Sarai a influențat masiv evenimentele din spațiul egeeano-pontic. Chiar cruciada a IV-a poate fi considerată un rezultat al alianței încheiate de Saladin cu Isaac al II-lea Anghelos în timpul cruciadei a III-a. În 1203–1204 acțiunea cruciaților poate fi privită ca o lovitură în veriga cea mai slabă a „axei” Cairo-Constantinopol, iar propunerile lui Alexios Angelos ar fi asigurat revitalizarea cruciadei.

O altă observație cu caracter general privește limitele cronologice ale lucrării. Anul 1204 este fără îndoială punctul de plecare ideal, dar anul 1500 nu reprezintă nimic. Ar fi fost mult mai indicat ca istoricul britanic să se fi oprit fie la momentul ocupării ducatului Atenei de către otomani (v. subcapitolul intitulat „Ultimii ani ai Greciei france 1377–1460”, p. 132–134), fie la cucerirea Rhodosului de către Suleyman Magnificul, fie, în ultimă instanță – la războiul Candiei.

Surprind, de asemenea, puținele referiri la cruciadă în secolele XIII–XIV, deși statele latine din Romania sunt rezultatul unei astfel de acțiuni. Deși se fac referiri la nevoia sprijinului occidental pentru lumea „francă” răsăriteană, nu există a analiză a modului în care papalitatea, mișcarea conciliaristă sau alte puteri temporale s-au implicat în sprijinirea Imperiului latin. Pentru papalitate păstrarea Constantinopolului a fost o condiție esențială a recuperării Țării Sfinte. Din acest motiv suveranii pontifi au recurs fie la predicarea unor noi cruciade, fie la negocieri care să înlăture amenințările ce planau asupra Imperiului latin (tratativele duse cu Bulgaria Asăneștilor și cu Imperiul de Niceea), fie la transformarea regatului Ungariei într-un vârf de lance al politicii pontificale în Balcani⁸. Pe lângă aceste măsuri ale papilor mai pot fi amintite încercările lui Ludovic al IX-lea care a încercat să negocieze o alianță între Imperiul de Trapezunt și cel latin îndreptată împotriva lui Ioan III Vatatzes⁹.

Există și o serie de observații de detaliu care se pot face: astfel, se observă o ezitare terminologică a autorului în privința țaratului Asăneștilor, pe care îl califică pe rând bulgar sau vlahobulgar; nu se amintește nimic despre concurența dintre statele grecești (mai ales dintre Epir și

⁸ Toate aceste aspecte la Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și imperiul mongol*, București, 1993, p. 11–55 și 84–135.

⁹ Joinville, *Vie de Saint Louis*, ed. par Jacques Monfrin, Paris, 1995, p. 294: „Es ce fist il <Louis IX> pour ce que l'empereur <de Constantinople> eust alliance a cestuy grant riche home contre Vatache, qui lors estoit empereur des Griex”.

Imperiul de Niceea) rezultate în urma descompunerii Imperiului Bizantin, nu se face legătura dintre supraviețuirea Imperiului latin și existența flotei venețiene care a împiedicat până în 1261 recucerirea bizantină; sigiliul companiei catalane cu chipul Sf. Gheorghe nu datează din 1312, ci este anterior. La data amintită de Peter Lock catalanii recunoscuseră suzeranitatea aragonezilor din Sicilia, motiv pentru care în câmpul sigiliului apar și armoriile Aragonului și Siciliei¹⁰. Momentul dispariției catalanilor din Grecia este plasat de Peter Lock în 1388, deși acest lucru are loc 14 ani mai devreme în contextul reluării luptelor interne din ducatul Atenei¹¹.

Afirmația conform căreia „*The materialisation of the Turkish threat produced a change from a crusade based around a powerful western potentate with ambitions in the Aegean to a group response embodied in the Holy Leagues and their fleets in the 1330 and 1340*” (p. 111) se cuvine nuanțată dacă avem în vedere că, până la izbucnirea războiului de 100 de ani, Franța a rămas port-drapelul cruciadei, interesele sale fiind legate însă de Țara Sfântă și nu de Egeea. Discutabilă este și părerea referitoare la cucerirea ducatului Atenei de către catalani, autorul considerând că „*the capture of the duchy of Athens marked the easternmost extension of Catalan power in the Mediterranean and spelt an end to the Italian monopoly of long-distance commerce in those waters*” (p. 116). În realitate acest „monopol” italian a fost destul de puțin pus în discuție după cucerirea Atenei¹², deoarece Veneția a reacționat prompt reușind să-și impună condițiile noilor veniți. Dacă a existat un moment în care catalanii au stânjenit comerțul italian acest moment este cel al stabilirii lor la Galipoli, fapt ce a provocat iritarea genovezilor¹³.

Incorectă este și afirmația potrivit căreia ortodocșii nu au fost niciodată priviți caeretici de către papalitate. Sunt cunoscute măsurile luate de Grigore al IX-lea împotriva împăratului de Niceea și țaratului bulgar care refuzau să recunoască supremația papală. Echivalența schismatic-eretic permitea regilor Ungariei, aliați ai papalității, să anexeze teritoriile țaratului bulgar așa cum în sudul Franței posesiunile contelui de Toulouse, declarat eretic din pricina sprijinului acordat catharilor, fuseseră ocupate de Filip al II-lea August¹⁴.

Tot în problema atitudinii față de schismatici, autorul nu sesizează rolul de avanpost al cruciadei jucat de amplasarea teutonilor în Țara Bârsei (menit să ușureze presiunea exercitată de cumani și bulgari asupra Imperiului latin), după cum eșecul activității ordinului cistercian în România este pus pe seama precarității situației politice a statelor latine și pe activitatea ordinului, preocupat mai degrabă de achiziționarea de relicve decât de construire și colonizare. Chiar dacă aceste aspecte nu pot fi negate, cauza eșecului implantării ordinului în România rezidă în frământările interne din sânul ordinului cistercian din perioada respectivă.

La toate aceste mărunte observații se adaugă cele referitoare la capitolul al VI-lea consacrat puterilor maritime italiene (p. 135–160) unde totul se rezumă la o superficială împărțire cronologică – prezența italiană este delimitată în 4 intervale de timp: înainte de 1204, 1204–1261, 1261–1388 și 1377 (sic) – 1718 – autorul lăsând impresia că thalasocrațiile mediteraneene au jucat un rol secundar

¹⁰ David Jacoby, *La „Compagnie Catalane” et l’état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire*, în „Journal des Savants”, avr.–juin 1966, p. 82–86.

¹¹ *Ibidem*, p. 102; profitând de luptele dintre facțiunile nobiliare Nerio Acciaiuoli a ocupat Megara.

¹² Chiar Peter Lock recunoaște că pentru coroana Aragonului concurența cu negustorii italieni s-a manifestat mai degrabă la Alexandria și Accra decât în Egeea. Compania catalană a trebuit să accepte condițiile dure ale Veneției în problema navală, în schimbul unei neutralități binevoitoare a Serenissimei în privința expansiunii lor terestre.

¹³ Afirmație ilustrată clar de textul lui Ramon Muntaner, *La spedizione dei Catalani in Oriente*, a cură di Cesare Giardini, Milano, 1958, p. 71.

¹⁴ Richard Spence, *Gregory IX’s attempted to the Latin Empire of Constantinople: the Crusade for the Union of the Latin and Greek Churches*, „Journal of Medieval History”, 5, 1979, 3, p. 163–176; cf. Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea...*, p. 48–55.

în desfășurarea evenimentelor din spațiul egeean. Istoricul englez insistă doar pe disculparea venețienilor în ceea ce privește devierea cruciadei a IV-a, afirmând că vinovăția venețienilor „is not proven and rests upon circumstantial evidence” (p. 141)¹⁵, și pe ideea, inexactă, că, după 1204 genovezii au fost excluși din Egeea și din Marea Neagră (p. 135, 155)¹⁶.

Referirile la perioada anterioară anului 1204 se concentrează asupra privilegiului acordat de Alexios I Comnenul, Veneției. Data propusă de autor – 1082 – pare să fie cea corectă, deși au existat păreri diferite în istoriografie¹⁷, dar părerea conform căreia motivul acordării privilegiului constă în faptul că „the Byzantines disliked the sea and were prepared to hire fleets in return for commercial concessions” (p. 138) merită nuanțată. Este posibil ca alianța cu Veneția să fi fost legată și de presiunea maghiară asupra coastei dalmate¹⁸, după cum merită subliniat că Bizanțul era încă în măsură să-și construiască o flotă.

Pentru perioada a doua (1204–1261) se trece destul de ușor peste dificultățile Veneției de a se instala în teritoriul cucerit. Deși autorul afirmă că la moartea lui Enrico Dandolo „stato da mar” fusese deja creat, se optează din nou pentru o tratare separată a Insulelor din Egeea (p. 147–149), a Negropontului (p. 150–151), Cretei (p. 151–154) și a orașelor Coron și Modon.

În patru pagini (155–159) sunt expediate războaiele genovezo-venețiene (aflăm că al doilea război al stămtorilor s-a desfășurat între 1350–1351?) fără să se spună prea multe lucruri despre miza acestor conflicte și despre consecințele pe care acestea le-au avut asupra spațiului egeean și pontic. În fapt, Peter Lock nici nu sesizează această legătură strânsă dintre cele două mări, disputa dintre cele două republici italiene putând fi redusă – simplificând lucrurile – la un conflict între puterea hegemon a spațiului egeean (Veneția) și stăpânii spațiului pontic (genovezii). Nu ni se spune nimic despre principiul fundamental al politicii pontice genoveze¹⁹, despre diferența dintre sistemul colonial genovez și cel venețian, despre maniera diferită de a purta războiul sau despre conflictul orașelor italiene cu Djanibek.

Ultima etapă este întinsă de autor până în 1718 (cu toate că titlul cărții se oprește la anul 1500). Deși ar fi fost multe de spus în problema raporturilor venețiene și genoveze cu Imperiul Otoman, totul se rezumă la două pagini (159–160) în care accentul este pus pe ocuparea în 1388²⁰ (și nu în 1377 cum afirmă la p. 160) de către Veneția a orașelor Argos și Nauplion.

Toate aceste observații sugerează limitele lucrării pe care am prezentat-o. Ele arată cât de temerară este astăzi orice încercare de sinteză. Pe lângă diversificarea extremă a domeniilor de

¹⁵ Cel mai hotărât apărător al venețienilor este Donald Queller; vezi ultima sa luare de poziție (împreună cu T. F. Madden), *Some further arguments in defense of the Venetians on the Fourth Crusade*, în „Byzantion”, 62, 1992, p. 433–473. Nu este mai puțin adevărat că Veneția a obținut cele mai mari avantaje de pe urma cuceririi Constantinopolului. Serenissima a dobândit nu numai un număr important de poziții strategice, dar a reușit să impună alegerea lui Baudouin de Flandra ca împărat și să obțină scaunul patriarhatului latin de Constantinopol.

¹⁶ Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, II, București, 1988, p. 27.

¹⁷ Bibliografia și rezumatul punctelor de vedere exprimate la M.E. Martin, *The Venetians in the Byzantine Empire before 1204*, în *Byzantium and the West c.850–c.1200*, ed. by J. D. Howard-Johnston, Amsterdam, 1988, p. 207–208. M.E. Martin nu exclude posibilitatea să fi existat mai multe acte emise de basileu în favoarea venețienilor.

¹⁸ Ferenc Makk, *The Arpads and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12-th century*, Budapest, 1989, p. 10–14.

¹⁹ Șerban Papacostea, „Quod non irtur ad Tanam”: un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle, RESEE, 17, 1979, 2, p. 201–217.

²⁰ Alain Major, *Un héritage de la quatrième croisade: les Vénitiens à Argos au XVe siècle*, în *Pèlerinages et Croisades. Actes du 118e congrès national annuel des sociétés historiques et scientifiques*, Pau, 1993, pref. par Leon Pressouyre, Paris, 1995, p. 277–297. autorul atrage atenția asupra dificultăților cu care Veneția a ajuns să se impună la Argos și a cadrului politic foarte confuz.

cercetare în istoriografie, cel ce se încumetă la elaborarea unei sinteze este pur și simplu strivit de cantitatea de informație care crește exponențial de la an la an. Din toate aceste motive, cu toate obiecțiile exprimate, consider lucrarea lui Peter Lock drept binevenită deoarece a reușit să cuprindă în bună măsură ceea ce s-a scris în ultimele decenii despre istoria spațiului egeean în secolele XIII–XVI.

Ovidiu Cristea

SILVIU SANIE, DUMITRU VITCU, *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, vol. II, Academia Română – Filiala Iași, Federația Comunităților Evreiești din România, Centrul pentru studiul istoriei evreilor din România, București, Edit. Hasefer, 1997, 220 p.

Semnalăm apariția vol. II al colecției de studii și documente privitoare la istoria evreilor români (din notița care încheie volumul aflăm că primul volum al colecției a fost publicat – cu unele lipsuri însă – în decembrie 1996 și într-o traducere engleză), fiind constituit din mai multe studii – și deci volumul având caracter eterogen, datorită varietății temelor tratate (însă pe fondul unui subiect general) – cu unele anexe documentare, într-o bună condiție grafică, cuprinzând ilustrații și scheme (dar fără o listă a ilustrațiilor), cu bibliografia indicată la finele fiecărui articol, cu puține erori de tipar (mai ales în citarea bibliografiei), dar și fără o erată.

Structura volumului: sumarul (care nu este însă tradus și într-o limbă străină), cuvântul coordonatorilor (sunt anunțate temele viitoarelor volume și se precizează că „Publicația dorește să rămână și o tribună de dezbateri științifice cu evitarea polemicilor inutile”), articolele intitulate *Cercetarea cimitirului evreiesc (I) de la Siret. Unele considerații metodologice* de Silviu Sanie (articolul este însoțit de ilustrații, scheme și traducerea unor inscripții de pe pietrele tombale); *Pentru o metodologie a analizei «problemei evreiești» în secolul al XIX-lea* de Gh. Platon (autorul se referă la probleme metodologice, adică factorii care trebuiesc luați în considerare atunci când este studiată legislația existentă în secolul al XIX-lea privind populația evreiască și când se fac aprecieri cu privire la această legislație; autorul pune în discuție o serie de teze ale cercetătorului Carol Iancu; autorul se referă la „aleasa prețuire” cu care a folosit ultimele lucrări ale lui Carol Iancu, ajungând la unele concluzii cu privire la caracterizarea legiului restrictive privind pe evrei sau cu privire la antisemitism, care-l distanțează de cele ale cercetătorului susnumit în sensul următor: „Măsurile restrictive adoptate împotriva evreilor nu au fost împrumutate, credem, din legislația rusă, ele izvorau din rațiuni interne proprii” (p. 32); contextul în care trebuie înțeleasă problema evreiască „... este istoria modernă a românilor, care trebuie judecată și apreciată prin coordonatele și dimensiunile sale proprii și nu doar prin prisma «problemei evreiești»” (p. 35); „Nu putem crede că opoziția oamenilor politici români față de emanciparea evreilor a reprezentat expresia unei atitudini antisemite generale” (p. 39); „... societatea românească, în stadiul de dezvoltare în care se afla înainte de 1878 și chiar după aceea, nu putea să acorde unei fracțiuni a populației sale – evreilor, în speță – libertățile pe care nu era pregătită, încă, să le generalizeze asupra mării majorități naționale, a populației sale” (p.40); exprimarea acestei poziții nuanțate în legătură cu caracterizarea antisemitismului din secolul XIX privind legislația referitoare la evrei dovedește că într-adevăr colecția căreia îi aparține volumul nu are la bază nici un fel de «direcții obligatorii» trasate colaboratorilor, ceea ce este absolut firesc și este scos în evidență în cuvântul coordonatorilor, la care ne-am referit; *Pagini de istorie a evreilor în «responsae» rabinice și în alte surse istorice* de Șlomo Leibovici-Laiș (articolul prezintă interes și sub aspect juridic, fiind vorba de o formă de jurisdicție rabinică; asemenea forme de jurisdicție aparținând anumitor comunități religioase au existat în unele țări, de exemplu în Tunisia, multe secole, jurisdicții separate pentru musulmani, evrei, creștini, fenomenul instituțional juridic fiind pe larg analizat, de

exemplu, în lucrarea *Droit international privé* de prof. Ali Mezghani, Tunis, 1991, 419 p.; sunt menționate în articol și date rezultate din aceste *responsae* referitoare la cazuri de ucideri de evrei fie ca bănuți că au ținut cu dușmanul, fie când s-au dus să-și strângă datoriile, fie în alte împrejurări); *Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei între 1774-1832* de Dumitru Ivănescu (se arată în concluzie: „Evreii stabiliți în orașele și târgurile Moldovei au format o categorie distinctă, compusă în mare parte din negustori și meseriași și au constituit, în același timp, o forță economică însemnată în viața Principatului. Rolul lor s-a făcut simțit atât în acțiunea de modernizare a societății românești, cât și în cristalizarea burgheziei din prima jumătate a secolului al XIX-lea” – p. 65); *Dispariția unei instituții: hahambașia (I)*, de Mihai-Răzvan Ungureanu (este analizată îndeosebi o situație de schismă din cadrul comunității evreiești din Iași ivită în deceniul al patrulea al secolului trecut; afară de note articolul este însoțit și de anexe documentare); *Două categorii ale evreilor din târgul Ștefănești*, de I. Caproșu și Gh. Pungă, *Populația evreiască din Bucovina. Statut juridic, evoluție demografică și economico-socială la cumpăna din veacuri (XVIII-XIX)*, de Mihai-Ștefan Ceașu (în a doua jumătate a secolului al XIX-lea au fost ridicate toate restricțiile existente la adresa evreilor și impuse până atunci de Austria și evreii au putut profesa ca medici, farmaciști, avocați și au jucat chiar roluri în viața politică a provinciei, și se arată în concluzia articolului: „În acest mod populația evreiască din Bucovina a contribuit substanțial la formarea unei burghezii urbane în Bucovina, burghezie ce va avea drept caracteristică esențială eterogenitatea etnică”, p. 122); *Emanciparea evreilor români în gândirea și practica politică kogălniceană*, de Dumitru Vitcu (pe larg este analizată activitatea politică, cât și gândirea lui Mihail Kogălniceanu; am mai aminti – ceea ce nu s-a arătat în articol – că împământinirea individuală în Parlamentul român a lui Gherea a fost propusă de M. Kogălniceanu); *Modernizarea și evreii din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* de Cătălin Turliuc; *Din trecutul istoriografiei evreilor din România. Iacob Psanter pionier al valorificării izvoarelor ebraice* de I. Kara; *Moses Gaster și evreii din România la începutul secolului al XX-lea* de Carol Iancu (este vorba de o scrisoare, descoperită de autorul articolului în arhiva lui Moses Gaster și care este reprodușă ca anexă); *Paradigma Falik-Totu sau cum s-a transformat un fapt cotidian într-un caz de asasinat politic* de Lya Benjamin (instituția juraților a dat rezultate negative în istoria justiției române și au fost mai multe situații când în cazuri de asasinat politice, sub presiunea agitațiilor de extremă dreaptă, jurații s-au lăsat influențați și au pronunțat verdictul de nevinovăție față de care justiția era în imposibilitate de a decide în alt sens decât acela al achitării, ceea ce s-a întâmplat și în cazul uciderii elevului Falik); *Muzeul obștii evreiești ieșene* de Silviu Sanie și Șeiva Sanie; *Antisemitismul – o permanență a istoriei est-europene?* de Andrei Cornea. Urmează sub rubrica „Autorii”, date biografice și în legătură cu activitatea științifică referitoare la cei ce au scris articolele publicate în volum. La sfârșit se află o notă a coordonatorilor referitoare la ediția în engleză, a vol. I.

Volumul va contribui desigur la o mai bună înțelegere a istoriei încheiate a evreilor din România (în prezent se mai află circa 12 000 evrei în România, cea mai mare parte de vârstă a treia), care, evident, nu poate fi analizată decât ca, pe de o parte, integrată istoriei poporului român, iar, pe de altă parte, ca o etapă a evoluției universale și mondiale a poporului evreu (*Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, cum și-a intitulat Dubnov opera).

Betinio Diamant

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimerile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, București – 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. Mentalités – Civilisations
THRACO -DACICA
DACIA-REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
–SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
–SERIA ARTĂ PLASTICĂ

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Moldova începuturilor între regii Ungariei și ai Poloniei.

Iancu de Hunedoara și emiratul Karaman.

Imaginea Veneției în cultura română (secolele XVII–XVIII).

Armata otomană la începutul secolului al XVIII-lea.

Situația economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Războiul ruso-turc (1806–1812).

Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Tranziția către modernitate în viziunea contemporanilor (secolul al XIX-lea).

O dispută politică privind Unirea Principatelor.

Independența României și Italia.

Documente inedite despre frații Hurmuzaki.

Tratatul de pace în perioada primei conflagrații mondiale.

I. C. Filitti: Pagini de jurnal.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

De la războiul preventiv la tratatul de neagresiune.

Biserica Ortodoxă Română și mișcările de extremă dreaptă.

O alternativă de colaborare în interiorul Axei (1941–1944).

Documente diplomatice franceze inedite.

Toponimie și demografie istorică.

Institutul de istorie „N. Iorga” în perioada 1948–1952.

Istoriografia comunistă.

Biserica Ortodoxă din Paris în primii ani postbelici.

Istoria comunismului românesc.

Calculatorul și metoda cantitativă în cercetarea istoriei.

O nouă direcție de cercetare: băncile de date istorice.

ISSN 1018 – 0443

43 356

Lei 24 000